ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЛУНЯК ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 930.1 (477) “185/19”

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX-XX СТ.

Спеціальність 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Болебрух Анатолій Григорович
доктор історичних наук, професор

Дніпропетровськ – 2003

З М І С Т

ЗМІСТ 2

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 4

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1. ТОВАРИСТВО КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІВ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ІІ ПОЛОВИНИ XIX – 20-х рр. XX ст. 15

1.1. Поява перших публікацій про кирило-мефодіївців. Свідчення М.І.Костомарова та П.О.Куліша. Створення історіографічної бази. 15

1.2. Виникнення наукової історіографії товариства. 29

1.3. Політизація образу Кирило-Мефодіївського товариства. 44

1.4. Кирило-Мефодіївське товариство в західноукраїнській історіографії кінця XIX-перших десятиліть XX ст. 59

РОЗДІЛ 2. КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (20-80-і рр. XX ст.) 68

2.1. Створення радянської історіографії про кирило-мефодіївців. 68

2.2. Догматизація “двокрильного” образу Кирило-Мефодіївського товариства в добу сталінізму. Образ кирило-мефодіївців, як засіб антинімецької пропаганди під час Великої Вітчизняної війни. 90

2.3. Дослідження історії товариства в часи відносної лібералізації другої половини 50-60-х рр. 107

2.4. Жорстка стандартизація образу товариства в період “застою”. 115

2.5. Накопичення “крамольних” думок щодо Кирило-Мефодіївського товариства у другій половині 80-х рр. 119

РОЗДІЛ 3. ОБРАЗ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 124
3.1. Передумови виникнення історичної літератури про кирило-мефодіївців у зарубіжних країнах. 124
3.2. Українська діаспорна історіографія. 125
3.3. Зарубіжна (іншомовна) історіографія 138
3.3.1. Англомовна історіографія. 138
3.3.2. Німецькомовна історіографія. 147
3.3.3. Франкомовна історіографія. 150
3.3.4. Польська історіографія. 153
3.3.5 Чеська та словацька історіографія. 155
3.3.6. Російська сучасна історіографія. 157

РОЗДІЛ 4. КИРИЛО – МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (90-і рр. XX ст.) 161
4.1. Ламка старих стереотипів. 161
4.2. Нові підходи у висвітленні історії Кирило-Мефодіївського товариства. 174

ВИСНОВКИ 179

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 184

ДОДАТКИ 210

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

в.й.і.в.	-	Власна його імператорської величності (канцелярія)
ІР НБУВ	-	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
КМТ	-	Кирило – Мефодіївське товариство
КС	-	“Киевская старина”
НТШ	-	Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка
УІЖ	-	“Український історичний журнал”
ЦДІАУ	-	Центральний державний історичний архів України

В С Т У П

Після здобуття Україною незалежності з'явилися умови для більш об'єктивного розгляду минулого, переосмислення і переоцінки багатьох науково-історичних положень [183, с. 18]. Велику увагу дослідників привернула епоха українського національного відродження кінця XVIII-початку XX ст., що заклала можливості для створення української державності і незалежності. Велику роль у цьому процесі відіграли ідеї КМТ. "Це товариство - зазначав відомий український історик Д.І.Дорошенко, - скупчило в собі цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження" [115, с.280]. КМТ було етапним явищем процесу українського національного відродження. Кирило-мефодіївці одними з перших почали широко використовувати поняття "Україна" й "українці", замість "Малоросія" і "малороси". Саме вони першими проголосили можливість і необхідність існування такої держави як Україна і окреслили її місце на політичній мапі. Отже, діяльність КМТ є унікальним і важливим феноменом української історії, який потребує уважного й об'єктивного вивчення, що у свою чергу вимагає ознайомлення з досвідом попередніх поколінь дослідників цієї проблеми. Дослідження й узагальнення наукової спадщини вітчизняних і зарубіжних істориків є актуальним питанням сучасної української історіографії.

Як відомо, 3 березня 1847р. син жандармського офіцера, студент Київського університету Олексій Петров написав донос про існування в Києві таємного антиурядового товариства. Уряд провів розслідування діяльності цього товариства і його члени були покарані. Серед людей, які зазнали кари через викриття товариства, були особи, що відіграли неабияку роль в історії України: поет Т.Г.Шевченко, історик М.І.Костомаров, письменник П.О.Куліш.

Минуло більш ніж півтора століття з моменту існування в Києві гуртка інтелігенції, за яким в історіографії міцно закріпилася назва "Кирило-Мефодіївське товариство" (або "братство"). За цей період погляди на це товариство в історичній літературі неодноразово змінювались. Його вважали і організацією українських сепаратистів, і культурно-просвітницьким гуртком, і

релігійно-містичним братством, і революційним осередком, і змовницькою організацією, і зборищем друзів, і об'єднанням мрійників тощо, а то й взагалі відкидали можливість його існування. Спектр думок дуже великий, і інколи ці думки діаметрально протилежні.

Історіографія КМТ представляє собою цілу низку різноманітних поглядів стосовно сутності цього товариства. Вона почала складатися ще за життя самих кирило-мефодіївців і не без їхньої безпосередньої участі. Слід зазначити, що погляди самих братчиків на КМТ також не були однаковими. Серед тих, хто залишив найбільше свідчень про товариство, слід відмітити двох братчиків – Костомарова і Куліша. 1847 рік зробив покараних людей символом боротьби проти царизму, вони набули ореолу мучеників за святу справу народної волі. Неостанню роль в цьому відіграла і особиста доля Великого Кобзаря України – Т.Г.Шевченка.

Особливістю вітчизняної історії була довгий час її прив'язаність до політики. Звичайно, будь-яка ідеологія щедро черпає з історії аргументи на підтвердження своїх постулатів, дуже часто подаючи викривлену інтерпретацію історичної правди. Починаючи з кінця XIX ст., образ КМТ став засобом політичної пропаганди тих або інших ідей. Його почали використовувати для обгрунтування певних положень, для проведення агітаційної роботи, для формування нової ідеології.

Вже на теперішній момент обсяг праць, тією чи іншою мірою присвячених діяльності КМТ, практично неможливо осягнути. Існують десятки робіт, які присвячені виключно КМТ. Кількість же робіт, де історія КМТ торкається побіжно, визначити не уявляється можливим. За півтора століття від часу існування КМТ накопичилася величезна маса історичних праць, тією чи іншою мірою присвячених кирило – мефодіївцям. Існує необхідність вивчення цієї літератури, аналізу, систематизації, періодизації. Дуже часто історична література, особливо радянська, містить у собі накопичення штучних історичних міфів, ідеологічних настанов, і потрібно об'єктивно розглянути цей масив, відділивши раціональне зерно від ідеологічних нашарувань.

Історіографія КМТ доволі обширна, тому виникає потреба в її періодизації. За часів Радянського Союзу її ділили на дожовтневу і радянську. Такий розподіл використовується, зокрема, у працях відомих істориків: П.А.Зайончковського [142,с.26-38], Г.Я.Сергієнка [296] та ін. Після розпаду СРСР виникла необхідність внести корективи в періодизацію історіографії КМТ. Дослідник Г.Д.Казьмирчук запропонував поділити її на три умовні етапи: 1) дорадянська історіографія, 2) радянська, 3) пострадянська – сучасна. [167, с.52-54] Така періодизація є в цілому прийнятною для вітчизняної історіографії і досить зручною для її розгляду, хоча вона не торкається великого масиву зарубіжних досліджень з історії КМТ. Таким чином, можна умовно виділити чотири великих масиви літератури про КМТ, три з яких відносяться до вітчизняної історичної науки й відповідають періодам в історіографії КМТ, виділеним Г.Д.Казьмирчуком, а до четвертого потрібно віднести історіографію КМТ, створену за кордоном.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційна робота відбувалася в рамках досліджень, які проводилися кафедрою історіографії та джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету відповідно до науково-дослідної теми: "Етнонаціональна історія духовного розвитку Наддніпрянщини XVI-початку XX ст.: суспільна думка та воєнна історія" (номер державної реєстрації Р№0101U001527).

Об'єктом дисертаційного дослідження є вітчизняна і зарубіжна, а також українська діаспорна історіографія КМТ.

Предметом дисертаційного дослідження є погляди істориків на роль і місце КМТ в історії суспільно-політичної думки, формування та еволюція висвітлення та осмислення феномену КМТ в історичній літературі.

Хронологічні межі даного дослідження охоплюють період від 1847р., тобто від часу появи перших згадок про КМТ, до нашого часу. Звичайно, 1847р. не був роком зародження історіографії КМТ, проте публікації 1847 і наступних років, непубліковані свідчення, зокрема, самих кирило – мефодіївців, створили передумови і фундамент виникнення справжньої історіографії КМТ.

Джерельну базу роботи складають насамперед опубліковані праці дослідників КМТ (монографії, статті, дисертації, колективні праці тощо), а також спогади і свідчення кирило – мефодіївців та осіб, що були близькими до них. Враховуючи специфіку історіографічного дослідження, його джерельну базу можна поділити на дві частини: перша – дослідження історії КМТ, що виступають в даному разі як історіографічні джерела (основне коло джерел даної роботи) та друга – джерела, що безпосередньо висвітлюють історію КМТ і допомагають з'ясувати ступінь достовірності висновків історіографічних робіт.

Всі дослідження КМТ можна поділити на три групи: 1) дослідження, спеціально присвячені історії КМТ; 2) біографії кирило-мефодіївців, у яких звернено увагу більшою або меншою мірою на діяльність КМТ; і, нарешті, 3) розгляд КМТ в контексті узагальнюючих історичних праць. Аналізуючи історичну літературу про кирило-мефодіївців, найбільшу увагу було звернуто на дослідження першої групи, оскільки саме в цьому колі містяться найгрунтовніші розвідки про КМТ, але їх не так вже й багато. Значно більшу кількість праць містить література другої групи (так, коло шевченкознавчих праць в багато разів перевищує дослідження КМТ і біографічні розвідки про решту кирило – мефодіївців разом узяті), але слід зауважити, що дуже часто звернення до історії КМТ тут носять характер побіжних, інформативних згадок, а сама діяльність КМТ подається як один з епізодів біографії того чи іншого кирило – мефодіївця, без грунтовного аналізу історії товариства, якщо увага історика не звернена саме на нього. Особливо це стосується таких видатних осіб українській історії, як Т.Г.Шевченко, П.О.Куліш та М.І.Костомаров, хоча саме в ракурсі біографії останнього часто й розглядається історія КМТ. Велику увагу КМТ приділено в біографічних розвідках про тих людей, які стали відомими саме завдяки слідству 1847р. – М.І.Гулак, В.М.Білозерський, М.І.Савич, О.О.Навроцький, І.Я.Посяда, Г.Л.Андрузький та ін. Література третьої групи є наймасовішою, але розгляд історії КМТ тут, здебільшого, поверховий, дуже часто навіть без використання джерел з історії товариства, коли історик будує своє уявлення про КМТ лише на підставі висновків наукової літератури. Хоча і в цьому колі інколи містяться дуже

грунтовні спостереження. А, отже, література другої і третьої груп також потребує уважного вивчення.

В якості додаткових джерел були використані також навчальні посібники, підручники, література довідкового характеру, публіцистичні твори тощо.

Крім опублікованих творів, залучено також архівні матеріали. Насамперед, це матеріали ЦДІАУ (Ф.442), ІР НБУВ (Ф.І. [архів П.О.Куліша], Ф.Х., Ф.XXII. [архів М.І.Костомарова], Ф.209. [архів О.О.Тулуба]), а також документи з Чернігівського літературно - меморіального музею - заповідника М.М.Коцюбинського, що стосуються родини Кулішів-Білозерських. Ці джерела допомагають кращому розумінню історії КМТ та ролі в ній її учасників.

Стан наукової розробки теми. Дослідження історіографії зазначеної теми були обумовлені постійним зростанням обсягу друкованих праць, присвячених КМТ. Перші спроби аналізу досліджень про КМТ робляться вже з кінця XIX ст. (О.М.Пипін [275, с.375-377], О.Я.Кониський [185, с.196-203], М.І.Стороженко [321, с.135-152], В.І.Семевський [291, с.101-158]). З початку XX ст. кожний серйозний історик, звертаючись до історії КМТ, вважає за необхідне дати короткий огляд попередньої літератури з проблеми (М.С.Возняк [76], Д.І.Багалій [53], З.Гуревич [105]). Першим дослідженням власне історіографії КМТ можна вважати роботу П.А.Зайончковського “Кирилло – Мефодиевское общество 1846-1847гг.” (1959). У цьому дослідженні зроблено спробу охопити основний масив праць про КМТ і докладно його висвітлити [142, с.26-38]. Характерною особливістю цієї роботи є певний відхід від догматизму, притаманному тогочасній радянській історичній науці. Відомий, на той час вже діаспорний, український історик, дослідник КМТ В.В.Міяковський в своїй рецензії на книгу П.А.Зайончковського з подивом відмічав, що вона “написана без усяких обов’язкових атрибутів, якими рясніють до цього часу [1963р. – Є.Л.] книжки, присвячені гострим, або спірним з радянського погляду питанням. Незвично невелика кількість цитат з Леніна і повна відсутність посилань на клясиків марксизму, як на беззаперечний доказ. Нема лайливих характеристик непочитних в радянській науковій літературі постатей, наприклад, Куліша. Навпаки, є

докірливі вислови на адресу тих авторів, що безпідставно перебільшували революційну діяльність Шевченка” [231, с.91]. Автор опрацював дуже широке коло історичної літератури, створивши базу для наступних дослідників історіографії КМТ. Крім доробку радянського періоду, розглянуто праці дореволюційних істориків, зарубіжних авторів, зокрема, й діаспорних українців, а також роботи низки українських радянських істориків, які були репресовані на початку 1930-х рр. Отже, увага дослідника була звернута на наукову спадщину тих науковців, згадка про яких була небажаною, а то й шкідливою. Звичайно, щодо таких осіб використовувались відповідні ідеологічні кліше, прийняті у той період, але їх використання не підміняло собою науковий аналіз історіографії [142, с.26-38]. Хоча, й слід зауважити, що повної об’єктивності на той момент дотриматись було практично неможливо. Деякі вади роботи П.А.Зайончковського висвітлив і піддав критиці В.В.Міяковський [231, с.85-96].

В радянській історіографії активно проводилось дослідження історіографії КМТ в ракурсі шевченкознавства. Особливо тут можна виділити роботи В.Л.Смілянської та Є.С.Шабліовського, присвячені вивченню біографічних праць про Т.Г.Шевченка, де значну увагу приділено і дослідженням КМТ [352, с.241-316].

Найбільш повним дослідженням історіографії КМТ є стаття відомого історика Г.Я.Сергієнка “Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства”(1971). Це найгрунтовніший аналіз історіографії КМТ, у якому охоплено величезний обсяг літератури. Автор, поклавши в основу свого дослідження історіографічний огляд П.А.Зайончковського, доповнив його аналізом нових праць. Характерною рисою цієї роботи є яскраво виражений тенденційний підхід до проблеми, притаманний загалом всій радянській історичній науці, широке використання ідеологічних штампів. Але головною заслугою Г.Я.Сергієнка є те, що він найбільш повно охопив основний масив праць з історії КМТ [296, с.150-172].

Як суттєве доповнення до роботи Г.Я.Сергієнка можна виділити статтю Г.Д.Казьмирчука “Кирило – Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків

України (1918-1934рр.)” (1978р.), де, зокрема, розглянуто роботи, що не ввійшли до праць П.А.Зайончковського та Г.Я.Сергієнка [168, с.72-78].

У 80-х рр. з’являються радянські історичні розвідки про окремих кирило – мефодіївців. Особливо треба відмітити праці Ю.А.Пінчука “Исторические взгляды Н.И.Костомарова. (Критический очерк)” (1984) [260] і Г.І.Марахов “С верой в будущее. Революционный демократ Н.И.Гулак” (1989) [220]. Автори значну увагу приділяли висвітленню історіографії. Історіографія КМТ тут розглядалася в контексті аналізу біографічних досліджень, відповідно М.І.Костомарова і М.І.Гулака. Визначною особливістю праці Ю.А.Пінчука є її поява в часи так званного “застою”, коли дослідження біографії і творчості “буржуазного ліберала-націоналіста” М.І.Костомарова могло спричинити вкрай несприятливі наслідки для дослідника.

Також слід згадати й історіографічні розвідки загального плану, де, зокрема, розглядалася й історіографія КМТ, наприклад “Историография истории Украинской ССР” (1987). Щоправда, історіографія КМТ тут не була центральною темою і її аналіз подано у дуже стислому вигляді [153, с.146-153]. Але, незважаючи на те, що радянські науковці час від часу зверталися до огляду історичної літератури про КМТ, докладних розвідок з цієї проблеми ми не маємо, в силу того, що деяка література була недоступна або заборонена. Особливо недостатньо було висвітлено зарубіжну історіографію та праці українських дослідників 20-30-х рр. XX ст., які отримали свого часу тавро “ворогів народу” і здебільшого були репресовані. Спорадичне звернення, до робіт цих істориків, як правило, супроводжувалося відверто негативним ставленням, обумовленим тотальною комуністичною ідеологізацією радянського суспільства і обов’язково супроводжувалося штампом “буржуазних націоналістів” і “фальсифікаторів історії”. Крім того, слід зауважити, що доробок пострадянського періоду, незважаючи на короткий час існування, є доволі значним і потребує детального вивчення. До того ж, за останні роки кардинально змінилися методологічні підходи до закономірностей і змісту українського історичного процесу, зокрема, визвольних рухів, що потребує, зрозуміло, нових оцінок і такого явища, як КМТ.

Серед досліджень історіографічного характеру пострадянського періоду особливу увагу привертає робота С.Єкельчика “Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст.”, де багато місця відведено аналізу історичної літератури про КМТ. Головну увагу дослідник звернув на нові вітчизняні та зарубіжні праці, присвячені КМТ, які ще не розглядалися в історіографічних дослідженнях, відмічено коло дискусійних питань з історії КМТ та різні підходи до їх розв’язання [131, с.51-68]. Становлення історіографічного образу КМТ досліджено у працях молодого історика Г.М.Дудченка “Кирило-Мефодіївське товариство: народження міфу (1847—1870-ті рр.)” (2001) [121] та “Кирило-Мефодіївське товариство та Михайло Драгоманов (історіографічний аспект)” (2002) [122]. На думку автора, міфологізація образу КМТ відбулася одразу після його викриття і її наслідки простежуються в усій подальшій історіографії аж до нашого часу. Також стислий огляд історіографії проблеми подано в нових монографічних дослідженнях П.С.Гончарука “Історичні погляди кирило-мефодіївців” та “Провісник дружби і співробітництва народів. (До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М.І.Гулака)”, виданих у 2002р [89, с.5-28; 90, с.8-30].

Становлення незалежної України після 1991р. дуже посилило інтерес до тих, кого М.С.Грушевський називав “першими речниками української ідеї”. Значно зросла кількість праць з історії України. Серед окремих досліджуваних проблем визначне місце посідала і історія КМТ. Перед історичною наукою постала проблема певною мірою визначити й структурувати цей неосяжний масив друкованих праць, що створився протягом півтора століття.

Метою цього дослідження є висвітлення еволюції образу КМТ в історичній літературі другої половини XIX-XX ст.

Виходячи з цього, можна сформулювати основні ***завдання*** праці:

- визначити основний масив праць, присвячених КМТ, і зробити його комплексний аналіз;
- розглянути історичні праці про КМТ, які в силу різних обставин не досліджувались у вітчизняній історіографії, зокрема, роботи

дореволюційних істориків, радянських репресованих учених, зарубіжних та українських діаспорних науковців, а також, зробити аналіз сучасного доробку української історичної науки доби незалежності;

- показати еволюцію історіографії КМТ від появи перших звісток про нього у пресі до теперішнього часу;
- виділити періоди в історіографії КМТ, визначити їх загальні риси та зробити порівняльний аналіз характерних особливостей бачення КМТ в історіографії певних періодів, а також розкрити чинники, що впливали на трансформацію образу КМТ в історичній літературі;
- виявити й проаналізувати дискусійні питання історії КМТ та визначити підходи до їх розв'язання, що робилися в історіографії.

Методи дисертаційного дослідження. В роботі використовувались як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення), так спеціальноісторичні методи. Використання історико-генетичного методу обумовлене в першу чергу метою дослідження: показати процес еволюції бачення КМТ в історичній літературі від її появи до теперішнього часу. При роботі з літературою використовувався критичний метод опрацювання історіографічних джерел, що дозволяло краще зрозуміти умови написання твору та позицію автора, цьому ж сприяло і залучення персонологічного методу, що давало додаткову інформацію про автора. За допомогою порівняльно-історичного методу була створена можливість прослідкувати зміни і нові тенденції в історіографії КМТ. У ході роботи використовувались принципи періодизації та класифікації. В основу дослідження покладено принципи історизму та наукової об'єктивності.

Наукову новизну дисертації визначають наступні положення:

- здійснено комплексний аналіз історіографії КМТ;
- висвітлено еволюцію образів КМТ в історичній літературі й показані основні чинники цього процесу;
- зроблена спроба періодизації та класифікації історіографії КМТ;

- велику увагу звернуто на роботи, що раніше не були достатньою мірою залучені до наукового обігу у вітчизняній історіографії, зокрема, праці зарубіжних та українських діаспорних дослідників КМТ;
- з нових позицій розглянуто науковий доробок радянської історіографії КМТ.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційне дослідження сприяє кращому осмисленню еволюції вітчизняної, зарубіжної та української діаспорної історіографії КМТ. Результати дослідження можуть бути використані при розробці широкого кола проблем з історіографії історії України другої половини XIX-XX ст., при підготовці узагальнюючих наукових праць, підручників і популярних нарисів, а також при підготовці навчальних курсів з історичних дисциплін у вищих учбових закладах України.

Апробація роботи відбувалася на наукових конференціях: "Історична пам'ять і самосвідомість українського суспільства на межі тисячоліть" (Харків, 23-24 травня 2000р.), "Україна в системі міжнародних відносин очима молодих дослідників" (Донецьк, 19-20 жовтня 2001р.), "Українська історіографія на рубежі століть" (Кам'янець-Подільський, 25 жовтня 2001р.), "Історія та культура Лівобережної України" (Ніжин, 26 жовтня 2001р.), "Знаки питання в історії України" (Ніжин, 31 жовтня-2 листопада 2002р.). Результати дослідження викладені у шести публікаціях [211]. Дисертація обговорена і рекомендована до захисту на засіданні кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету.

Структура дисертаційного дослідження обумовлена його метою та завданнями і складається із змісту, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, розбитих на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Наприкінці кожного розділу подаються узагальнюючі висновки, що підсумовують досліджений матеріал. При цитуванні робіт у більшості випадків збережено авторську орфографію, це стосується насамперед україномовних та деяких російськомовних творів. Іншомовні видання наводяться у перекладі українською мовою. Це стосується і назв праць у тексті роботи.

РОЗДІЛ 1
ТОВАРИСТВО КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІВ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ІІ ПОЛОВИНИ XIX - 20-Х РР. XX СТ.

1.1. Поява перших публікацій про кирило-мефодіївців. Свідчення М.І.Костомарова та П.О.Куліша. Створення історіографічної бази

Початок “дослідження” діяльності КМТ був покладений у 1847р. під час слідства у ІІІ відділенні. Першими, так би мовити, “дослідниками” стали О.Ф.Орлов та Л.В.Дубельт. Саме вони дали офіційне визначення КМТ. Визначалося, що “Украйно-Слов’янське товариство” - це таємне товариство трьох осіб (М.І.Гулак, М.І.Костомаров та В.М.Білозерський), які, однак, далі теоретичних марень не пішли, хоча в них і були виявлені екземпляри рукопису, що містив революційні й комуністичні правила. Головною їхньою провиною стало розповсюдження ідей, що могли б призвести до непокори російському урядові та до відродження мрій про автономію Малоросії. Але ці ідеї не вийшли за межі теоретичних обгрунтувань і не встигли розповсюдитися у суспільстві. Письменники Т.Г.Шевченко та П.О.Куліш не були визнані причетними до товариства і провина їх полягала у тих антиурядових творах, авторами яких вони були. Інші кирило-мефодіївці, які були залучені до справи (М.І.Савич, О.О.Навроцький, Г.Л.Андрузький, І.Я. Посяда, О.В.Маркович та ін.), взагалі були звільнені від серйозних покарань, оскільки в їхніх паперах не було нічого кримінального, а сама їх участь у товаристві не була доведена [28. Т.1., с.68].

Деякий час матеріали слідства були єдиним “дослідженням” діяльності КМТ. Жандармські слідчі ретельно розглянули документи кирило-мефодіївців, їхні листи, твори тощо. Було зроблено велику роботу. Тому для обгрунтованого дослідження всі наступні історики мали звертатися, насамперед, до матеріалів слідства. Хоча, звичайно, висновки слідчих ІІІ відділення не є ні об’єктивними, ні науковими. Слід також обережно ставитись до матеріалів допитів, очних ставок, особистих зізнань, бо те, що говорили підслідні під час справи, не завжди відбивало їхні власні погляди. Так, за спогадами М.І.Костомарова, начальник

першої секретної експедиції III відділення М.М.Попов “часто приходив у келії до в’язнів і всякими заходами влещував і спокушав їх, щоб на опитах говорили те, чого бажав Дубельт, наприклад, що товариство дійсно було, але не політичне, а наукове, для розповсюдження між слов’янами православ’я і з’єднання їх під рукою імператора російського. Жандармам треба було лише довести, що товариство існувало, а про його характер вони б і самі розсудили” [185, с.236]. Цим пояснюються неодноразові переміни показань підслідних, раптові згадки і каяття, непослідовність тверджень.

Після закінчення миколаївської епохи з’являються перші спроби висвітлити діяльність КМТ. Вони належать перу самих кирило-мефодіївців, головним чином М.І.Костомарову та П.О.Кулішу. Саме ці двоє через 20-30 років після розгрому КМТ намагаються у своїх спогадах, листах і творах викласти власне розуміння сутності товариства. На їхню думку, товариство не мало політичного характеру, а то й взагалі не існувало. І Куліш, і Костомаров намагалися довести, що були невинні перед урядом, або, принаймні, не заслуговували на таке покарання, до якого були засуджені владою.

Приводом для мемуарної діяльності Куліша і Костомарова стали публікації в друкованих виданнях, що виходили за межами Російської імперії, а також, передусім, чутки і плітки, що почали з’являтися і розповсюджуватися відразу ж після арешту кирило – мефодіївців. Все це викликало сильний інтерес до діяльності КМТ.

Ось лише декілька прикладів. Вже 2 квітня 1847р. М.А.Рігельман писав з Києва до Г.П.Галагана: “...відбулися тут дуже печальні події, про які можу сказати тобі, що вже знає ціле місто – що професора Костомарова... взяли й відправили в Петербург за підозрою не знаю яких провин політичних, те ж відбулося із Шевченком і декількома місцевими студентами. Бог знає, у чому їх тільки підозрюють...” [23, с.83]. Цікаво, що на 2 квітня 1847р. Шевченко ще не був заарештований (це сталося 5 квітня). Між іншим, М.А.Рігельман був дуже близьким до кирило – мефодіївців і згодом також був притягнений до слідства, але виправданий.

“На півдні, у Києві, - записав у своєму щоденнику професор Петербурзького університету і цензор О.В.Нікітенко 2 травня 1847р., - викрито товариство, що мало метою конфедеративний союз усіх слов’ян у Європі на демократичних засадах, подібно до Північних Американських Штатів. До цього товариства належать професори Київського університету Костомаров, Куліш, Шевченко, Гулак та інші... Чи мають ці південні слов’яни який-небудь зв’язок з московськими слов’янофілами – невідомо, але уряд, здається, має намір за них взятися” [38, с.304].

Незважаючи на глибоку таємницю, відомості про арешт і слідство над кирило-мефодіївцями поширювалися. Підполковник Лаптєв 14 травня 1847р. повідомив з Полтави жандармське начальство, що про викриття у Києві таємного товариства йому стало відомо з чуток, які дійшли в Полтавську губернію у квітні. В Ромнах з розмов поміщиків на ярмарку підполковник дізнався, що дворяни Полтавської губернії говорять про слов’янське товариство, як про “невелику кількість безумних дітей”, котрі були збиті з пантелику мужиком Шевченком, облагодіяним двором. Поміщики дуже жалкували, що одна особа їхньої губернії [Навроцький – Є.Л.] замішалася до товариства [28.Т.1., с.61].

Поширювалися чутки, що на тілі кирило – мефодіївців нібито наколото знак гетьманської булави, як знак приналежності до товариства [28.Т.1., с.44].

Враження від секретного процесу 1847р. було дуже великим. О.М.Куліш відмічала, що справа 1847р. викликала силу-силену “перебільшених чуток”. Її з чоловіком рідні вже не думали колись побачити, тож, коли Куліші повернулися з заслання, розчулена бабуся О.М.Куліш цілувала руки своєї онуки [3]. Зафіксовано випадок, коли губернський секретар П.М.Мокрицький, побоючись, що його можуть притягнути у “справі Шевченка”, зробив превентивну заяву про свою невинність [18].

Особливу увагу до справи кирило-мефодіївців виявили петрашевці, які мали з ними певні зв’язки. М.О.Момбеллі у своєму щоденнику за серпень 1847р. занотував зміст чуток, які ходили у Петербурзі в зв’язку з розгромом таємного

товариства на Україні. З цих чуток стало відомо про арешт Шевченка, Куліша і Костомарова, а також кількох інших осіб і ув'язнення їх у фортеці [37].

Чутки про арешт кирило – мефодіївців розійшлися по багатьох містах України та Росії. Влада намагалася покласти край поширенню чуток. Так, це, зокрема, було причиною покарання черкаського чиновника Коломійцева [17].

Якщо до розгрому КМТ практично ніхто не знав про його існування, після 1847р. про КМТ заговорили скрізь, самі кирило – мефодіївці набули ореолу мучеників за святу справу народного визволення. Як згадував колишній чиновник канцелярії київського генерал-губернатора М.Д.Шигарін про арешт "Шевченка, Костомарова та ще декого... говорили постійно і скрізь, але пошепки, ...одного вечора в товариша ...цілу ніч розмовляли про цікаву й таємничу історію арешту та про те, що призвело до нього" [44].

Відсутність певної інформації та розбіжність у чутках зазначав влітку 1847р. вищезгаданий М.О.Момбеллі. "Тепер у Петербурзі всі шепочуться й переказують по секрету, з таємничим виглядом, про викрите й схоплене урядом товариство – начебто слов'янофілів. Говорять зовсім по-різному. Не можна відгадати, чия розповідь правдивіша. Всі розповіді збігаються лише в одному: кілька чоловік, розумних, справді благородних, освічених і вчених – привезено до Петербурга і кинуто в таємні, ні для кого неприступні в'язниці. Всі одноголосно твердять, що Шевченко, Куліш і Костомаров також серед цих нещасних...

Ніхто не знає плану малоросійських патріотів, яка у них мета; але говорять про це по-різному. Одні кажуть, нібито вони хотіли підбурити Малоросію на повстання, на проголошення гетьманщини й на цілковите відокремлення від Росії.

Інші кажуть, нібито вони хоч і склали прожект про відновлення гетьманщини, але здійснити свій план хотіли не інакше як з дозволу імператора, і саме йому на розгляд мали намір подати свій проект управління Малоросією.

Треті кажуть, що ні замірів, ні змови абсолютно ніяких не було і що вся ця історія не більше як вигадка київського генерал-губернатора Бібікова, який сподівався одержати за свою вигадку яку-небудь нагороду, і, мабуть, одержав.

Дехто каже, що через таємну поліцію уряд і раніше знав про змову... Ще кажуть, нібито австрійський уряд надіслав до російського папір, у якому говорить, що чиновники російські з посвідченням від уряду роз'їжджають по австрійських землях і поширюють серед австрійських слов'ян ворожі урядові думки" [37, с.174-175].

Звістки про арешт членів таємного товариства слов'янофілів розповсюджувалися й у Європі. Паризькі газети "Journal des débats" та "Democratie pacifique" влітку 1847р. повідомляли про арешт учасників секретної організації та заслання в солдати Т.Шевченка, доля якого викликала щире співчуття [95, с.11].

Газета "Slovenské Národni Novini" 9 червня 1847р., що виходила в Австрійській імперії, і редактором якої був лідер словацького національного відродження Людовіт Штур, повідомляла, що "якогось Кулешу та низку професорів з Малоросії, обвинувачених в панславістичній діяльності, між котрими знаходяться й викладачі Київського університету, арештували і до Петрограду відвезли, посадили до Петропавловської фортеці й сурово допитують. Ця справа поки що покрита покрита серпанком таємничості, але цілком певно, що ці арештанти терплять за панславізм" [243, с.202].

Відомості про арешт кирило – мефодіївців потрапили і до німецьких газет. В "Ausburger allgemeine Zeitung" 4 липня 1847р. під рубрикою "Росія" вміщено повідомлення про арешт Костомарова, Куліша й інших під назвою "Покарання панславістичних агітацій" [299, с.255; 28. Т.1., с.87-88].

Справа кирило – мефодіївців мала відгук у Галичині під час революційних подій 1848р. У серпні-жовтні 1848р. у Львові вийшло дев'ять номерів газети "Дневник руський", редактором якої був колишній учасник "Руської трійці" І.Вагилевич. Ця газета була органом "Руського собору". В ній висловлювалися симпатії до революційного руху в Росії, зокрема, до КМТ. В одному з номерів був надрукований вірш польського революціонера Г.Яблонського "Мученикам вольності з року 1847". В іншому номері товариство названо "змовою малоросіян", а Шевченка-"мучеником справи руської вольності". В статті "Слово

о Русі і її становищі політичеськом” (передрук з часопису “Lipa slovanská”) автор закликав продовжувати традиції національно-визвольного руху в Україні: “Чую голос народа, борющегося в путах деспотизму, чую возваніє мучеників народної справи Шевченка, Костомарова, Куліша й інших” [299, с.255-256].

Куліша, Костомарова і Шевченка, як основних учасників КМТ, згадано також у “Wiadomości polskie” у 1858р., що виходили у Парижі у колі польських емігрантів князя Адама Чарторийського. Правда, далі автор робить припущення, що інші члени товариства були поляками [336, с.11].

Про розгром КМТ йдеться у листі В.Г.Бєлінського до П.В.Анненкова (грудень 1847р.). “Неистовый Виссарион” виявив гарну обізнаність у справі Шевченка. Загалом же, ставлення В.Г.Бєлінського до братчиків, зокрема, до Шевченка і Куліша, було повністю негативним. “Хохлацкие либералы”, на його думку, своїми зухвалими діями спонукають уряд до репресивних дій в галузі літератури й просвіти [21]. Така різко негативна оцінка “хохлацьких лібералів” може частково пояснюватися тим, що джерелом інформації для Бєлінського міг бути чиновник ІІІ відділення в.й.і.в. канцелярії вже згадуваний М.М.Попов, котрого Бєлінський знав особисто і з яким листувався.

Звичайно, наведені матеріали не мають ніякого відношення до наукової історіографії. Вони показують не стільки те, якою була діяльність КМТ, скільки те, яке враження справила на сучасників у Російській імперії та за її межами інформація про його існування. Однак, це поверхове уявлення про КМТ у подальшому спричинило істотний вплив на формування образу товариства в історичній літературі.

Кінець миколаївської епохи спричинив реабілітацію політичних в’язнів. Це викликало нову хвилю інтересу до жертв і мучеників миколаївського режиму. Поверталися вцілілі декабристи, звільнялися політв’язні (з-поміж них і кирило – мефодіївці), відбувалася лібералізація суспільного життя.

Дуже багато для лібералізації суспільства зробив видатний російський громадсько-політичний діяч, письменник О.І.Герцен. У своїх творах О.І.Герцен нещадно таврував ганьбою самодержавні порядки, феодальні відносини, царський

деспотизм і свавілля чиновників. Неодноразово звертав він увагу громадськості і на національне питання в Російській імперії, зокрема, українське. Герцен визнавав безперечне право України на розвиток своєї мови і культури, і, навіть, на утворення незалежної держави. Публікації О.І.Герцена з цього приводу привертали увагу громадськості до українського питання.

15 січня 1860р. в №61 герценівської газети "Колокол" був вміщений лист до видавця газети, більше відомий під назвою "Украйна". Автором "Украйни" був ніхто інший, як М.І.Костомаров. У своєму листі до Герцена Костомаров першим з кирило – мефодіївців порушив мовчанку стосовно КМТ. Тут писалося, що національно-культурне та суспільно-політичне гноблення України "під кнутом московським і багнетом санкт-петербурзьким" спонукало українську інтелігенцію стати на захист свого народу. Безпосередньою причиною виникнення київського гуртка стало розповсюдження на Україні (як і в Росії та інших слов'янських країнах) ідей панславізму. Проте український панславізм дуже різнився від панславізму російського, московського. Московські слов'янофіли намагалися об'єднати всі слов'янські народи під рукою російського імператора, приготувавши їм долю України й Польщі. "В Украйні -писав Костомаров,- ця ідея відразу прийняла світлу форму федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості, при загальній особистій і суспільній свободі. Разом з тим виникла думка, що тільки цим шляхом Украйна може піднятися з занепаду й зберегти свій власний такий несправедливо і безжалісно сплюндрований образ". Просякнуті такими ідеями молоді люди почали гуртуватися в Києві. Та чи могло це вислизнути від пильного ока царської охоронки? В 1847р. за доносом студента Петрова молоді київські інтелігенти були заарештовані й доставлені у III відділення. Хоча вони не зробили нічого протизаконного, а їхній гурток так і не перетворився на сталу організацію, бо "товариство існувало лише в уяві, а не насправді, і думка про федеративний союз представлялася тільки як ідеал у віддаленому майбутньому", і навіть за миколаївськими жорстокими нормами їх було ні за що карати. "Але, що неможливе для простих людей, для Дубельта було можливе. Він умить побачив,

що тут є готовий матеріал для того, щоб представити справу так, нібито викрито таємне політичне товариство, і охрестив вигадане ним товариство іменем Украйно – Слов'янського.

Микола Павлович – людина форми, надавав велике значення противним йому ідеям, коли вони були одягнені у формальність, тому знищити товариство в його очах вважалося великою заслугою; отже, Дубельт міг сподіватися найвищої нагороди й благовоління".

Далі Костомаров пише, що слідчі III відділення змусили звинувачених визнати, що товариство існувало, але не ставило перед собою антиурядових дій. Покарання було пом'якшене батьківською милістю царя. Костомаров стисло повідомляє про покарання, відмічаючи суворість кари для Шевченка [43].

Таким чином, Костомаров заперечив існування КМТ як організації. Він визнавав, що короткий час у Києві діяв гурток молодих мрійників, які не йшли далі теоретичних положень, не зробили нічого протиправного і не являли собою небезпеки для уряду. Отже, Костомаров, Куліш, Шевченко та інші стали невинними жертвами миколаївського режиму.

Костомаров залишився собі вірним і надалі. Він ніколи не визнав існування таємної організації. Костомаров ніколи не відмовлявся, що були розмови про "учене слов'янське товариство, яке б мало широку мету налагодити взаємини між розрізненими і мало одне з одним обізнаними слов'янськими племенами", і що сам він висував цю пропозицію, але далі розмов діло не пішло [29; 4]. У своїй "Автобіографії", продиктованій своїй дружині А.Л.Костомаровій наприкінці життя, Костомаров згадує, що "у вигляді припущення мною [М.І.Костомаровим – Є.Л.] накреслений був статут такого товариства, якого головними умовами були: найповніша свобода віросповідання і національностей й відкидання єзуїтського правила про освячення засобів метою, а тому наперед заявлялося, що таке товариство ні в якому разі не повинно зазіхати на будь-що, що має навіть тінь заворушення проти існуючого суспільного ладу й встановленої влади. Вивчення слов'янських мов і літератур ставали найголовнішою справою в освіті". Костомаров також визнає, що "написав невеличкий твір про слов'янську

федерацію, намагався засвоїти за стилем біблійний тон” [30, с.475, 480]. В цьому творі про слов’янську федерацію, написаному біблійним тоном, легко вгадується головний ідеологічно-програмний документ кирило – мефодіївців “Книга буття українського народу”.

Отже, Костомаров (який вважається в історіографії одним з засновників КМТ) постійно проводив думку, що КМТ не існувало. Віддамо належне шановному метрові, можливо він дійсно вірив, що КМТ не існувало. Ще під час слідства над кирило – мефодіївцями було зауважено, що Костомаров умовляв товаришів не називати їхній гурток товариством і сам уникав це робити. Значить, в словах Костомарова про його ставлення до КМТ немає ніяких розбіжностей, котрі інколи намагалися йому приписати деякі дослідники [296, с.154]. Костомаров завжди волів довести, що в 1847р. він постраждав безвинно, і доводив це протягом всього життя. Костомаров завжди намагався показати свою лояльність до уряду.

Деяку допомогу в “розгромі” образу КМТ надав П.О.Куліш, виключивши з лав кирило – мефодіївців себе і Шевченка. В статті “П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность” (1883) Костомаров погоджується з цим: “П.Куліш правий, стверджуючи, що він не був ні членом, ні засновником такого товариства; але ми додамо, що власне й самого товариства не існувало, бо не можна вважати організованим товариством розмови приватних осіб, котрі випадково зійшлися для бесіди без будь-якої упередженої мети” [31, с.226]. В цій статті, надрукованій за два роки до його смерті, Костомаров намагається якомога більше висвітлити діяльність київського гуртка слов’яністів. Починаючи свою розповідь про КМТ, Костомаров зазначає, що “...Оскільки про це товариство Кирила і Мефодія вже з’явилися в різних друкованих органах неясні і невірні натяки, то не зайвим буде сказати про це товариство правдиве слово” [31, с.226]. Костомаров тут полемізує з Кулішем, який подекуди зізнається в існуванні товариства. Костомаров наголошує, що вся діяльність кирило – мефодіївців точилася навколо заснування товариства, яке сам Костомаров визнає “дитячою забавою”. І наостанок історик каже: “...таємного товариства з усіма потрібними атрибутами: виборами,

головами, секретарями, зборами, членськими внесками, звітами, у нас організовано не було, як і не було “персня з литого заліза” в якості символу товариства” [31, с.227].

Не можна тут заперечити людині, яка краще ніж будь-хто інший знала історію КМТ. Залишається визнати, що сам Костомаров вірив або, принаймні, повірив після 1847р. в неіснування КМТ. Цим пояснюється той факт, що про події 1846-1847рр. він завжди говорить дуже стисло, а інколи взагалі обходить їх мовчанням (як-от статті “Воспоминание о двух малярах” або “Николай Иванович Костомаров в 1817-1860 годах. Автобиографический очерк”). У листі до графині А.Д.Блудової (1861) Костомаров зазначає, що 1847р. він був покараний “за лібералізм” (жодного натяку про КМТ) [20, с.81]. Не будемо сперечатися з шановним істориком, існувало чи не існувало КМТ, але тут треба надати слово, ще одній людині, яка відіграла неабияку роль в історії КМТ. Це О.М.Петров. Той самий син жандармського офіцера, студент Петров, який написав донос про КМТ.

В 1883р., прочитавши статтю Костомарова “П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность”, де описано його ганебний вчинок, О.М.Петров написав листа до редакції “Киевской старины” (а саме в цьому виданні була надрукована стаття Костомарова), в якому намагався виправдатися. Цікавим є зауваження О.М.Петрова на твердження Костомарова про неіснування КМТ: “З цим висновком П.Костомарова погодитись навряд чи можливо, він протирічить як фактам, наскільки вони мені [О.М.Петрову – Є.Л.] відомі з повідомлень Гулака, так і тому, що говорить сам шановний вчений у викладенні обставин, передуючих його висновку. Чому атрибутами таємного товариства невід’ємно повинні бути вибори, голови, секретарі, внески, звіти тощо, шановний історик не пояснює. Якщо вже зібралася певна група людей, просякнутих однією ідеєю, з відомими певними цілями, з попередньо наміченими засобами й способами для досягнення цих цілей, хоча б і нематеріальними, то такі збори людей без усякого натягнення, по справедливості, можуть бути названі товариством; можна стверджувати, що товариство це [КМТ – Є.Л.] не мало певної загальноприйнятої організації, але не можна відкидати його безумовного існування” [39, с.310-311].

До речі, лист О.М.Петрова в 1883р. так і не був опублікований, а невдовзі, в тому ж році, помер і сам О.М.Петров.

Декількома роками раніше згадку про КМТ залишив іще один фігурант цієї історії – М.В.Юзефович, який писав, що Костомаров був “засновником товариства в ім’я Кирила і Мефодія для з’єднання всіх слов’ян під російську державу” [27, с.376].

Але повернімося до ще одного кирило – мефодіївця, а саме до П.О.Куліша.

У написаному в 1862р. творі “Українофілам” Куліш згадує про маленький гурток “народолюбців”, що прагнув відродження української культури і базувався на євангельському віровченні. Цікаво, що серед цих “народолюбців” Куліш згадує поета [Шевченко – Є.Л.] й історика [Костомаров – Є.Л.]. Арешт “народолюбців” призвів до швидкого поширення проповідуваних ними ідей [36, с.69-70]. В “Жизні Куліша”, надрукованій в 1868р., яка є його автобіографічною оповіддю, П.О.Куліш докладно розповідає про київський гурток, уперше називаючи його “Кирило-Мефодіївським братством”. Від видання українських книжок і створення народних шкіл братчики перейшли до ідеї об’єднання всіх слов’янських народів під протекторатом російського імператора, першою умовою об’єднання було скасування кріпацтва і розповсюдження освіти. Куліш зазначає, що його, як і Шевченка, братчики держали “оддалік щодо братства” на випадок переслідувань. Але, як випливає з цього ж твору, не знати про КМТ Куліш не міг, адже саме він, “ще бувши в Києві, звів... докупи скількох приятелів”. Куліш також відзначив великий вплив братчиків на Шевченка, бо саме після знайомства з кирило-мефодіївцями Шевченко “понаписував високі свої твори” [34, с.120-121].

Ще більш палкіше заперечує Куліш свою участь в КМТ у листі до О.О.Гатцука, написаному з приводу опублікування статті М.П.Драгоманова “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” (1875), де мимохідь зачеплено КМТ і Куліша зачислено до його учасників. Тому Куліш і написав своє спростування, що “братство чи товариство слов’янських апостолів Кирила і Мефодія дійсно було складене в Києві кількома молодими представниками української

інтелігенції, і саме в 1846 році". Далі Куліш доводить, що він "не знав про існування цього товариства" і жив в цей час у Петербурзі [26, с.70].

Цікаво, що тут чи не вперше київську громаду так і названо "Кирило – Мефодіївське товариство" ("Кирилло – Мефодиевское общество"). Відмітимо, що різке відмежування від КМТ у Куліша проявляється саме в 1875р. Треба зазначити, що перед цим, в 1874р. виходить його козакофобська "История воссоединения Руси". Костомаров і навіть щирий приятель і свояк Куліша Білозерський рішуче поривають з ним. Тоді стає зрозумілим палке намагання Куліша відмежуватися від колишніх братчиків.

В "Історичному оповіданні" (1882) Куліш все ж таки зізнається, що дещо чув про КМТ і намагався розпитати про нього в одного братчика, в образі якого впізнається В.М.Білозерський; але останній весело відповідає, що ідея ця забута, статут спалено, а персні з літерами К.М. (емблема КМТ) братчики позакидали в воду. Куліш визнає це товариство політичним. Далі розповідається про розгром таємного товариства і арешт самого Куліша. Викликає певну підозру те, що невідаючий про КМТ Куліш, досить докладно знає програмні положення товариства і навіть його девіз: "И разумеете истину, и истина освободит вы" [35, с.122-130]. Хоча, не виключено, що про це він міг дізнатися й після 1847р.

Ще одна згадка про КМТ міститься в статті Куліша "Воспоминания о Н.И.Костомарове" (1885), написаній з приводу смерті цієї визначної людини. Про свої стосунки з Костомаровим Куліш пише: "Він [Костомаров – Є.Л.] приваблював мене своїми історичними і політичними розмовами. Так, політичними. На початку нашого життя ми були не стільки літераторами, скільки політиками, й ця обставина погубила багато кращих років" [33, с.63].

Звідси видно, що Костомаров не обмежувався лише науковими та літературними розмовами і зовсім не цурався політичних справ.

Перебуваючи в Петербурзі, Куліш продовжував слідкувати за тим, що відбувалось у Києві в 1846р. "Я жадібно слідкував за діяльністю українських друзів моїх і писав до них часто. Від близької мені за родинними стосунками людини [В.М.Білозерський – Є.Л.] я знав, що Костомаров, стоячи на чолі

молодого українського гуртка, ...пішов далі тих мрій, за які він мене ентузіастично зарахував до великих людей; але у чому власне було діло, про це я міг тільки неясно здогадуватись. Справа полягала в пресловутому федеративному союзі слов'ян під головуванням російського імператора, в ім'я святих братів Кирила та Мефодія.

Не тільки сутність, але й сама назва складеного по-дитячому таємного товариства була мені невідома" [33, с.66].

Можна погодитись, що кирило – мефодіївці намагалися тримати Куліша "оддалік щодо братства", як і Шевченка, щоб не наражати їх на небезпеку. Проте сам Куліш не міг бути осторонь діяльності КМТ. Саме на цей період приходиться звернення Куліша до своїх кіївських товаришів із закликом: "Занедбайте політику!" [34, с.121]. До того ж, деяку інформацію Куліш міг вивідати у свого приятеля і родича В.М.Білозерського, якого сам Куліш називав "секретарем і доповідачем костомаровського сенату" [33, с.67].

Не будемо дорікати авторові української абетки за намагання його відмежуватися від КМТ. Можливо, йому і справді ніхто не розповідав про діяльність КМТ. Але характер товариства Куліш мав знати. Так, Костомаров у вищезгаданій статті "П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность" зокрема писав: "Дійсно, Куліш і Шевченко не були учасниками розмов, що відбулися у січні 1846 року; Куліш знаходився тоді у Петербурзі, а з Шевченком я ще не був особисто знайомий; але я дуже добре пам'ятаю, що ні від того, ні від іншого ми з нашими слов'янськими симпатіями не таїлися, навпаки, Шевченко, познайомившись зі мною, відносився до ідеї про слов'янську взаємність з поетичним захватом, а Кулішу не могли вони залишатися в невідомості, тому що згодом, я був з ним не тільки близьким, але й другом, багато разів я згадував з ним про те, що відбулося" [31, с.230].

Як би там не було, у Куліша могли бути власні причини відмежуватися від КМТ. Хоча у перші роки після розгрому КМТ він так різко не відокремлював себе від інших кирило – мефодіївців. У листі до О.М.Бодянського від 17 листопада

1848р. він писав: “Нас не зрозуміли, не оцінили, грубо помилилися в дусі наших дій” [40, с.244].

Трагедія 1847р. залишила сильний відбиток в душі Куліша (як, звичайно, в душах і інших кирило – мефодіївців). Своїм товаришам Куліш присвятив вірш “На незабудь року 1847”, де їх названо “світильниками народів”, які через темряву показали шлях до свободи: “...Ми вік попередили і, чуючи, що вже світає, віконце миру відчинили, нехай на небо позирає” [42, с.269-271].

В 1867р. в листі до редактора львівської газети “Правда” на випад москвофіла В.Я.Стебельського, що Куліш мовчав “під прапором Кирила та Мефодія”, під яким браталися всі слов’яни, автор листа, котрий приховався під псевдонімом “Русин” писав: “Куліш... більш ніж 20 років тому стояв під прапором саме Кирила і Мефодія й проголошував Слов’янську ідею уже в той час” [25, с.24]. Завдяки нескладній арифметичній операції отримуємо орієнтовну дату, коли Куліш стояв “під прапором Кирила та Мефодія” – 1847р. Автором цього листа скоріше за все є Білозерський, це й підтверджує його лист до своєї сестри О.М.Куліш. Але, як видно з цього ж листа, Куліш не стояв осторонь і брав участь у написанні відповіді Стебельському [2]. А, якщо так, то сам Куліш в даному разі ставив себе “під прапор Кирила та Мефодія”.

В статті, надрукованій в газеті “Труд” (1881), Куліш писав: “Ми, тобто київські братчики, мріяли про таку волю українських селян, що проголошена на весь світ у словах «І урозумієте істину, і істина визволить вас!»” [8].

Наприкінці життя Куліш зробив пропозицію В.М.Білозерському написати спогади про КМТ [19]. Білозерський погодився, але, на жаль, цей намір за невідомих причин так і не здійснився. Родина Кулішів-Білозерських залишила низку згадок про КМТ, тут треба виділити свідчення О.М.Білозерського (брата В.М.Білозерського) [41] та особливо О.М.Куліш (Ганни Барвінок) - сестри братів Білозерських та дружини П.О.Куліша [24; 147]. Фактичним джерелом цих свідчень були П.О.Куліш і В.М.Білозерський.

В 1918р. у Львові були надруковані спогади польського революціонера Ю.Беліна-Кенджицького, який в 1846р. був студентом Київського університету.

Вони проливають деяке світло на діяльність КМТ, а головне доводять, що між Кулішем і Костомаровим відбувалися постійні розмови стосовно слов'янської проблеми та шляхів її вирішення [22, с.153-159].

Слід зазначити, що стосунки між багатьма кирило – мефодіївцями тривали впродовж всього їхнього життя. В своїх листах вони неодноразово зверталися до подій їхньої молодості [10; 11; 12 та ін.]. Кирило-мефодіївців продовжували поєднувати не лише дружні, а можливо і родинні зв'язки. Відомо, що сестра В.М.Білозерського була дружиною П.О.Куліша. Вона ж скоріше за все стала хрещеною матір'ю для когось з дітей В.М.Білозерського, а хрещенним батьком скоріше за все став М.І.Костомаров. Про такий намір йдеться в листі В.М.Білозерського до О.М.Куліш від 17 липня 1858р. [1]. Зв'язки між Костомаровим і родиною Кулішів-Білозерських тривали і надалі. Відомо, що Шевченко був боярином на весіллі Куліша і мав бути боярином на весіллі у Костомарова. З листа В.М.Білозерського до Т.Г.Шевченка від 16 березня 1860р. видно, що Білозерський запрошував Шевченка стати хрещеним батьком для свого сина. Тож, можливо, Шевченко і Білозерський були не лише друзями, а й кумами [74]. Відоме листування і зустрічі Костомарова з Гулаком і Навроцьким [11;12;13;14]. Самі Гулак і Навроцький були двоюрідними братами і ніколи не переривали взаємин. Взагалі, слід зауважити, що стосунки кирило – мефодіївців після 1847р. є цікавою, але недостатньо дослідженою темою.

1.2. Виникнення наукової історіографії товариства

В той час, коли Куліш і Костомаров писали свої спогади про КМТ, почали виходити в світ твори видатного українського історика і суспільно-політичного діяча М.П.Драгоманова. Однією з перших його праць, де, зокрема, зачіпалася історія гуртка "Кирила і Мефодія", була його стаття "Література російська, великоруська, українська і галицька" (1874). Існування КМТ тут згадано побіжно, лише зазначено, що воно стояло між слоф'янофілами і західниками [120. Т.1., с.115]. Найбільш грунтовним його дослідженням про КМТ можна вважати роботу "Шевченко, українофіли й соціалізм" (1878). В ній Драгоманов говорить, що на цей час існують тільки дві більш-менш важливі звістки про КМТ: 1) "Жизнь

Куліша” в “Правді” (1868) та 2) стаття “Украйна” в “Колоколе” Герцена (1860). Фрагменти з цих творів, які стосуються КМТ, Драгоманов цитує. Разом з тим, він дорікає Костомарову за те, що той уникає розповідати про КМТ (М.П.Драгоманов ще не знав, що автором “Украйни” був М.І.Костомаров).

Ідейною базою, на думку Драгоманова, для КМТ було “всеслов’янство” (панславізм) Коллара, Шафарика, Ганки. “Правда, український панславізм був не зовсім те, що московський, бо позаду його була козаччина, а не московське царство, а під ним підбита Україна, а не “сверкающая стальной щетиной” імперія”. Тому український панславізм був ближче до європейських думок (“європейства”). Але існували перепони, які тягнули “назад од європейських думок” і не давали “зрозуміти їх, розпалитись ними”. Найміцнішою з таких перешкод, що тягнула українство назад і зближувала його з москвофільством була “христова віра” та “святе письмо”. “Христова віра” стала на заваді справжньому розумінню свободи та боротьбі за неї. “Як би не здавались братолюбними й вільнолюбними деякі слова в Христа й у пророків, - писав Драгоманов, - а все-таки, раз у них нема ніякої ясної думки про форми всього громадського і державного порядку, а вдруге в них на головну сцену ставиться не воля людини, а воля божа, і через те всякі слова про братство між людьми й проти насильників зводяться на те, щоб терпіти, поки сам бог не схоче визволити рабів”. “Христова віра” не стільки підштовхувала братчиків до діяльності, скільки стримувала їх. Драгоманов наводить Кулішеві слова: “Занедбайте політику! Сам собою настане час, коли від вашого слова впадуть стіни єрихонські”. “Після таких слів, - пише далі Драгоманов, - можна цілком повірити статті “Колокола”, що в приятелів д.Куліша справді не було навіть впорядкованого братства, а не то вже, щоб вони гаряче взялись за працю для того, щоб їх думки стали ділом” [120. Т.2, с.32-33]. Отже, за Драгомановим, КМТ – не що інше, як гурток київських мрійників, просякнутих “христовою вірою” та “святим письмом”.

Найбільш радикальною силою у КМТ Драгоманов вважає Т.Г.Шевченка. Не стільки братчики справили вплив на Шевченка, скільки він на них. “Не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх. Через що? Звісно, не через

науку, а через більш гарячу натуру та через те, що йому на своїй шкурі довелось витерпіти долю України” [120. Т.2, с.33]. Таким чином, Драгоманов відкидає тезу про вирішальний вплив на Шевченка кирило – мефодіївських братчиків, на формування його світогляду, початок якій дав Куліш, котрий писав: “що вони [братчики – Є.Л.] проміж собою науковим способом говорили, то він [Шевченко – Є.Л.] виповідав поетичними образами”. Драгоманов відказує на це: “Мужик Шевченко стояв попереду вивчених приятелів, київських слов’янофілів”. Світогляд Шевченка сформувався іще в Петербурзі і на Україну він приїхав вже “з готовими думками про волю України од московських царів” [120.Т.2, с.34]. Також Драгоманов висуває припущення, що на Україні Шевченко міг ознайомитись з європейськими республіканськими ідеями Гюго, Ламартіна, Міцкевича у “товаристві мочемордіїв” Віктора Закревського, який хвалив республіканський лад [120. Т.2, с.37].

Підводячи підсумки, Драгоманов наголошує, що київське братство, складалося з незначного числа людей і ні в якому разі не було революційною організацією, якою, наприклад, був сучасний кирило – мефодіївцям гурток петрашевців. Це прекрасно розумів і царський уряд, тому і покарання для братчиків були м’якіші. Не був революціонером і сам найреволюційніший з братчиків Т.Шевченко [120. Т.2, с.77-78].

В наступних працях М.П.Драгоманов неодноразово звертається до історії КМТ. Так, в своїй статті “Микола Іванович Костомаров. Очерк життєписний” (1880) Драгоманов знову коротко переповідає історію арешту братчиків і, зокрема, пише: “Реальні думки братчиків не йшли дальше того, щоб зложити на Україні щось подібне до тих “Матиць”, котрі вже закладались в західній Слов’янщині”. Разом з тим, Драгоманов наголошує, що “думки й діла київського товариства, котре звали “Кирило – Мефодіївським братством”, досі не відомі ясно й навряд чи проясняться, доки не буде напечатаний увесь процес його (в тім числі й записка Костомарова, котру в нього по приятельству виманив, щоб буцімто сховати, д.Юзефович, а потім оддав жандармам), а також переписка й мемуари його членів” [120. Т.2, с.137, 138].

В 1891р. в статті “Чудацьки думки про українську національну справу” Драгоманов знову звертається до історії КМТ, говорячи, що “кружок Костомарова” дав багато наукових праць про Україну і штовхав суспільний рух Росії. На думку Драгоманова, “українські слов’янофіли стояли між російськими западниками і московськими слов’янофілами” [120. Т.2, с.338].

Визнаючи керівну роль в КМТ М.І.Костомарова, Драгоманов зазначає, що не треба перебільшувати його вплив, особливо на Шевченка. Саме за це Драгоманов піддає критиці працю О.М.Огоновського “История литературы русской” (1889). “В своїй “Історії літератури рускої” д.Огоновський виставив Шевченка в середню добу його життя дуже вже учеником Костомарова і товаришів Кирило- Мефодіївського братства, до котрого формально Шевченко не належав”, - писав Драгоманов в статті “Тарас Шевченко в чужій хаті його імені” (1893) [120. Т.2, с.415].

Праці М.П.Драгоманова поклали початок науковому дослідженню КМТ і започаткували його наукову історіографію. Обмеженість джерельної бази не дала Драгоманову всебічно дослідити історію та ідеологію КМТ. Однак завдяки Драгоманову інтерес до КМТ і до українського суспільно-політичного руху взагалі дуже посилився. Разом з тим, М.П.Драгоманов дав початок формуванню української національної історіографії КМТ. До речі, саме він услід за Кулішем став популізатором терміну “братство” для позначення КМТ. Деякі відомості про КМТ Драгоманов міг отримати від київських знайомих, що особисто знали кирило – мефодіївців. Так, відомо, що в 1850-х рр. молодий Драгоманов часто бував на вечорах у О.Д.Тулуба [15].

В цей же час, коли творив М.П.Драгоманов, до історії КМТ звернувся видатний російський історик, славіст, літературознавець О.М.Пипін. В 1878р. у журналі “Вестник Европы” (№№9-12) була надрукована його велика стаття “Панславизм в прошлом и настоящем”. Стаття писалася, коли ще гуркотіли гармати на фронтах російсько-турецької війни, до якої, як відомо, Росія вступила під гаслом захисту братніх слов’янських народів і православної віри. Отже, стаття була на часі. Як один з епізодів панславістського руху О.М.Пипін наводить діяльність КМТ. Пипін також відмічає, що “в російській літературі дотепер не

була розказана історія цього цікавого товариства”. Використовує Пипін і назву “Кирило – Мефодіївське братство”. Пипін вказує, що КМТ було засноване у Києві М.І.Костомаровим з друзями в 1846р. і являло собою “невеличкий гурток малоруських патріотів”. Серед кирило – мефодіївців Пипін називає Костомарова, Куліша і Шевченка, зазначаючи, правда, відсутність в цей час Куліша в Києві. Головною метою КМТ визнано розповсюдження “ідеї слов’янської взаємності”, поширення освіти й християнської віри, скасування кріпацтва й станової нерівності, застережено мирні засоби діяльності. Політичним ідеалом кирило-мефодіївців визнана “федерація під протекторатом російського імператора”. Зазначено також відмінність українського панславізма, який визнавав рівність всіх народів, від московського слов’янофільства, що претендувало на гегемонію Росії у слов’янському світі. Пипін співчуває українофілам і вважає, що вони були покарані незаслужено [274, с.94].

Докладніше Пипін зупиняється на історії КМТ в своїй “Истории славянских литератур. - Т.1.” (1879). В цілому, він повторює вищенаведені тези, постійно наголошуючи, що “Кирило – Мефодіївське братство” або “товариство” – це “невеличкий гурток південноруських патріотів”. Терміни “гурток”, “братство” і “товариство” у Пипіна стоять поряд і є тотожніми. На чолі КМТ крім Костомарова і Шевченка Пипін називає також Гулака, а от стосовно Куліша і, чомусь, Білозерського говорить, що вони непрямо належали до товариства. Цікаво, що в розділі про “південноруську літературу” постатям Шевченка, Костомарова і Куліша передує пильний розгляд “Історії русів” [275].

Таке ставлення до КМТ зберігається у О.М.Пипіна і надалі. Так, в роботі “История русской этнографии. Т.III. Этнография малорусская” (1891р.) він пише, що КМТ – “гурток молодих ентузіастів” і Шевченко, безперечно, до нього входив. Наголошується на відмінності українофільства від російського слов’янофільства [276, с.153, 157].

Як і праці М.П.Драгоманова, роботи О.М.Пипіна поклали початок науковому висвітленню історії КМТ. “Історія слов’янських літератур” була перекладена на декілька європейських мов і набула великої популярності у

Європі. Одночасно з нею світ дізнавався і про КМТ. В поглядах О.М.Пипіна на КМТ відразу кидається у вічі їх надзвичайна подібність до тверджень М.І.Костомарова. Це й висловлювання про мету та засоби діяльності КМТ, і відмінність українського панславізму (українофільства) від російського слов'янофільства, безумовне віднесення Шевченка до кирило – мефодіївців, і, нарешті, ставлення до КМТ не як до сталої організації, а як до нечисленого гуртка українських патріотів. О.М.Пипін мав змогу користуватися не лише опублікованими працями про КМТ, але й знав деякі неоприлюднені подробиці з історії КМТ. Людину, яка повідала йому ці факти, Пипін ніколи не називав і завжди підкреслював, що не має права розголошувати ці приватні відомості. Але, якщо врахувати, що О.М.Пипін був досить близьким другом Костомарова, то можна зрозуміти, хто міг бути для Пипіна тим таємним інформатором.

Свою увагу на КМТ звернув видатний український історик і публіцист Ф.К.Вовк (Сірко). Він відзначав демократизм прагнень кирило – мефодіївців, вказував на їх ідеологічний зв'язок з декабристами [307].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. починають виходити історичні розвідки з історії КМТ, біографічні нариси про найвидатніших кирило – мефодіївців, з'являється доступ до секретних архівів III відділення в.й.і.в. канцелярії. Публікуються спогади сучасників КМТ [55; 78; 268].

В 1884р. в Києві виходить в світ перший том праці М.Ф.Владимирського-Буданова "История императорского университета Св. Владимира", де в загальних рисах подається історія КМТ. Основну інформацію автор черпав зі свідчень Костомарова і Куліша, відомих урядових постанов, а також, ймовірніше за все, від очевидців подій 1846-1847рр. КМТ, в трактовці М.Ф.Владимирського-Буданова постає як ліберальний просвітницький гурток "україно-слов'яністів", який не мав ніякої загрози для уряду [75].

В тому ж 1884р. у Києві вийшла книга М.І.Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX столетия". У главі "Украинофильское славянофильство и его представители" автор побіжно розглядає історію КМТ і дає докладні життєписи видатних кирило – мефодіївців: М.І.Костомарова,

О.О.Навроцького, П.О.Куліша та, звичайно ж, Т.Г.Шевченка. М.І.Петров використовує назву “Кирило – Мефодіївське товариство”. Він стисло розповідає про мету діяльності товариства, його християнсько-гуманістичний характер. Керівниками КМТ Названо Гулака, Костомарова і Шевченка. Серед інших членів КМТ визначено Куліша і Білозерського. (Тут можна побачити певний збіг з тезами робіт О.М.Пипіна.) Наслідуючи тезу Куліша про роль Шевченка у КМТ, М.І.Петров говорить: “Те, що говорилося у гуртку теоретично, Шевченко виражав поетичними образами”. Майбутнім державним устроєм для кирило – мефодіївців, на думку М.І.Петрова, була слов’янська федерація під протекторатом російського імператора [258, с.234-235]. Зауважімо, що використання останньої тези давало підстави для часткової реабілітації кирило-мефодіївців, більшість з яких були ще живі, і відповідало їхнім свідченням.

Стислість викладу історії КМТ в роботі М.І.Петрова помітив відомий літературознавець М.П.Дашкевич. У своєму “Отзыве о сочинении г.Петрова...” (1888) він приділив цьому питанню значну увагу. “Душею українського народництва”, до якого М.П.Дашкевич безумовно відносив і КМТ, автор вважав Т.Г.Шевченка. М.П.Дашкевич також наголошував на відсутності революційних настроїв у товаристві [107].

Розглядається КМТ і в вищезгаданій книзі О.М.Огоновського “История литературы русской. – Ч.2.”, що вийшла друком в 1889р. у Львові від Товариства ім. Шевченка. О.М.Огоновський вважає діячів “Кирило-Методіївського брацтва” основоположниками українського національно-політичного руху: “...Українофільство національне основується на ідеях Кирило – Методіївського брацтва”. Автор також намагається прослідкувати ідейний зв’язок КМТ з товариством “соединенных славян” і декабристським рухом. Хоча відмічає й розбіжності у програмах КМТ та Товариства з’єднаних слов’ян, відсутність революційності у КМТ, віру в провідну роль України серед інших слов’янських народів. Керівником КМТ Огоновський називає М.І.Костомарова. Серед інших членів відзначає М.І.Гулака, В.М.Білозерського, О.О.Навроцького,

О.В.Марковича, П.О.Куліша та Т.Г.Шевченка. Коротко подано історію арешту та покарання кирило – мефодіївців [250, с.157-159].

Наприкінці XIX ст. з'являється декілька досліджень, де історики звертаються до КМТ під кутом зору вивчення біографії декого з його членів. Початок цьому поклав ще М.П.Драгоманов у вищезгаданій роботі "Микола Іванович Костомаров. Очерк життєписний" (1880р.). Після цього з'являється велика кількість статтей, нарисів, книг, спогадів про членів КМТ. Найбільшу увагу було приділено Т.Г.Шевченку, М.І.Костомарову, М.І.Гулаку та ін. Ці роботи містили від поодиноких згадок про КМТ до грунтовного дослідження участі їхнього героя в діяльності товариства.

В 1882р. у Києві вийшла в світ книга М.К.Чалого "Жизнь и произведения Тараса Шевченко. (Свод материалов для его биографии)". Це була перша найповніша біографія Великого Кобзаря, написана людиною, яка його добре знала. Історії КМТ Чалий торкається побіжно. Він солідаризується з твердженням Костомарова, що дійсно велися розмови про наукове товариство святих Кирила та Мефодія, яке б сповідувало ідею об'єднання всіх слов'ян під скіпетром всеросійського імператора, але КМТ як організації ніколи не існувало. Вона була вигадана III відділенням. Насправді в1846-1847рр. у Києві діяв гурток однодумців ("братство", "общество"), який не мав організаційних засад [342]. Слід зазначити, що М.К.Чалий особисто знав Шевченка з 1859р. Також в 1850-х рр. М.К.Чалий разом з М.П.Драгомановим часто відвідував оселю О.Д.Тулуба [15, арк.5].

В 1885р. з приводу смерті М.І.Костомарова свої спогади про великого історика опублікував російський письменник, знайомий Костомарова, П.М.Полєвой. У них, зокрема, йшлося про урочисту клятву, яку склали Костомаров і троє його товаришів вночі у Софійському соборі [268, с.271].

В 1894р. М.К.Чалий надрукував статтю "К биографии А.В.Марковича", де згадав участь цієї особи, з якою особисто був знайомий, в діяльності КМТ [343].

В тому ж таки 1894р. у Петербурзі в серії "Жизнь замечательних людей" вийшла книга В.І.Яковенка "Т.Г.Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность". Оскільки, КМТ вже стало невід'ємною частиною шевченківської

біографії, то жоден дослідник бодай словом змушений був згадати про КМТ. В.І.Яковенко, як і багато його попередників, вважає, що КМТ – “київський гурток молоді, який мріяв про освіту народу й визволення селян з кріпацької залежності”. Антиурядових дій цей гурток не проводив і, навіть, не планував. Кирило – мефодіївці були покарані безвинно. Цікава річ, В.І.Яковенко - єдиний з істориків, хто певною мірою намагається виправдати О.Петрова. За В.І.Яковенком, невірно витлумачивши сенс підслуханих через стінку розмов, Петров створив у своїй уяві “політичну змову”, про яку і доніс властям [364].

На початку XX ст. публікуються біографічні нариси і спогади про М.І.Костомарова, П.О.Куліша, М.І.Савича, О.О.Навроцького [32, 78, 96, 130, 217, 222, 225, 356]. Ці роботи скоріше проливають світло на особистість, характерні риси цих людей, аніж на їхню діяльність у КМТ. Хоча існували й дуже докладні біографії, в яких багато уваги було приділено саме КМТ. Такою є найкраща і найповніша на той час біографія Т.Г.Шевченка видана в 1898р. О.Я.Кониським. В своїй книзі “Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя” автор багато місця відводить діяльності КМТ.

Як зазначає знавець творчості О.Я.Кониського В.Л.Смілянська: “На відміну від попередніх біографів, Кониський приділяє значну увагу Кирило – Мефодіївському товариству”. Перед дослідником постав ряд питань: яка була чисельність товариства, його мета і практична діяльність, чи був Шевченко його членом, чи перебував під впливом ідей товариства, чи сам впливав на нього, чи був тут взаємовплив? А джерел було обмаль. До 1897р. були опубліковані М.Стороженком невелика частина документів з архіву III відділення, О.Огоновським – статут товариства, Л.Шишком листування міністра освіти гр.Уварова з попечителем московського учбового округу гр.Строгановим, з’явилися друком також спогади М.Костомарова й П.Куліша. У цих матеріалах, як зазначив біограф, було чимало суперечливого. Використовує Кониський і недруковані джерела: розповіді колишнього братчика Д.Пильчикова, приватні листи, які не збереглися до нашого часу” [311, с.18].

Як бачимо, коло питань поставлене автором дуже широке, а джерельна база досить обмежена. Попри все, О.Я.Кониський намагається дати відповідь на всі ці запитання. Цікаво, що говорячи про обмежене коло джерел, О.Я.Кониський каже про Костомарова: “За життя свого, коли траплялося Костомарову здіймати прилюдно бесіду про Кирило – Мефодіївське товариство, він не говорив усієї правди; та й не можна було сього зробити; навіть після смерті його цензура накладала своє veto і на ті невеличкі споминки, що лишив Костомаров в своїх автобіографіях” [185, с.196].

В загальних рисах Кониський окреслює схему КМТ, яка була прийнята практично в усіх подальших історичних роботах. КМТ утворилося наприкінці 1845-на початку 1846р. у Києві. Його засновниками стали М.І.Костомаров, М.І.Гулак і В.М.Білозерський. Головним ідеологом КМТ був М.І.Костомаров. Згодом до трійці засновників приєдналися й інші: П.О.Куліш, О.О.Навроцький, Т.Г.Шевченко, М.І.Савич, Г.Л.Андрузький, О.В.Маркович, І.Я.Посяда та Д.П.Пильчиков. Далі Кониський загально характеризує “Книгу буття українського народу” та статут. Кониський відкидає тезу Куліша про вирішальний вплив кирило – мефодіївців на світогляд Шевченка, зазначаючи, що напрямок його думок сформувався ще в Петербурзі. Також Кониський не погоджується з Кулішем, що ні Шевченко, ні сам Куліш не належали до КМТ. Тут автор наводить слова Костомарова, що ні від того, ні від іншого кирило – мефодіївці зі своїми думками не приховувалися. До того ж 1 лютого 1847р. Шевченко у листі до Костомарова говорить: “О братстві не пишу, бо нічого й писать”. Кониський певен, що “ні про яке більш братство говорить тут Шевченко, як не про Кирило-Мефодіївське!” Вказує Кониський і на розбіжності у поглядах на майбутнє України між Шевченком і Костомаровим. Для Костомарова майбутнє України та й інших слов’янських країн ввижається під рукою московського царя. Шевченко ж впевнений, що Україна має бути вільною [185, с.202-203].

Багато відомостей Кониський черпав з розповідей Д.П.Пильчикова, з яким особисто був у дружніх взаєминах, багато чого сказане ним історик сприймав на віру. Пильчикова Кониський визнає найбільшим пропагандистом ідей КМТ.

Також на совісті Пильчикова твердження, що “під час арешту братчиків (березіль р.1847) в товаристві було вже мало не сотня братчиків” [185, с.200-201].

Популярним викладом біографії Шевченка стала книга В.П.Краніхфельда “Т.Г.Шевченко – певец Украины” (1901), яка ще кілька разів перевидавалась. Тут, зокрема, коротко подавалась загальна історія КМТ [192].

Кінець XIX ст. дав початок і публікаціям присвяченим виключно КМТ. Якщо раніше розгляд КМТ йшов у ракурсі якоїсь проблеми чи в дослідженні чиєїсь біографії, то тепер з’являються праці, головним об’єктом яких є саме КМТ. В 1893р. в “Русском архиве” з’явилася стаття “К сведениям об Украино-Славянском обществе”, автор якої сховався за ініціалами М.К. [скоріше за все, М.Ф.Комаров – український історик-літературознавець] Ця невеличка стаття містить короткий переказ основних програмних документів КМТ. Головними діячами товариства визнано Шевченка і Костомарова. Крім них згадано також Куліша, Гулака і Білозерського. Сказано також, що КМТ поклало початок “мифу об украинском сепаратизме” [212, с.405].

Саме боротьба з “українським сепаратизмом” є визначальною рисою II пол. XIX – поч. XX ст. в політиці російського самодержавства стосовно України. Саме цим були продиктовані Валуєвський циркуляр 1863р. та Емський указ 1876р. Боязнь “українського сепаратизму” дала поштовх до негативного ставлення до КМТ серед представників російської великодержавницької, а згодом і націоналістичної історіографії.

В 1897р. в “Киевской старине” була надрукована записка “Киевские славянисты сороковых годов”, знайдена серед паперів в архіві колишнього чиновника канцелярії Київського генерал-губернатора М.А.Рігельмана, ім’я якого вже згадувалося. Рігельман стояв дуже близько до кирило – мефодіївців і навіть притягався до слідства. Відомий дослідник КМТ Г.Я.Сергієнко висунув припущення, що Рігельман і є автором цієї записки [296, с.155].

У передмові до публікації припускається, що записка була написана в 1847-1848рр. Якщо це так, то вона є першою роботою про КМТ. Хоча час її створення встановити практично неможливо (правда, з тексту записки, де йдеться про

Шевченка, можна зрозуміти, що зараз він став причиною свого нещастя, і це також на користь припущення про датування записки кінцем 40-початком 50-х рр.). Але, якщо все ж таки, вона належить перу М.А.Рігельмана, який помер у 1888р., то все одно – це одне з перших досліджень КМТ.

Тут коротко подаються програмні засади гуртка слов'яністів, історія його створення, докладні характеристики найвидатніших його членів: Костомарова, Гулака, Шевченка, причому, виявляється гарне знання цих людей. Утворення гуртка помилково віднесено до рубежу 1844-1845рр. Засновниками його визнано трійцю Костомаров – Гулак – Білозерський. Серед людей, що були близькими до "товариства", згадані Шевченко, Маркович, Навроцький. Відзначено християнський, миролюбивий характер "товариства". Автор записки також солідаризується з Костомаровим, говорячи, що "товариство це існувало тільки в думці, а не насправді, і ніхто не брався за його упорядкування й керування". Назву "товариство" для гуртка київських слов'яністів використовувати недоречно, оскільки, зазвичай, під "товариством" розуміють велику кількість людей, а до цього "товариства" входило лише троє. Покарані кирило – мефодіївці були несправедливо [172, с.177-187].

В 1902р. інформація про КМТ потрапляє вже до "Енциклопедичного словника" Брокгауза і Ефрона (розділ "Украинофильство"). Саме КМТ на думку автора статті дало "початок українофільству" [326]. Звернуто увагу на КМТ тут і в статті про М.І.Костомарова.

Таким чином, інформація про КМТ, принаймні в загальних рисах, вже на початку XX ст. втрачає свій засекречений характер і стає досить відомою, що дозволяє М.К.Лемке в своїй книзі "Николаевские жандармы и литература 1826-1855 годов" (1908) не зупинятися на ній, а просто "нагадати декілька окремих фактів" [205, с.172].

Велику роль у дослідженні КМТ відіграли праці видатного історика та літературознавця М.І.Стороженка. Ще на початку 90-х рр. XIX ст. через великі труднощі йому вдалося дістатися до секретних архівів департаменту поліції, де зберігалися матеріали слідства III відділення над кирило-мефодіївцями.

М.І.Стороженко зміг попрацювати зі “Справою про художника Шевченка”, на основі чого в 1893р. надрукував у “Киевской старине” “Новые материалы для биографии Шевченко” [319]. Але публікацією матеріалів про Шевченка він не обмежився. В 1900р. він надрукував статтю “Памяти Николая Ивановича Гулака”. Це була перша робота присвячена цій незаслужено обійденій увагою людині. Саме Гулак був визнаний царськими жандармами головним керівником КМТ. Поведінка Гулака під час слідства не може не викликати почуття глибокої пошани до цієї людини. Розглядаючи життя Гулака, М.І.Стороженко разом з тим розглядає і історію КМТ. До кирило-мефодіївців М.І.Стороженко зараховує 12 осіб: Гулака, Костомарова, Білозерського, Куліша, Шевченка, Навроцького, Андрузького, Посяду, Пильчикова, Савича, Марковича, Тулуба. (Цих 12 осіб виділяють і наступні дослідники КМТ, наприклад, М.С.Возняк, Є.П.Кирилюк, П.А.Зайончковський, Є.С.Шабліовський, Г.Я.Сергієнко тощо). Кирило-мефодіївці постають в роботі М.І.Стороженка як живі люди, зі своїми думками і почуттями. Автор наочно показує взаємини між ними. КМТ постає як “дружній гурток”, “гурток молодих мрійників” [320].

Про великий інтерес М.І.Стороженка до КМТ свідчить і те, що він неодноразово повертався до цієї теми. Остання його стаття, над якою він працював менше ніж за місяць перед смертю, мала назву “Кирилло – Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак” (1906). Як бачимо, М.І.Стороженко знову розглядав історію КМТ крізь призму біографії одного з найвидатніших його діячів – М.І.Гулака На відміну від попередньої роботи М.І.Стороженко більш докладно розглядає обставини арешту кирило – мефодіївців і хід слідства, подає текст Статуту й Головних правил КМТ, доповнює свою роботу перепискою між Гулаком і Марковичем, а також матеріалами з особистої справи М.І.Гулака [321].

Але все ж таки честь створення першого великого дослідження з історії КМТ належить іншому ученому-історику народницького напрямку В.І.Семевському. Як і інші дослідники, свій творчий доробок стосовно КМТ він розпочав зі статтей і нарисів про окремих його діячів. Ще у 1886р. він відгукнувся на смерть

М.І.Костомарова біографічним нарисом “Николай Иванович Костомаров. 1817-1885”. Проте брак джерел (В.І.Семевський користувався лише спогадами Куліша й Костомарова) зумовив ту обставину, що про існування КМТ тут згадано лише у загальних рисах [293]. Впродовж двадцяти років В.І.Семевський продовжує працювати над дослідженням КМТ. Він збирає матеріали про окремих його членів, вивчає головні програмні документи кирило-мефодіївців. В 1907р. у петербурзькому виданні “Галлерея Шлиссельбургских узников” Семевський публікує свій біографічний нарис “Николай Иванович Гулак (1822-1899)”. Інтерес науковців до цієї постаті мученика за ідею підігрівався ще й цікавістю до жертв царського режиму та борців проти нього, яка значно посилилася у роки революції 1905-1907рр. (серед інших героїв цієї книги-декабристи, старший брат В.І.Леніна О.І.Ульянов та інші революціонери). У своєму нарисі Семевський оповідає про утворення й персональний склад КМТ, розглядає програмні документи. В.І.Семевський відзначив ідейну спорідненість кирило-мефодіївців з польським національно-визвольним рухом і значний вплив останнього на КМТ. Загалом, стаття є апофеозом стійкості, мужньості й незламності М.І.Гулака як одного з найголовніших діячів КМТ [292].

До 50-річчя з дня смерті Т.Г.Шевченка (1911) В.І.Семевський подав до журналу “Русское богатство”, редактором якого тоді був письменник В.Г.Короленко, велику статтю про КМТ, написану за архівними матеріалами слідчої справи. Цензура вилучила з статті повністю розділи, де викладався зміст “Книги буття українського народу” та слідство в ІІІ відділенні. Однак, частина тиражу журналу все ж встигла розійтися, бо цензура втрутилася з деяким запізненням. Внаслідок цього конфлікту в 1914р. було закрито й журнал “Русское богатство”, проти якого була порушена судова справа. Повністю стаття вийшла в світ лише в 1918р.

Робота В.І.Семевського “Кирилло – Мефодиевское общество” є найбільш повним і докладним дореволюційним дослідженням КМТ. Автор детально аналізує ідейне підгрунтя КМТ і приходить до висновку, що ідеї кирило-мефодіївців мають багато спільного з декабристським рухом. Семевський

порівнює програму КМТ з програмою “Товариства з’єднаних слов’ян” і виявляє багато спільних рис між ними, хоча й підкреслює, що кирило – мефодіївців не можна вважати прямими наступниками декабристів, бо є і суттєві відмінності. Наприклад, декабристи не вважали політичне майбутнє України важливим питанням. Для кирило-мефодіївців це було найголовніше. В.І.Семевський простежує також ідейний зв’язок КМТ з польським національно-визвольним рухом і російськими слов’янофілами. Відзначено великий вплив на кирило-мефодіївців польських поетів: Адама Міцкевича та представників так званої “української школи” в польській літературі – Богдана Залеського та Міхала Чайковського. Семевський докладно простежує біографії кирило-мефодіївців. Він визначає час заснування КМТ - кінець 1845-початок 1846р. Засновниками визнає трійцю Костомаров-Гулак-Білозерський, до яких потім приєдналися інші. Велику увагу Семевський приділяє ролі Шевченка в КМТ. Він відкидає тезу Куліша про вирішальний вплив на Шевченка кирило-мефодіївців. Скоріше навпаки, Шевченко мав найвагоміший авторитет у товаристві. Визнаючи головним ідеологом КМТ Костомарова, Шевченка Семевський вважає найрадикальнішим з його членів. “Очевидно, не історик вабив поета до більш радикальних поглядів, а поет історика” [291, с.108].

Куліша Семевський також визнає членом товариства. Автор також вказує на розбіжності у спогадах Куліша і Костомарова. Він вимагає критичного й обережного ставлення до мемуарної літератури та до матеріалів слідства, адже в них можуть міститися неточні або викривлені свідчення.

Услід за О.Я.Кониським Семевський визнає за Пильчиковим найбільшу заслугу у розповсюдженні ідей товариства, а також покладає на совість Пильчикова звістку, що до КМТ належало близько ста осіб [291, с.101].

В.І.Семевський детально аналізує програмні документи КМТ, при цьому подаючи їх текст, це пояснювальна записка В.М.Білозерського, Статут, Головні правила, Відозви до братів-українців і братів-великоросіян та поляків, “Книгу буття українського народу”. Семевський докладно простежує арешт, слідство й суд, визначає роль діяльності КМТ в суспільно-політичному русі Росії. На думку

В.І.Семевського, кирило-мефодіївці відіграли значну роль у відродженні і розвитку української національної культури [291, с.120].

В 1911р. в “Русской старине” була надрукована стаття І.Ф.Павловського “К истории Кирилло – Мефодиевского общества в Киеве”, що була фактично лише набором вже відомих на той час фактів: у 1847р. [помилка автора або друку] у Києві було створене КМТ, до якого входили малороси Костомаров, Шевченко, Куліш, Білозерський, Навроцький, Маркович та ін. КМТ було викрите за доносом Петрова. Коротко сказано про арешт, слідство, суд, покарання. Будь-яких оцінок КМТ не дано, хіба що сказано, що це “організація просвітницька” [254].

Слід зазначити, що нариси, де зачіпається історія КМТ, здебільшого в курсі шевченкознавчих студій, у великій кількості з’являються у період після революції 1905р. і до першої світової війни. Друкуються документи з історії КМТ [106; 213].

Про “гурток молоді” 1847р. згадує Н.Васін у своїй книзі “Талантливый горемыка. Очерк жизни Т.Г.Шевченко”. Погляд на КМТ, як на гурток товаришів, можемо побачити в роботі Г.Черняхівського “Тарас Шевченко і славянофільство” та в праці В.С.Іконникова “Киев в 1654-1855 гг. Исторический очерк” [72, с.30; 347, с.12; 152, с.226-228].

1.3. Політизація образу Кирило-Мефодіївського товариства

Історія завжди пов’язана з політикою. Революційна ситуація початку XX ст. загострила політичні акцентуації багатьох істориків. Дуже скоро КМТ стало засобом для пропаганди тих чи інших політичних цілей. На початку XX ст. у вітчизняній історіографії з’являється велика кількість робіт у тій чи іншій мірі присвячених КМТ. Всі вони, звичайно, відбивають велике розмаїття поглядів їхніх авторів, проте у цьому розмаїтті думок можна більш-менш чітко вирізнити три тенденції: 1) єдинодержавницька, склалася на грунті так званої “офіційної ідеології”, була дуже близькою до російських націоналістичних і шовіністичних кіл, усі зусилля покладала на боротьбу з “українським сепаратизмом”; 2) соціал-демократична, розглядала національно-визвольні рухи у руслі суспільно-політичної та революційної боротьби проти царизму, головна увага приділялася соціально-економічним аспектам, саме в цій течії почала формуватися

марксистська історіографія, і, нарешті, 3) національна українська історіографія, її початки можна розглядати вже в творах М.П.Драгоманова та В.Б.Антоновича, але у сформованому вигляді вона була створена “батьком української історії” М.С.Грушевським і розвивалася його послідовниками, тут головна увага була зосереджена на національному питанні і на розвитку української національної культури, становленню власної національної самосвідомості.

Розглянемо твори представників єдинодержавницького напрямку, який мав найбільшу підтримку в офіційній ідеології. Ця течія органічно випливає з ідеології російських слов’янофілів середини XIX ст. і дуже швидко набуває рис великодержавного шовінізму. Ставлення до КМТ представників даного напрямку, як до одного з проявів українського руху, здебільшого відверто негативне.

В 1906р. професор Київського університету св.Володимира Т.Д.Флоринський опублікував статтю “Славянофильство Т.Г.Шевченка”. Сутність КМТ його цікавить мало, якщо воно й існувало, то скоріше як гурток учених-мрійників, котрі плекали надію на кращу долю слов’янства. КМТ, на думку Флоринського, є цілковито породженням панславістичного руху [333, с.348-349].

Основну увагу Флоринський приділяє аналізу слов’янофільських уподобань Великого Кобзаря на підставі його вірша “Слов’янам”, в якому всі слов’яни закликаються до єдання під крилами двоголового російського орла. Флоринський хвалить Шевченка за те, що він, “задумавшись над славянским вопросом, умел отрешиться от узко-национальной украйнофильской точки зрения, которая выступает во многих других его произведениях, и успел подняться до высшего общерусского патриотизма”. Далі говориться, що ніхто з членів Кирило-Мефодіївського гуртка навіть не розмірковував ні про “політичний, ні навіть літературний сепаратизм малоросів”. А малороси ніколи не розглядалися кирило-мефодіївцями “как особая славянская разновидность, которая должна была бы в будущей федерации славянской занимать особое самостоятельное место”. Флоринський дорікає тим науковцям, які намагаються зробити з Шевченка та інших кирило – мефодіївців “українських патріотів”, що прагнули “самостійної України” [333, с.357-359].

Отже, Флоринським Шевченка визнано головним кумиром КМТ, а всі його панславістичні ідеї, як і ідеї самого КМТ, виведено з Шевченкового вірша “Слов’янам”. Але існують дві важливі обставини: по-перше, вищезгаданий вірш називається не “Слов’янам”, а “Діти слави”, а по-друге, належить він не Шевченкові, а Костомарову. Вірш Костомарова “Діти слави” був написаний ним під впливом твору чеського поета Яна Коллара “Дочка слави” і дійсно відповідає світогляду Костомарова. Сам Шевченко висміював такі ілюзії Костомарова про всеслов’янське щастя під владою російського царя [22, с.156]. Таким чином, основний стрижень, на якому трималися всі твердження Флоринського руйнується.

Мимохідь Флоринський закидає, що на слідстві основоположники КМТ Білозерський і Костомаров зізналися, що хотіли об’єднати всіх слов’ян під скіпетром російського царя, і відкинули всі звинувачення в “українському сепаратизмі” [333, с.358]. Але ж відомо, як йшло слідство, і що від арештантів чули те, що хотіли почути, та і навіщо їм було підписувати собі смертний вирок.

Звернімося до іншої роботи такого ж характеру. Вона належить перу члена київського Клубу російських націоналістів А.В.Стороженка. Сам А.В.Стороженко походив із старовинного козацького роду і був родичем згадуваного вище М.І.Стороженка. В 1911р. А.В.Стороженко прочитав членам Клубу російських націоналістів доповідь на тему “Происхождение и сущность украинофильства”, яка і вийшла друком у Києві наступного року окремою книжечкою. Про КМТ тут сказано як про породження польського революційного руху. Після поразки повстання 1830-1831рр. бунтівні поляки продовжили свою підривну діяльність у вигляді створення конспіративної організації – КМТ, на чолі якого стояли Гулак, Костомаров, Куліш і Шевченко (чомусь не згаданий Білозерський). Гулак був завербований поляками у Дерптському університеті і засланий на Україну, Куліш з дитинства знаходився під впливом польських вихователів, Костомаров був ополячений менше за них, але якраз збирався одружитися з полькою, і, нарешті, Шевченко, той постійно водився з поляками і листувався з ними. І логічний висновок, який випливає з вищесказаного: “воззрения Кирилло – Мефодиевского

братства шли не из русского источника, а из польского. Члены его... усвоили себе от поляков такое воззрение, будто по обе стороны Днепра не русская, а иная народность живет, украинская” [318, с.28].

У кінцевому підсумку нащадок славетного козацького роду російський націоналіст А.В.Стороженко приходить до висновку, що українофільство – це вчення штучно створене поляками, яке тепер [1911р. – Є.Л.] підтримується світовим єврейством [318, с.57].

Розгляньмо іншу роботу, великоросійського шовініста і чорносотенця, київського цензора С.Н.Щоголєва. В 1912р. Щоголєв у Києві видав книжку “Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма”. Для російських шовіністів ця книга стала «енциклопедією українства». Головна мета цієї книги виглядає вже з назви – це боротьба проти “українського сепаратизму”. Для паплюження КМТ Щоголєв добре підготувався. Він використав відомі праці В.І.Семевського, М.С.Грушевського, С.О.Єфремова і, звичайно ж, згаданого перед цим А.В.Стороженка, а також опубліковані документи з історії КМТ.

“Мы наблюдаем в 1847г. ликвидацию провоцированного поляками кирилло – мефодиевского фрукта” [358, с.556]. Отже, те ж що і у А.В.Стороженка, але є й доповнення. На думку Щоголєва, уряд вважав українофільство одним з варіантів малоруського слов’янофільства і не надавав йому серйозного значення. Російські соціалісти-революціонери розраховували на підтримку сепаратистів (прибалтійських, польських, малоросійських) у боротьбі проти царського режиму і надавали їм допомогу. Це й призвело до поширення українофільства та переростання його в сепаратистський рух. Найактивнішими діячами першого гуртка українських сепаратистів (звичайно ж, це КМТ) стали Куліш, Шевченко і Костомаров. Причому головну роль, на думку Щоголєва, в КМТ відігравав чомусь Куліш. “По-видимому, Кулиш был политическим агитатором в душе, но, при всей блудливости, отличался трусостью и, часто якшаясь с поляками, усвоил привычку загребать жар чужими руками. В течение ряда лет роль такого орудия в его руках играл другой кирилло-мефодиевец – поэт Тарас Шевченко” [358, с.34-35]. Хоча Щоголєв відмічає, що і сам Шевченко знаходився під значним польським

впливом і під час перебування в революційній Варшаві 1830-1831рр. він проникся ненавистю до самодержавства та пануючого ладу [358, с.43] (хоча простіше було згадати, що Кобзар півжиття був кріпаком).

Найбільшу повагу у Щоголєва викликає “сын великоросса и малороссиянки” Костомаров, який швидко позбавився після 1847р. своїх українофільських марень і став писати статті “исключительно по-русски и создание литературного малорусского языка признавал вредной утопией” [358, с.45-48].

Ці ж самі думки можна зустріти й в іншій роботі Щоголєва “Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи” (1913) [357].

Напередодні і під час першої світової війни українське питання стало надзвичайно актуальним і набуло міжнародного характеру. Революція 1917р. й активізація українського національного руху викликали цілий сплеск публікацій в російських націоналістичних виданнях. В тому ж 1917р. знайомий і однокурсник А.В.Стороженка по Київському університету І.А.Линниченко видав статтю “Малорусский вопрос и автономия Малороссии”, яка по суті є відкритим листом М.С.Грушевському з критикою його історичних поглядів і суспільної діяльності. Доводячи, що малороси ніколи собі не уявляли життя без Росії, він, зокрема, заявляє, що навіть “...в крошечном украинофильском кружке 40-х годов – Кирилло-Мефодиевском обществе – все славяне призывались к федерации под гегемонией Великороссии” [208, с.266]. Цікавою обставиною є те, що батько І.А.Линниченко А.І.Линниченко закінчив Київський університет в 1843р. разом з Д.П.Пильчиковим, тим самим Пильчиковим, який був найпалкішим пропагандистом ідей КМТ.

Українське питання продовжувало турбувати російських націоналістів навіть в еміграції. Так, в 1920р. у Турині вийшла робота з приголомшливою назвою “Историческая правда и украинофильская пропаганда”. Автором її був О.М.Волконський, унучатий племінник князя М.Г.Рєпніна-Волконського, останнього Малоросійського генерал-губернатора, якого особисто знав і поважав Шевченко, і з донькою якого В.М.Рєпніною він був у дружніх стосунках. Шевченка тут названо “третьеразрядным поэтом”. Про КМТ сказано, що воно

ніколи й не гадало про політичний сепаратизм Малоросії. А покарання кирило – мефодіївці отримали за революційну діяльність і за те, що, прагнучи прилучити до Росії слов'янські країни, вони б викликали тим самим розчленування Австрійської імперії. Цар Микола І, який був на сторожі Священного Союзу, не міг цього допустити і змушений був покарати членів КМТ [77, с.97, 101, 120].

Завдяки клопотанням О.М.Волконського в 1925р. у Берліні була видана книга А.Царінного "Украинское движение". Є всі підстави гадати, що під псевдонімом "А.Царінний" приховався вже знайомий нам російський націоналіст українського походження А.В.Стороженко (один з його предків письменник А.Я.Стороженко також використовував псевдонім "А.Царінний", до того ж, автор добре знає ситуацію у київському Клубі російських націоналістів і т.д.). Ціла глава цієї книги присвячена розгляду КМТ. КМТ схарактеризовано як таємну організацію "двох-трьох десятків молодих людей", що знаходилися під значним впливом поляків. "Душою братства" був Гулак, який проникся революційними ідеями від поляків у Дерптському університеті. Згадано також Куліша, Шевченка й Костомарова (не згаданий Білозерський), які теж перебували під впливом польської пропаганди. "Члены братства усвоили себе от поляков мнения, ...будто русские обитатели бывшей Польши это вовсе не русские, а особый народ украинский". Автор вважає, що саме КМТ дало початок "украинскому сепаратизму". Царський уряд м'яко, "по-отечески" покарав кирило – мефодіївців, і можна вважати, що вони (крім Шевченка) виправились [341, с.150-151].

Як бачимо, тези цієї роботи дуже, а інколи навіть дослівно, збігаються з положеннями твору А.В.Стороженка "Происхождение и сущность украинофильства", що ще раз підкреслює тотожність А.В.Стороженка і А.Царінного. Цікаво, що в праці "Украинское движение" захоплення автора викликає особа М.В.Юзефовича, котрий пожертвував "своими симпатиями к Н.И.Костомарову, чтобы исполнить долг службы" [341, с.162].

Наприкінці XIX ст. на грунті ліберально-наукової історіографії починають з'являтися праці соціал-демократичного характеру. Головна увага тут приділялась антикріпосницьким і республіканським поглядам кирило-мефодіївців. КМТ

міцно зайняло місце в процесі розгортання революційного руху від декабристів до першої російської революції. Визначне місце тут займала і постать невтомного борця проти царизму Т.Г.Шевченка. Так, відомий український народник й революціонер П.А.Грабовський у своїй статті “Пам’яті Т.Г.Шевченка” вважає, що саме твори Великого Кобзаря спричинили виникнення КМТ. Основні прагнення КМТ- знищення кріпацтва й освіта народу, на думку П.А.Грабовського, походили від Шевченка, правда до них “Костомаров та інші члени братства приєднали ще кілька пунктів у дусі московського слов’янофільства, занадто консервативних і шовіністичних”. Таким чином, за П.А.Грабовським, в КМТ існувало протистояння двох течій: прогресивної, яку виражав Шевченко, та консервативної - Костомаров та його прихильники. Загалом же, КМТ являло собою інтелігентський гурток, який не ставив перед собою нічого злочинного [93, с.98].

Відомо, що на початку XX ст. в українських революціонерів ходила по руках гектографічна брошура В.Старосольського “Кирило – Мефодіївське братство” видавництва “Молода Україна” (1900), обсяг якої складав 7 сторінок. На жаль, більш докладної інформації про цей твір немає. Але обсяг твору дає змогу припустити, що брошурка поєднувала відомий на той момент набір фактів з історії КМТ [16].

В 1905р. вийшла в світ книга історика та соціолога С.Г.Сватікова “Общественное движение в России”. В главі присвяченій суспільним рухам доби Миколи I поряд з декабристами і петрашевцями велику увагу приділено КМТ. Тут докладно проаналізовано політичну програму кирило – мефодіївців. Серед головних вимог виділено скасування кріпацтва, самодержавства та станових привілеїв, рівноправність і загальна освіта, утворення слов’янської федерації. КМТ Сватіков вважає наступником ідей декабристського товариства “З’єднаних слов’ян”. Але об’єднання республіканських ідей з малоросійським слов’янофільством дало незвичний симбіоз, і тому КМТ стоїть окремо в історії суспільних течій миколаївської епохи. Правління імператора Миколи I Сватіков вважає періодом активного становлення і розвитку соціалістичного руху [290].

Інший історик Р.І.Видрін в своїй статті “Национальный вопрос в русском общественном движении” (1915), звертаючи увагу на велику роль національного питання в революційній боротьбі, детально простежує розвиток українського національного руху, початком якого вважає КМТ. Р.І.Видрін зі співчуттям відноситься до діяльності кирило – мефодіївців, котрих вважає цвітом української національної інтелігенції. Аналізуючи ідеї КМТ, Р.І.Видрін відмічає тяжіння кирило – мефодіївців до союзу України з Росією і взагалі до рівноправної федерації слов’янських країн, хоча й позитивно ставиться до права кожної нації на самовизначення [79, с.116-119].

Схожі думки містяться і в роботі одного з провідних діячів української соціал-демократії В.Левинського “Царська Росія і українське питання”, що вийшла у Женеві в 1917р. українською та російською мовами [203, с.65].

На початку XX ст. починає формуватися марксистська історіографія КМТ, що знайшла свій найбільший відбиток у творчості більшовицьких істориків. Вже у творах Г.В.Плеханова (в промові, підготовленій у 1898р. до 50-річчя з дня смерті В.Г.Бєлінського, і в статті 1911р. до 100-річчя з дня його народження) виявляється глибока зацікавленість діяльністю КМТ та дається позитивна оцінка революційній боротьбі кирило-мефодіївців і Шевченка [267]. У подальшому, марксистська методологія в більшовицькій інтерпретації стала домінуючою в радянській історіографії.

На початку XX ст. посилюється політизація українського національного руху. Ще в 1900р. М.І.Міхновський у своєму творі “Самостійна Україна” визначив КМТ, як один з проявів протесту українського народу “проти панування Москви” [229, с.83].

Революція 1905р. змела заборону з назви “Україна”. Посилився інтерес до історії та культури України. А головне з’явилася можливість випускати книжки з історії України. Однією з перших спроб дати синтезований виклад історії України від найдавніших часів до сучасності була робота О.Я.Єфименко “История украинского народа”, що вийшла у Петербурзі в 1906р. у серії “История Европы по странам и народам” Брокгауза та Ефрона. Ця праця була написана майже за

десять років до друку, однак тоді опублікована не була. Для книги характерний живий, яскравий виклад подій. Як один з елементів історії України подає О.Я.Єфименко і діяльність КМТ. Кирило – мефодіївці відіграли видатну роль у відродженні української культури. Цікаве спостереження О.Я.Єфименко робить стосовно ідеологічних передумов виникнення КМТ: “В ідеалах членів Кирило – Мефодіївського братства можна углядіти дещо таке, що стоїть в стороні від ідей панславізму й на першому плані поряд з західним і західницьким лібералізмом – яскравий вплив ідей християнського соціалізма у дусі Ламенне”. Арешт і покарання зробили кирило-мефодіївців дуже відомими. Шевченко – “незначний член Кирило – Мефодіївського братства, який однак зазнав такої кари, що перебільшила кару всіх інших членів” [129].

Коротко історія КМТ, як мирного просвітницького гуртка, подавалася в ці роки і в оповіданнях з історії України Грицька Коваленка [179].

Ще однією роботою, що дала початок широкій популяризації української історії в масах стала цікава ілюстрована “Історія України-Русі” М.М.Аркаса, що була видана у Петербурзі в 1908р. КМТ і тут постає як “гурт молодих людей”. Обставини арешту і покарання тут подані традиційно, але є і дещо нове, що характерне вже для новонародженої української національної історіографії, оповідаючи про майбутній федеративний устрій, що про нього мріяли кирило-мефодіївці, Аркас підкреслює, “щоб кожен Славянський народ, а між ними й Український, жив собі самостійно, по своїй волі, вибираючи собі начальство по своїй уподобі; щоб жили кожний вільно і тільки були у братерському союзі між собою” [52].

Та все ж таки становлення української національної історіографії пов’язане з діяльністю геніального українського історика, “батька української історії” М.С.Грушевського. Велике місце у його науковій спадщині приділено КМТ.

Влітку 1904р. М.С.Грушевському нарешті вдалося видати першу в Російській імперії грунтовну історію України “Очерк истории украинского народа”. Протягом 7 років ця книга була перевидана тричі. КМТ постає тут як “гурток українофілів”, як про це казала тогочасна історіографія, але

М.С.Грушевський говорить, що братчики перші сформулювали “українську ідею в політичній і суспільній сфері в дусі прогресу й свободи”. Він зазначає, що кирило-мефодіївці вважали українців народом гідним створення самостійної національної держави в колі інших слов’янських держав. Проголошення такої тези в дореволюційній Росії природно викликало звинувачення в “українському сепаратизмі” і негативні наслідки для автора [101, с.317].

М.С.Грушевський постійно звертається до історії КМТ. В 1915р. в Києві він видає “Матеріяли до історії Кирило – Мефодіївського брацтва”. На той час це була найповніша збірка документів з історії КМТ. Отримавши доступ до матеріалів архіву III відділення, М.С.Грушевський помістив у своїй книзі такі документи як донос Петрова, протоколи обшуків у Києві, протоколи допитів кирило-мефодіївців тощо. У передньому слові до “Матеріялів” Грушевський коротко характеризує ці документи, розглядає відмінності між кирило-мефодіївцями й оцінює їхню поведінку під час слідства. Шевченка й Куліша історик однозначно зараховує до лав кирило-мефодіївців. Найбільше захоплення у М.С.Грушевського викликають непохитна мужність Шевченка і сталева незламність Гулака (до речі, М.С.Грушевський був одним з небагатьох, хто відгукнувся в 1899р. у пресі на смерть цієї визначної людини, яку міг бачити ще під час навчання у Тифліській гімназії). На думку Грушевського, кирило-мефодіївські братчики проливали нове яскраве світло на майбутнє України в умовах тогочасної загальної темряви. “І все ж таки світ світив у тьмі. В тисках сього старого режіму люде чули на собі повів свободи, який ніс з собою натиск західних ідей. Стріча старих традицій українських, старших і новіших з ідеями слов’янського відродження, національних і народолюбних змагань з ідеями духового і політичного роскріпощення мала викресати нову іскру тут, в старім історичнім центрі українського життя. Братчики були наелектризовані сим передчутєм” [100, с.5]. М.С.Грушевський погоджується з тезою Пильчикова, що “в тій чи иньшій формі до сеї великої праці, до її впливів було причасне велике число сучасників”, але, розуміючи, що ядро КМТ було нечисленим історик називає братчиків “молодою експанивною громадою ентузіастів” [100, с.1, 6].

“Доба визвольних змагань” українського народу ще більше посилила інтерес до зачинателів українського національно-політичного руху - кирило-мефодіївців. В 1917р. у вирі революційної боротьби М.С.Грушевський видає книгу “Про старі часи на Україні. Коротка історія України”. Ця праця не була суто науковою. М.С.Грушевський популярно викладав історію України до 1917р. Написана книга просто й зрозуміло. Вона створювалась у важкий час троєвладдя на Україні, а, фактично, безвладдя (літо – осінь 1917р.) і повністю відповідала духовній потребі українського суспільства у цей період.

Розповідаючи про діяльність КМТ, найбільший акцент М.С.Грушевський робить на національно-визвольному її аспекті. “Для забезпечення тої свободи і рівності братчики вважали найкращим способом, щоб кожний народ слов’янський, між ними і український, жив собі самостійно, по своїй волі. Щоб не було такого, що один народ другим володіє й над ним панує, але щоб жили кожний свобідно і тільки були в братськім союзі між собою – спільними силами собі помагали й боронили...” [102]. Ці рядки М.С.Грушевського дуже нагадують загальний дух універсалів Центральної Ради, що виходили в той період. Цікаво, що в наступному році в своїй “Історії України”, в якій події доведено до 1918р., до проголошення незалежності УНР, М.С.Грушевський вже більш виразно проводить думку про споконвічні прагнення українців до утворення своєї незалежної держави, і кирило-мефодіївці виступають як передвісники відродження політичної самостійності України. Розходження між ними виникає лише стосовно шляхів цього здійснення. Найбільшу прихильність Грушевського викликає Шевченко та його прибічники, які не виключали збройної боротьби на шляху до здійснення своєї мети. Але більшість кирило-мефодіївців належала до іншої групи, поміркованої, котра прагнула реформ, перетворень, культурно-освітньої діяльності. Саме між цими двома протилежними течіями і відбувалися найгостріші суперечки. Але, незважаючи ні на що, кирило-мефодіївці стали найзначнішим чинником українського національно-політичного відродження. На думку М.С.Грушевського, саме від КМТ “веде свою історію весь новий політичний рух” [99, с.222, 223, 226].

Після розгрому й зникнення УНР і років еміграції в роботах М.С.Грушевського можна побачити інший погляд на КМТ. В 1925р. у Львові побачила світ його книга “З історії релігійної думки на Україні”. КМТ тут виглядає як християнський євангельський гурток, що існував за принципами першохристиянських громад. Діючи за допомогою божественної любові й ненасильства, братчики намагалися визволити народ “з кріпацтва дорогою просвіти, разом і християнської і наукової”. Найбільший вплив серед братчиків мав Шевченко. Хоча тут М.С.Грушевський відзначає й розбіжність між братчиками і Шевченком, який на противагу проповіді євангельської моралі закликає до революційних “ножів обоюдних” та є непримиримим ворогом офіційної церкви, опори самодержавного деспотизму [98, с.139-142, 144].

У своєму творі М.С.Грушевський дає характеристики найвпливовішим кирило – мефодіївцям. Шевченка він визнає як “нецерковного християнина”, який зневажаючи офіційного бога, продовжує преклонятися перед власним “чистим” Богом. У КМТ “Шевченко був речником перед усім домагань соціяльних”. Костомаров – “провідник і авторитет Товариства в питаннях історичних” – був найрелігійнішим серед братчиків. Його “Книга буття українського народу” є справжньою сповіддю віри КМТ. Куліш “був проповідником єднання України з Вселюдством на грунті культури”. Змінювати суспільство, за Кулішем, треба було за допомогою культури, але “культурна програма нерозривно зливалась для нього з програмою релігійною і освітньою” [98, с.144-151]. В 1925р., коли ця книга побачила світ Грушевський переїхав вже до Радянського Союзу, але радянським істориком він так ніколи й не став, та й сама радянська історіографія його відкинула.

Історії КМТ в дореволюційний час були присвячені роботи видатних представників української історичної науки С.О.Єфремова, О.С.Грушевського та ін. Головною рисою всіх цих робіт є відстоювання права українського народу на розвиток власної національної культури і висвітлення діяльності КМТ саме під цим кутом зору. Як і в більшості інших праць, КМТ поставало як гурток патріотів – романтиків [103; 136 та ін.].

Значну увагу КМТ приділяв і С.В.Петлюра, який добре знав історію товариства і відмічав особливу роль у ньому Шевченка, котрого за радикалізм ідей називав “єретиком” у братстві [256].

Під час першої світової війни українське питання набуло надзвичайної актуальності. Книжки і брошури присвячені українському національному руху масово виходили за кордоном, головним чином в країнах Четверного союзу. Активну діяльність з підтримки українського національного руху розгорнув “Союз визволення України”, який видавав літературу різними мовами для проукраїнської агітації. В таких виданнях КМТ подавалося як патріотична організація, що зробила крок до “самостійної державності українського народу” [112, с.21-22; 113, с.10].

Короткий час існування УНР був дуже плідним для української національної історіографії. Революція 1917р. змела будь-які заборони з українського слова. Образ кирило-мефодіївців помітно змінюєтья і стає сильним засобом національної української пропагади. Це можна було помітити й у вищенаведених роботах М.С.Грушевського.

В 1918р. в журналі “Наше минуле” №1 в Києві була надрукована стаття відомого українського історика і шевченкознавця П.І.Зайцева “«Книги битія», як документ і твір”. Автор уважно досліджує одне з найважливіших джерел з історії КМТ “Книгу буття українського народу”. Зайцев зауважує, що довгий час історики дивилися на КМТ, “яко зтоваришення якихсь “борців за мрії”, наївних юнаків-ідеалістів, в роботі яких не було нічого революційного”. Затвердженню таких поглядів сприяв і брак джерел, і перекручування фактів самими братчиками, які не тільки звужували програму діяльності КМТ, а, інколи, й навіть заперечували його існування (наприклад, Костомаров, Куліш). Видобуття секретних матеріалів з архівів ІІІ відділення дозволило побачити в членах КМТ “наших перших революціонерів-демократів”, які протипоставили самодержавній тиранії “свободу віри, вільну конфедерацію народних республік і право кожної нації на незалежне порядкування своєю долею і культурою” [145, с.22].

Таким чином, згідно Зайцеву, КМТ постає як організація українських революціонерів-демократів, які прагнуть політичної незалежності України. Такий погляд цілком відповідав умовам часу, коли діячі Центральної Ради, обгрунтовуючи право української нації на власну державність історичними прикладами, вважали себе продовжувачами святої справи кирило – мефодіївців щодо визволення України.

Досліджуючи “Книгу буття українського народу”, Зайцев зазначає, що її автором слід визнати М.І.Костомарова. Зайцев погоджується зі львівським професором В.Г.Щуратом про великий вплив на автора “Книги буття” польської революційної літератури (зокрема, творів А.Міцкевича), але твір Костомарова є цілковито оригінальним і містить у собі першу програму політичної самостійності України [145, с.28-34].

Як і в багатьох поневолених країнах, великого розвитку на Україні з початку ХХ ст. почав набувати націоналістичний рух. Український націоналізм був найрадикальнішим проявом самостійництва і однією з рушійних сил української революції. Він виявлявся у надмірному звеличенні всього українського і зганьбленні неукраїнського (у першу чергу російського). Типовим прикладом таких поглядів може стати твір Ю.Ю.Охримовича “Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХст.”, що був надрукований у Києві в квітні 1918р. Тут відсутній термін “росіяни” для позначення нації, натомість використовується слово “москалі”, рідше “москвини”. Кирило-мефодіївці постають поборниками державної самостійності України, здатними заради цього на все. В основній програмі кирило-мефодіївців “Книзі буття”, створеній Костомаровим, говориться, що “Україна проводила цілі віки завзяту, святу війну за своє визволення з Польщею й Москвою і впала жертвою мерзенного московсько-польського союзу. Після доволі вільного переказу “Книги буття українського народу” Охримович робить висновок, що “погляди кирило – мефодіївців були першою в ХІХ стол. ясною національно-політичною українською програмою, вони перші висказали ясно і недвозначно, що український нарід має не лише право на національно – культурну самостійність,

але й політичну незалежність, і що за сю незалежність повинен він боротися". Охримович також визначає "партійну" приналежність кирило – мефодіївців, називаючи їх "самостійниками – федералістами чи конфедералістами". Найбільш революційним членом КМТ Охримович визнає Шевченка. Як щирий патріот України "Шевченко не любив поляків, але ненавидів москалів". Якщо поляків Шевченко ще сяк-так міг пробачити, то москалів ніколи. На підтвердження цієї тези Охримович наводить числені рядки з Шевченкових творів типу "А могили мої милі москаль розриває" та "Ляхи були, все забрали, кров повипивали, а москалі і світ божий в пута закували". Про більш прихильніше ставлення Шевченка до поляків стверджує, на думку Охримовича, той факт, що Кобзар "убожав Міцкевича, але Пушкіна не любив!" (???) [253, с.58-72]. Все це дає Охримовичу підстави називати Шевченка "послідовним самостійником – республіканцем і духовим батьком політично свідомого українства. Свій український націоналізм і патріотизм будує він на глибокому демократизмі та політичному радикалізмі, виступаючи рівночасно не тільки національним, але й соціяльно-політичним революціонером... Шевченків патріотизм не був пустословним націоналізмом, але глибоко передуманим і відчутним протестом української душі проти національної смерті українського народу" [253, с.78].

Національним українським самостійником, за Охримовичем, був і Костомаров, який однак на старість зрікся своїх поглядів і навіть заперечив саме існування КМТ [253, с.86-88]. Цікаво, що інший ідеолог українства – Куліш – на думку Охримовича, не був членом КМТ, хоч і стояв близько до кирило – мефодіївців. Все життя Куліш був українофілом – культурником [253, с.91-92].

Отже, для Ю.Ю.Охримовича КМТ – це націоналістична революційна організація, яка боролася за політичну самостійність України.

Образ революціонерів – братчиків, які "зважились викликати на герць сучасну систему темного деспотизму", можна побачити і в "Історії українського письменства" С.О.Єфремова (1919). Саме братство включило в себе "близько сотні членів" [135].

В.О.Щепотьєв в своїх "Розмовах про українських письменників" помістив цілий розділ про КМТ – "київський гурток найбільш талановитих і найбільш діяльніших українців", що мав загалом миролюбивий характер [359].

1.4. Кирило-Мефодіївське товариство в західноукраїнській історіографії кінця XIX-перших десятиліть XX ст.

Слід також розглянути історіографію КМТ, що склалася на початку XXст. на Західній Україні. Західноукраїнська інтелігенція не знала таких утисків як та, що перебувала під владою Російської імперії. Тому в імперії Габсбургів українські інтелігенти почувалися вільніше. Західноукраїнська історіографія КМТ не містила таких недомовок і замовчувань, які були характерні для підросійської, і, часто, виділяється більшою об'єктивністю та неупередженістю.

Про великий інтерес до КМТ на Західній Україні свідчать вже ті публікації, які почали з'являтися відразу ж після викриття КМТ. З розвитком українського національного руху цей інтерес посилюється. Багато уваги діяльності КМТ приділяв талановитий письменник, геніальний поет, видатний суспільно-політичний діяч І.Я.Франко. В статті 1895р. "Ukraina irredenta", яка була рецензією на книгу Юліана Бачинського, Франко відмічав, що ідеї кирило – мефодіївців справили великий вплив на українське відродження [337]. В 1901р. у Львові вийшла друком його книжка "Шевченко героєм польської революційної лєгенди". Тут І.Я.Франко аналізує звістку про КМТ поміщену у "Відомостях польських" №30 від 1858р., які видавалися в Парижі Валеріаном Калінкою під патронатом князя А.Чарторийського. Особливу увагу І.Я.Франко звертає на хиби вміщені у цій статті: "Автор... говорить не дуже докладно про тайне товариство українофільське (Кирило – Методієве брацтво), до якого належали Куліш, Костомаров і Шевченко, "a takze niektorzy obywatele okoliczni" (очевидно Поляки? – додаток, як знаємо, зовсім фантастичний), далі про арешти і висилку тих трьох письменників: "procz tych trzech, o ile wiem, nikogo wiecej nie aresztowano" – знов, як бачимо, автор не дуже добре знав те, про що писав, та се можна звинити тим, що справді арешти і процес братчиків вели ся з великим попіхом і дуже потаємно. Як характерну прикмету російського уряду підносить автор далі те, що він одною

рукою карає, а другою гладить, і що по кількох літах висилки Костомарова і Куліша знов пущено на волю” [336].

Як бачимо, І.Я.Франко дуже добре обізнаний у справі кирило – мефодіївців. Звичайно, це не є наукова історіографія. Проте, цей твір свідчить про великий інтерес до КМТ. До цієї теми І.Я.Франко продовжує звертатись і надалі. Так, в 1914р. він пише статтю “Тарас Шевченко”, де подається і історія КМТ [334].

В “Енциклопедичному словнику” Брокгауза-Ефрона (1904) подано статтю І.Я.Франка “Южнорусская литература”, де стосовно КМТ зазначено, що це літературно-науковий гурток українців, що мав “широкі суспільні та політичні цілі. Ініціатором цього гуртка був Костомаров; Шевченко зробився найзапеклішим прозвісником його ідей” [338].

В 1917р. в “Записках НТШ” вийшла стаття В.Г.Щурата “Основи Шевченкових зв’язків з поляками”. Ідейними попередниками КМТ, на думку В.Г.Щурата, були масони та декабристи. Але найбільший вплив на кирило – мефодіївців в ідейному плані справив польський революційний рух. “Українською тайною організацією, в якій приймилося багато ідей ширених передовсім Поляками з еміграції, було київське Кирило-Мефодіївське брацтво”. Аналізуючи програмні документи кирило – мефодіївців, В.Г.Щурат висловлює думку, що “Закон божий” (“Книга буття українського народу”) можливо походив з польських кіл і міг дістатися Костомарову вже у скінченому вигляді, про що той і заявив на слідстві” [361, с.284, 287-288].

Кажучи про польське походження КМТ, Щурат майже повністю збігається у доводах із згадуваним вище російським націоналістом А.В.Стороженком: Шевченко у 1830р. жив у Варшаві, кохав полячку, захоплювався польською поезією; Костомаров читав польських революційних поетів, а на Волині особисто заприятелював з поляками; Гулак знався з поляками у Дерптському університеті й продовжував з ними листуватися; Білозерський стикався з поляками в університеті в Києві, а Савич – при навчанні в Парижі. Польський вплив відмічали й жандарми, а сам цар Микола І на донесенні про появу революційної прокламації в Києві написав: “Явно робота тої – ж пропаганди з Парижа” [361, с.290-291].

Звичайно, не слід зневажати польські впливи на ідеологію КМТ, але й не слід обмежуватися лише ними. Недоречним є також розгляд КМТ лише у контексті польського національно-визвольного руху, у відриві його від українського і загальноросійського суспільно-політичних рухів. У своїй роботі В.Г.Щурат також висуває низку безпідставних припущень. Визнаючи найбільшу революційність Шевченка у КМТ, Щурат припускає, що Шевченко міг бути причетний до створення "Книги буття", а можливо навіть, отримавши його з польських кіл, передав її Костомарову. Гулака Щурат вважає найбільш освіченим і енциклопедично розвинутим з братчиків. На думку В.Г.Щурата, саме Гулак мав найбільший вплив на Шевченка і можливо також, що Гулак і Шевченко були знайомі ще до 1846р. (це припущення Щурата також бездоказове) [361, с.294, 304].

Але, попри всі негаразди, праця В.Г.Щурата є грунтовним дослідженням, в якому зібрано перероблено й узагальнено великий фактичний матеріал. Характерною рисою В.Г.Щурата є багатство фактів і оригінальність мислення.

Найбільшою за обсягом і найфундаментальнішою працею з історії КМТ в нерадянській історіографії є робота видатного західноукраїнського історика М.С.Возняка "Кирило – Методіївське Братство" (1921).

Уважний історик М.С.Возняк дуже пильно простежує ідейні передумови КМТ, відзначає великий вплив на кирило – мефодіївців такого історичного трактату, як "Історія Русів", де Україна чи не вперше розглядається як окрема держава. Вплив "Історії Русів" простежується і в програмних документах кирило-мефодіївців [76, с.8-9].

Ідеї про відродження України М.С.Возняк починає з поїздки Василя Капніста до Німеччини у 1791р. Ідейними попередниками КМТ історик вважає також масонські організації. Наприклад, "Біблійне товариство", створене у 1814р., закликало до "з'єднання всіх християнських віроісповідань на основі євангелія". Масонська ложа "З'єднаних слов'ян", що діяла з 1818р. у Києві, закликала до всеслов'янської єдності. Цікаво, що почесним членом ложі "З'єднаних слов'ян" був майбутній декабрист, князь С.Г.Волконський, рідний брат останнього українського генерал-губернатора М.Г.Репніна-Волконського, котрого особисто

знав і з донькою якого дружив Шевченко. А намісним магістром цієї ложі (яка іронія долі) був ніхто інший, як Л.В.Дубельт, майбутній мучитель і каратель кирило-мефодіївців [291, с.102]. Члени створеної у Полтаві того ж 1818р. ложі "Любов до Істини", до якої належав і відомий український поет і драматург І.П.Котляревський, М.Новіков і В.Лукашевич задумували утворити українське (малоросійське) товариство, метою якого б було відтворення незалежної України. Але вже через рік полтавську ложу було закрито, а товариство так і не було створене [76, с.24-25].

Як у свій час В.І.Семевський, а згодом В.Г.Щурат, М.С.Возняк наступним кроком у формуванні ідеології КМТ вважає декабристів, і передусім "Товариство З'єднаних Слов'ян". "Катехизис з'єднаних слов'ян", укладений Петром Борисовим, проголошував поєднання слов'янських народів у союз, демократизм і рівність, толерантність для всіх віросповідань. Автономію України проголошував у своїй "Конституції" і декабрист Микита Муравйов. Наступники декабристів – петрашевці – також мріяли про децентралізовані національні республіки, серед яких бачили і Україну. М.С.Возняк вказує на особисте знайомство Шевченка з петрашевцями і на зв'язок між двома організаціями [76, 28-29].

Ще однією складовою формування ідеології КМТ, яка мала на неї найбільший вплив, був панславізм. У всіх слов'янських країнах виникали панславістичні гуртки (переважно літературно-наукові). М.С.Возняк проводить аналогії між КМТ і панславістськими гуртками, у першу чергу польськими. В 30-х рр. XIX ст. у Парижі діяло "Слов'янське товариство", на чолі якого стояв поляк, представник так званої "української школи в польській літературі" Богдан Залеський. Там же діяло і "Товариство з'єднаних братів" на чолі з Адамом Міцкевичем, метою якого було об'єднання слов'янських держав навколо Польщі. Гурток Міцкевича мав постійний зв'язок з Україною (Галичина, Поділля, Київщина). "Помічним органом "Товариства з'єднаних братів" було "Братство імені св.Станіслава", яке має деякі аналогії з Кирило – Методіївським Братством: в обох бачимо патронат святих, в обох євангельський шлях веде до волі, обидва покористувалися словами євангелія: "І пізнаєте правду, і правда визволить вас", в

обох намічене відродження народу шляхом справжньої християнської освіти й таке ж відродження Слов'янщини з передовою ролею свого народу, в обох бачимо панування духа євангельської любові й покори, нарешті в обох приходить змагання з'єднити слов'ян при помочи одної церкви" [76, с.35].

Великий вплив на кирило – мефодіївців мали представники вже згадуваної "української школи в польській літературі" Б.Залеський, С.Гощинський, М.Чайковський, які довгий час жили на Україні, любили її, а інколи і вважали за свою батьківщину, шанували Київ. Але Україна була для них все-таки складовою Речі Посполитої, над якою повинен був майоріти прапор з білим орлом, а мовою культури була б лише польська. Відмічаючи це, М.С.Возняк каже, що польський вплив на КМТ безперечно був, але "...говорити, що якась українська політична організація, що якийсь український політичний маніфест вийшли з польського боку, це абсурд, незгідний ні з історичними обставинами національно-політичного життя, ні з здоровою логікою" [76, с.37]. Українські інтелігенти могли цитувати поляків, брати від них якісь ідеї, захоплюватися ними, але при цьому вони завжди відстоювали інтереси України.

Неменший вплив на кирило – мефодіївців, на думку М.С.Возняка, справили і російські слов'янофіли, з якими братчики знаходилися у тісному контакті. Але польському і російському месіанізму вони протиставили месіанізм український. Адже перш за все вони були українцями.

Головним ідеологом КМТ М.С.Возняк вважає Костомарова. "В організації Братства й виробленні плану його діяльності відіграв головну роль Микола Костомарів". Засновниками КМТ історик вважає Костомарова, Гулака і Білозерського. М.С.Возняк не відкидає тезу Пильчикова, що братчиків було "несповна сто перед арештуванням", але, як і М.І.Стороженко, виділяє 12 основних членів КМТ: Костомаров, Гулак, Білозерський, а також Маркович, Навроцький, Тулуб, Андрузький, Посяда, Пильчиков, Савич, і нарешті, Куліш і Шевченко. М.С.Возняк робить висновок, що "гурток молодих ідеалістів був невеличкий" і на доказ цього наводить слова Куліша: "комуна, сполучена таким

задумом, була не більше жмені щирих душ, що не схотіла розійтись різно від Того, хто не мав де голови підклонити” [76, с.42, 70-76].

М.С.Возняк уважно досліджує процес створення КМТ і визначає цей період рубежем 1845-1846р. Уважно розглянуто основні програмні документи кирило – мефодіївців. Автором “Книги буття” Возняк обгрунтовано визнає Костомарова, заперечуючи інше походження. “Приймаючи авторство Костомарова, відкидаю тим самим недавню гіпотезу про польське походження “Книг буття українського народу” ”. Не називаючи його, Возняк вказує на хиби допущені В.Г.Щуратом у вищезгаданому творі. М.С.Возняк також вказує приблизний час написання “Книги буття” – травень-літо 1846р. і можливе місце – Київ чи Одеса. Простежує він і вплив на “Книгу буття” Шевченкових поезій [76, с.127-135].

Дуже докладно простежує М.С.Возняк події пов’язані з арештом, слідством і покаранням. Загалом, праця М.С.Возняка “Кирило – Методіївське Братство” є найкращим дослідженням в дорадянській історіографії. Звичайно, слід зауважити і про вади, які є у цій книзі. Так, М.С.Возняк пише, що трьома керівниками КМТ були Костомаров, Шевченко і Куліш. Здається недоречно називати Куліша і Шевченка керівниками товариства. Дуже націоналістично виглядає наступний висновок М.С.Возняка: “І київський гурток зненавидів Москалів як винуватців гіркої долі України, зрештою про Москалів був тої думки, що кацапи, як звичайно члени гуртка називали Москалів, це грубий народ, нездатний до нічого високого” [76, с.64-65]. Та, незважаючи на всі недоліки, робота М.С.Возняка є видатним твором. Автор опрацював величезний матеріал і створив цілісну картину діяльності КМТ, уважно простежив виникнення і розвиток ідеології кирило – мефодіївців. Розглянуто найважливіші питання: кількісний і персональний склад КМТ, роль у КМТ Шевченка, авторство “Книги буття українського народу” та час і місце її написання, час виникнення самого КМТ і т.д.

М.С.Возняка по праву можна назвати одним з найвидатніших дослідників КМТ. У 1921р. М.С.Возняк видав у Львові “Книгу буття українського народу” та написав до неї передмову.

Доля КМТ продовжувала турбувати західноукраїнських істориків і надалі. В 1926р. у Львові вийшла книга К.І.Левицького “Історія політичної думки галицьких українців”. На початку свого твору автор розповідає про існування в 1846-1847рр. у Києві “політичного товариства св. Кирила і Методія”. До цього “невеличкого гуртка найбільших українських патріотів” належали П.Куліш і Т.Шевченко. Керував гуртком М.Костомаров. Кирило-мефодіївці зробили перший крок до “свободної і самостійної України” [204]. Звичайно, про КМТ тут сказано не дуже багато, та це й не ставив собі за мету автор. Але визначальним є те, що свою “Історію політичної думки галицьких українців” автор починає саме з кирило – мефодіївців, які і стояли біля витоків політичної програми України.

Не припиняє в цей час своєї наукової діяльності В.Г.Щурат. У 1927р. у перемишльській газеті “Український голос” (№11, 14) він друкує свою працю “У Шевченка в Києві 1846р.”, де першим з українських дослідників звертає увагу на спогади польського революціонера Юліана Беліна-Кенджицького про його зустрічі з Шевченком і Костомаровим. Уперше ці спогади були опубліковані польською мовою в “Gazety Lwowskiej” у 1918р. Завдяки В.Г.Щурату це цінне джерело з історії КМТ було введено в науковий обіг. Спогади Беліна-Кенджицького дозволили по-новому переглянути історію КМТ, стосунки між його членами [360, с.186-194].

У своїй “Історії України”, написаній у 1938р., інший видатний західноукраїнський історик І.П.Крип’якевич також визнавав КМТ – “першою підпільною організацією з українським характером”, яка однак ще не встигла вийти “з кола теоретичних дискусій” [196]. Інша “Історія України. Для дітей шкільного віку”, видана у Львові в 1934р., акцентувала особливу увагу на тому, що братство прагнуло створити “вільну Українську державу в союзі з іншими слов’янськими народами”. Зазначається, що зрадником КМТ став “москаль Петров” [161].

Таким чином, можна зробити **висновок** до першого розділу.

Історіографія КМТ почала формуватися ще за життя кирило – мефодіївців і під їх безпосереднім впливом. Особливо це пов’язано з мемуарною діяльністю

М.І.Костомарова та П.О.Куліша. Однак, вже вони по-різному тлумачили сутність КМТ. Намагаючись довести несправедливість покарання, М.І.Костомаров заперечував сам факт існування організованого товариства. На відміну від нього, П.О.Куліш визнавав існування невеличкого українського патріотичного гуртка, для означення якого він вперше у літературі використав поняття “Кирило-Мефодіївське братство” (1868) та “Кирило-Мефодіївське товариство” (“общество”) (1876), а також запровадив в науковий обіг термін “братчики” для означення кирило-мефодіївців. Однак, до цього нечисленного гуртка українських патріотів Куліш не відносив ні себе, ні Т.Г.Шевченка. Хоча стосовно себе його відмежування від товариства не було послідовним, і інколи сам Куліш зараховував себе до кирило-мефодіївців.

Слід зазначити, що згадки М.І.Костомарова і П.О.Куліша про Кирило-Мефодіївське товариство здебільшого почали з’являтися через два-три десятиріччя після його розгрому, коли деякі факти ними були забуті і деякі події переоцінені. Необхідно також брати до уваги, в яких умовах створювалися їхні спогади про товариство: становище у громадському світі Куліша і Костомарова, тиск цензури, особисті взаємини (наприклад, найзапекліші відмежування П.О.Куліша від участі в КМТ, негативні відгуки про Шевченка припадають на час його розходження з друзями – М.І.Костомаровим і В.М.Білозерським). Розбіжності і протиріччя у свідченнях кирило-мефодіївців стали передумовою для виникнення розходжень у тлумаченні сутності товариства в історіографії.

Перші спроби науково підійти до висвітлення історії КМТ були зроблені М.П.Драгомановим і О.М.Пипіним, твори яких з’явилися у 70-х рр. XIX ст. М.П.Драгоманов визнавав існування невеличкого гуртка друзів-українофілів, який услід за Кулішем називає “братством” або “товариством”, а його учасників “братчиками”. Твори Драгоманова дали початок становленню української історіографії КМТ. Таку ж роль для російської історіографії відіграв О.М.Пипін, котрий також вважав кирило-мефодіївців нечисленним слов’янофільським гуртком українофільського забарвлення і використовував для нього терміни

“Кирило-Мефодіївське товариство” (“Кирилло-Мефодиевское общество”) і “Кирило-Мефодіївське братство”.

Ці та інші публікації останньої чверті XIX ст. не були присвячені саме дослідженню КМТ, а лише коротко наводили основні відомості про нього. Це обумовлювалося тиском цензури, а також недоступністю основних документів, що зберігалися в архівах III відділення. Початок опублікування деяких архівних матеріалів з історії КМТ наприкінці XIX-на початку XX ст дав змогу краще дослідити його історію. З’являються перші грунтовні розвідки про товариство та деяких його членів О.Я.Кониського, М.І.Сторженка, М.В.Семевського та ін. В цих роботах створено загальну картину бачення товариства, яка була прийнята в подальшій історіографії, визначено кількісний і персональний склад (11-12 чоловік), досліджено діяльність, наведені програмні положення.

На початку XX ст., внаслідок політизації суспільства, образ КМТ починає використовуватися з певними пропагандистськими цілями; найбільше політичне забарвлення проглядає в працях представників російського загальнодержавного (як відправна точка українського сепаратизму), соціал-демократичного (як прогресивна, демократична, і, навіть, революційна організація) та українського національного напрямів (як національно-патріотична організація, що прагнула відродження України).

Відносну незаангажованість, але певну національну спрямованість мають праці істориків Західної України. Перші спроби розгляду історії товариства можна помітити вже в працях І.Я.Франка, який побіжно торкався питання про кирило-мефодіївців. Більш докладні розвідки містяться в працях В.Г.Щурата та М.С.Возняка. Аналізуючи витоки ідеології товариства, В.Г.Щурат найбільший акцент робив на польському впливі. Не погоджуючись з цим, у своїй грунтовній розвідці про товариство М.С.Возняк наголошував, що польський вплив на ідеї кирило-мефодіївців безперечно був, але не мав вирішального характеру.

Таким чином, протягом другої половини XIX-початку XX ст. в історіографії була створена загальна картина діяльності КМТ, а сам образ товариства став використовуватися для підкріплення певних ідеологічних положень.

РОЗДІЛ 2
КИРИЛО – МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (20-80-І РР.)

2.1. Створення радянської історіографії про кирило-мефодіївців

Визначальною ознакою радянської історіографії був марксистський підхід, що було обумовлено пануванням комуністичної ідеології в радянському суспільстві. Звичайно, комуністична ідеологія здобувала пануючі позиції поступово. Радянська система підкорювала і підпорядковувала собі наукову сферу. Природно, не всі науковці, зокрема історики, підкорялися тиску ідеології радянської системи, але, «якщо ворог не здається, його знищують». Саме це відчула на собі українська радянська історична наука.

Марксистська історіографія КМТ почала формуватися задовго до установлення радянської влади. Перш за все істориків-марксистів приваблювала постать Т.Г.Шевченка, невтомного борця за народну свободу, проти царського самодержавства і пансько – поміщицького ладу. Вже в творах Г.В.Плеханова проявляється таке ставлення до Шевченка. В рецензії на збірку «Поезії Т.Гр.Шевченка, заборонені в Росії» (Женева, 1890) Плеханов вперше у марксистській літературній критиці вказав на глибоку народність творчості Великого Кобзаря. Він високо оцінював поета як діяча загальноросійського визвольного руху (лист до С.Кравчинського, 1883; стаття – памфлет «Новий захисник самодержавства, або горе пана Л.Тихомирова», 1889; промова на смерть П.Лаврова, 11.II.1900; на 50-і роковини смерті В.Бєлінського, 1898; стаття «Про В.Бєлінського» до 100-річчя його народження, 1910) [351.Т.2., с.111]. Інший відомий революціонер і більшовицький діяч А.В.Луначарський видав низку публіцистичних праць, в тій чи іншій мірі присвячених особі Шевченка. Найвизначнішою з них є реферат «Великий народний поет», прочитаний 30.III.1911 у Парижі на зборах, присвячених 50-річчю з дня смерті Шевченка (опублікований у 1912р.). Луначарський наголошував на глибокій народності творчості великого поета, її революційній сутності, гуманізмі та

інтернаціоналізмі, хоча й відмічав певну релігійність Кобзаря. Луначарський перший вказав на соціалістичний дух творчості українського поета: «Великий Шевченко тим, що він поет української нації, але ще більше тим, що він поет народний, а над усе тим, - що він поет глибоко революційний і духом своїм соціалістичний» [210]. Багато уваги постаті Великого Кобзаря приділяв В.І.Ленін, якому подобалися шевченкові твори і який дуже шанував творчість Шевченка. «Вождь світового пролетаріату» вважав дуже корисним використання образу і творів Шевченка у революційній пропаганді. В.І.Ленін разом з Н.К.Крупською був присутній на святкуванні 100-річного ювілею з дня народження Т.Г.Шевченка у Кракові (9.III.1914). Незважаючи на заборону царського уряду святкувати шевченківський ювілей у межах імперії, ленінська газета «Путь Правды» виступила зі статтями «Кріпосники і Шевченко» (18.II.1914) та «Пам'яті Т.Г.Шевченка» (25.II.1914), у яких затаврувала ганьбою царську політику гноблення українського народу й закликала всіх трудящих приєднатися до протесту проти заборони і вшанувати пам'ять великого поета. Пізніше Ленін писав: "Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації й уявити собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал – демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони "обивателів" почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є "тюрма народів" " [206]. Цікаво, що в вищезгаданій статті "Пам'яті Т.Г.Шевченка" (автором її був В.М.Молотов) у більшовицькій газеті "Путь Правды" №21 від 25 лютого 1914р. КМТ названо "таємним політичним товариством", яке виступало за звільнення селян і просвіту народу. Також стисло сказано про викриття КМТ й осуд його учасників. Відмічено суворість покарання Шевченка [255].

Першим історичним дослідженням в марксистській історіографії, що торкнулося проблеми КМТ стала праця більшовицького історика Г.О.Кукліна. В 1905р. він видав у Женеві «Материалы к изучению истории революционного

движения в России». Куклін характеризував Шевченка як видатного революціонера та й саме КМТ розглядалося як своєрідна революційна організація, регіональне відгалудження загальноросійського революційного руху [199].

Революція 1917р. змела будь-які заборони з імені Шевченка. З'являються нові матеріали про його життя, передруковуються ті, які вже виходили в світ. Після встановлення радянської влади відбувається і формування радянської історіографії. Проте в 20-ті рр. марксистський підхід до історії ще не набув рис визначального і єдино вірного, він переживав становлення, а, отже, разом з марксистським підходом міг існувати і немарксистський. До представників останнього треба зарахувати істориків так званої "школи Грушевського". Не всі науковці, яких пізніше зарахувала до цього гурту радянська історіографія, були дійсно учнями чи співробітниками "батька української історії", деякі, навіть, критично ставились до його поглядів і не завжди мали з Грушевським приязні стосунки. Але всіх їх об'єднувало прагнення працювати у руслі української національної історіографії, не підпорядковуючись ідеологічному тиску більшовицької влади. Звичайно, це у свою чергу не могло не викликати конфлікту з тоталітарною владою більшовиків. Зміцнення більшовицької влади зробило можливим встановлення повного контролю над суспільною і науковою думкою країни. Ті, хто не погоджувалися грати за встановленими правилами і бажали зберегти свою незалежність, ті, хто за тими чи іншими причинами не влаштовували владу, мусили зникнути. Період 20-поч.30-х рр. для української історичної науки у повній мірі можна назвати періодом "розстріляного відродження". Радянський історик опинився під повним контролем держави.

Це було згодом, але на початку 20-х рр. влада ще почувала себе невпевнено і охоче загравала з українською інтелігенцією. Початок українізації, лібералізація суспільного життя, запровадження нової економічної політики – все це сприяло підесенню наукової активності. Вивчення діяльності КМТ здебільшого проходило у рамках дослідження біографії Шевченка, який все більше набував ознак "невтомного революціонера", "борця проти самодержавства за світле майбутнє братніх російського і українського народів". Саме такий підхід можна побачити в

статті молодого більшовицького історика Є.М.Григорука “Великий бунтар”, яка була вміщена в збірнику “Тарас Шевченко” (ДВУ. - К., 1921).

Вже у 1922р. ВУАН влаштувала ювілейне засідання з приводу 75-річного ювілею з моменту існування КМТ. Було зачитано декілька доповідей, зокрема, О.Ю.Гермайзе про взаємини Куліша і Костомарова. Ця доповідь була надрукована у першому томі збірника “Шевченко та його доба” (1925) [82, с.38].

В 1922р. у Москві вийшла книга П.Н.Сакуліна “Русская литература и социализм. Часть первая. Ранний русский социализм.” В цій книзі містився розділ присвячений КМТ. П.Н.Сакулін вважав кирило – мефодіївців, як і петрашевців, “течіями раннього соціалізму”. В ідеології КМТ автор виділяв “два великих принципа: панславізм і християнський соціалізм”. Серед попередників КМТ П.Н.Сакулін виділяв масонську ложу з’єднаних слов’ян, декабристський та польський національний рух. Відмічаючи мирний характер організації, Сакулін писав, що “змова кирило-мефодіївців була, таким чином, чисто ідейною”. Однак, незважаючи на це, він визнавав КМТ – першопочатковим явищем “українського соціалізму”, активним провідником якого в наступному став Т.Г.Шевченко [285].

В 1923р. з’явилася стаття М.М.Марковського “Шевченко в Кирило – Мефодіївському братстві”. Це було перше радянське дослідження присвячене саме цій проблемі. Історик визнавав Шевченка членом товариства і висвітлював його революціонізуючий вплив на братчиків. Більш того, Шевченка Марковський вважав “ідейним автором” “Книг буття українського народу” [223].

В 1923р. вийшла в світ робота ще одного історика-марксиста А.Річицького “Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка)” [видана у Берліні]. “Андрій Річицький” – це псевдонім Анатолія Пісоцького, колишнього члена УСДРП, активного діяча Центральної (і Малої) Ради, одного з засновників і керівника УКП. Після ліквідації УКП, А.Річицький вступив до КП(б)У, де став прибічником М.Скрипника. Активно проводив українізацію, за редакцією Річицького в 1927-1929рр. було здійснене перше видання українською мовою “Капіталу” Маркса.

Мабуть, жодна робота з шевченкознавства, що виходила до цього, не викликала такого шквалу відкликів як ця книга. Основною метою своєї публіцистичної розвідки Річицький ставив “викрити живого Шевченка, виявити його таким, яким він є в усій сукупності суспільно-історичних обставин його місця й часу, в усій його величі й красі, з усіма його забобонами, властивими соціяльній верстві Шевченка та духові його часу”. Ці пошуки “живого Шевченка” інколи приводять Річицького до наступних висновків, що Шевченко через мужицьку освіту був справжнім “німцефобом” і подекуди “москалефобом” [278, с.15, 95-97, 100]. КМТ та ролі в ньому Шевченка в книзі Річицького присвячений цілий розділ “Слов’янофільство і кирило – методіївські братчики”. За Річицьким, “український панславізм... був ідеологією освіченого панства, хоч і мав під собою також протестантські настрої селянства проти капіталістичних елементів, як, наприклад, у Шевченка...” Для Річицького кирило – мефодіївці – не “кращі серед феодального панства, але все-таки пани”, це “учені-мрійники, незадоволені сучасним станом”. КМТ – “панський гурток”, “гурток учених панів, освічених поміщиків слов’янофілів”. Хоча й зазначено, що “ліберальна тенденція” відчувається в політичній програмі братства. Ідеологія освіченого панства не штовхала Шевченка “у бік революційності, а швидше була гальмом для його розвитку”. Погляди Річицького на сутність КМТ видно з наступних слів: “Історики ще й досі змагаються над питанням, чи входив Шевченко до братства, чи ні. Для нас не важний цей формальний бік справи, бо формально ледве чи й саме братство існувало” [278, с.71-88].

Книга Річицького “Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка)” була піддана нищівній критиці в радянській немарксистській історіографії 20-х рр. Вона міститься, зокрема, в роботах П.П.Филиповича “До студіювання Шевченка та його доби” (1925) та О.Ю.Гермайзе “Нові непорозуміння з Шевченком” (1925). Річицькому закинуто бідність фактичного матеріалу, непослідовність та протирічність, погане володіння фактажем [332; 83]. Чи не єдиним з українських радянських істориків, хто дав схвальний відгук на книгу Річицького, був Д.І.Багалій. Але тут потрібно згадати, що Багалій

стерігся виступати проти більшовицької влади, та, до того ж, мав не дуже добрі стосунки з М.С.Грушевським, прибічниками якого були Гермайзе й Филипович, до речі, обидва були репресовані радянською владою і опинилися на Соловках.

М.С.Грушевський саме тільки-що (1924) повернувся до Радянської України, і відразу ж розпочав бурхливу діяльність на ниві досліджень з української історії. М.С.Грушевський не гаючись розгорнув активну видавничу діяльність, використовуючи підтримку з боку радянської влади, яка була зацікавлена у підтримці великого ученого, щоб довести всьому світу свою ліберальність і можливість співпраці навіть з колишніми ворогами. Вже з 1924р. почав виходити українознавчий журнал “Україна”, під загальною редакцією М.С.Грушевського. Цікаво, що це видання мало подвійну нумерацію, оскільки Грушевський вважав, що він продовжує справу, розпочату ще до революції Українським Науковим Товариством у Києві. Тому не дивно, що серед співробітників історичної секції М.С.Грушевського можна було побачити багатьох колишніх діячів УНТ, зокрема й брата і дочку самого Грушевського.

На сторінках “України” друкувалося багато матеріалів і статей з історії КМТ. Визначним дослідженням з цієї проблеми стала стаття видатного українського історика академіка С.О.Єфремова “Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва”. Стаття була написана ще в 1922р. й опублікована у 1924р. в ”Україні”. Ця праця є продовженням робіт С.О.Єфремова, присвячених КМТ. КМТ для С.О.Єфремова – це “гурток ентузіястичної молоді з молодим істориком та популярним поетом на чолі”. С.О.Єфремов зазначає, що КМТ через свою нетривалість “не почало... робити практично, але ідеологічно нову розгорнуло сторінку в історії українського руху. Воно вивело українство з тісних суточок літературного провінціялізму і включило в систему світового руху, надавши разом і яскравого політично-громадянського обличчя. Воно сформулювало першу виразну програму старого українства, як політично-громадянської течії серед інтелігенції, на певних ідеологічних підвалинах засновану.” В ідеології КМТ Єфремов виділяє три визначні особливості: 1) *автономізм*, “як самостійність культурно-державна української нації”; 2) *народоправ-*

ство, “як державний принцип взагалі, на демократії побудований” і 3) *федералізм*, “як спосіб урядження межинародних стосунків – поки що в сфері слов’янства, але безперечно з ширшим принципіяльним закроєм.” Всі ці три принципа були об’єднані у кирило – мефодіївців “глибоким *гуманізмом* та християнською *етикою*”. Братчики лише “синтезували давні традиції і ті впливи перехрестні”, які вже існували на українському грунті, але в цьому й полягає їхня величезна заслуга. С.О.Єфремов уважно аналізує ідеологію кирило-мефодіївців на тлі сучасної їм епохи, пильно досліджує передумови її виникнення. Так, слов’янофільські погляди у Києві не були для 40-х рр. XIX ст. новим явищем, заклики до слов’янського єднання можна бачити вже в творах українського філософа-богослова, релігійного та громадського діяча ХУІІ ст. Захарії Копистенського. Безпосередніми чинниками виникнення ідеології КМТ можна вважати український автономістичний рух, яскраво відбитий в “Історії Русів”, діяльність декабристських організацій, зокрема “Товариства з’єднаних слов’ян”, і масонських лож, польський національний рух тощо. Але, загалом, діяльність КМТ на Україні є явище оригінальне, і в цьому безумовна заслуга кирило-мефодіївських братчиків [134].

В цей же випуск журналу “Україна” ввійшла і праця видатного дослідника історії КМТ В.В.Міяковського “З нових матеріялів до історії Кирило – Методіївського брацтва”. Це було продовженням його наукових робіт по дослідженню КМТ. Ще в 1919р. вийшла в світ його стаття “З історії української книжки. Видавничі плани Кирило – Мефодіївського товариства”. В своїй роботі В.В.Міяковський не тільке подає нові матеріали з історії КМТ, але й уважно їх аналізує. КМТ визнається “таємним товариством”, котре складалося з “невеличкого гуртка братчиків”, і було “в самому початку організаційного його періоду”. Міяковський відмічає брак свідчень самих кирило-мефодіївців щодо КМТ і пояснює це жорстокістю цензури, обережністю перед владою та небажанням згадувати сумні сторінки свого життя. Саме тому слід уважніше дослідити матеріали, що зберігалися в архіві ІІІ відділення. Велику цікавість становлять матеріали слідства проведеного у Києві чиновниками генерал-

губернатора Д.Г.Бібікова. В.В.Міяковський запропонував розподіл всіх джерел з історії КМТ на три групи: 1) автентичні матеріяли: листи, записки, що вийшли з рук самих братчиків до моменту їх арешту й при арешті опинилися в руках слідчої влади, 2) відповіді братчиків на допитах при слідстві, 3) урядові оцінки діяльності як цілого братства, так і окремих братчиків, та документи, які малюють хід самого прцесу. [Незрозуміло, до якої категорії джерел віднести спогади кирило – мефодіївців.] В.В.Міяковський зазначає, що найбільшу достовірність становить перша група джерел, до всіх інших треба підходити з великою обережністю [230].

15 травня 1924р. на засіданні Комісії для дослідів громадських течій на Україні ВУАН була зачитана доповідь сина кирило – мефодіївця О.Д.Тулуба О.О.Тулуба “До біографії Кирило-Мефодіївського братчика О.Д.Тулуба (Родинні споминки)”. Навівши велику кількість цікавих фактів з біографії О.Д.Тулуба, О.О.Тулуб переконливо довів належність свого батька до КМТ [15].

Дуже плідним для історіографії КМТ був 1925р. В цьому році широко відмічався 100-літній ювілей повстання декабристів, як наслідок з’явилося багато матеріалів і праць присвячених декабристському руху в Росії та на Україні. З’явилося багато робіт присвячених кирило-мефодіївцям, які, безперечно, вважалися продовжувачами справи декабристів, та до того ж наближалося 80-річчя з моменту виникнення КМТ. Українські історики не могли лишити поза увагою цю визначну подію. Вийшла в світ велика праця видатного українського історика академіка Д.І.Багалія “Т.Г.Шевченко і Кирило-Методіївці. Історично-літературна розвідка” (ДВУ, Харків). В основу цієї роботи було покладено статтю “Шевченко і Кирило-Мефодіївське брацтво”, яка була видана Багалієм ще у 1918р. Д.І.Багалій уважно аналізує джерела та літературу з історії КМТ. Історик підтримує тезу про те, що світогляд Шевченка склався ще в петербурзький період до 1846р., і це відбивають твори Великого Кобзаря. Отже, Д.І.Багалій також виступив проти твердження П.О.Куліша про вирішальний вплив братчиків на світогляд Т.Г.Шевченка. Головними діячами КМТ визнаються Костомаров, Гулак і Білозерський, причому, Костомаров не тільки називається організатором

товариства і автором “Книги буття українського народу”, його Д.І.Багалій вважає і автором статуту КМТ. Крім того, Д.І.Багалій відкинув припущення М.М.Марковського про те, що Шевченко міг бути автором “Книги буття”. Дуже добре знання всесвітньої та вітчизняної історії свідчить про те, що скоріше за все автором “Книги буття” був історик, а не поет. “Зміст “Книг битія” відзначається трьома найголовнішими ідеологічними моментами: 1) християнізмом, 2) панславістичною тенденцією, 3) піднесенням ідеї національності, офарбованої так званим месіянізмом, в данім разі месіянізмом українським”. Д.І.Багалій зазначає, що “Книги битія” не були “офіційними документами брацтва, але відповідали настрою деяких його членів”. Таким чином, Д.І.Багалій визнає, що не всі братчики дотримувались спільної думки і між ними інколи виникали протиріччя. Найрадикальнішим з братчиків, звісно, був Т.Г.Шевченко. “В релігійному питанні братчики явилися чистими косерваторами, на взірець Міцкевича і членів польських гуртків”. Незважаючи на деякі розбіжності в поглядах кирило – мефодіївців на майбутнє слов’янської федерації, вони все ж таки були патріотами України. Зазначаючи, що кирило – мефодіївці були близькі до московських слов’янофілів, Д.І.Багалій відмічає, що братчики “дуже відріжнялися від них і своїми поглядами на слов’янську ідею, а особливо на українське питання”. Тут Д.І.Багалій цілком солідаризується з поглядами М.П.Драгоманова на зв’язок між кирило-мефодіївцями та московськими слов’янофілами. Цікаві погляди Багалія на постать П.О.Куліша. Куліша Багалій визнає кирило-мефодіївцем, який дуже впливав на братчиків “своїми українськими талановитими творами... У часи Кирило-Методіївського брацтва він [Куліш-Є.Л.] був найпалкішим українським патріотом, істориком і етнографом.” Стосовно Куліша ще не відчувається того тавра “буржуазного націоналіста”, яке стане неодмінною рисою радянської історіографії вже через кілька років [53, с.8-23, 33-38].

Визначаючи місце КМТ серед суспільних рухів Російської імперії у XIXст., Д.І.Багалій відмічає, що безпосередніми чинниками, які вплинули на появу КМТ були декабризм та польський національний рух, відмічено також зв’язок кирило-

мефодіївців з петрашевцями. Діяльність КМТ стимулювала український рух і стала поштовхом до громадівського руху й хлопоманства [53, с.77-89].

Визначальною рисою цієї роботи Д.І.Багалія є спирання на роботи істориків-марксистів (А.Річицького, М.І.Яворського), а також класовий і формаційний підхід до історії. Сама діяльність КМТ розглядається на тлі зміни старої феодальної формації новою капіталістичною [53, с.73-77].

Розгляду КМТ присвячений розділ книги М.Є.Слабченка "Матеріали до економічно-соціяльної історії України XIX століття", Т.І. (ДВУ, Одеса). Традиційно автором "Книги буття" вважається Костомаров. Також зазначено, що "ядро" КМТ становила "дрібна буржуазія": Костомаров, Гулак, Навроцький, Куліш, Білозерський та ще "кілька студентів". "Знав, але, безперечно, не був членом братства Шевченко, котрого братчики "берегли", аби він не міг через них загинути, за їхніми словами, - своїм радикалізмом і бунтарством він і сам до них в дійсності не підходив". Тут М.Є.Слабченко беззастережно покладається на думку Куліша, що Шевченка братчики тримали "оддалік щодо братства", хоча, цікавий момент, самого Куліша Слабченко вважає кирило – мефодіївцем. Виходячи з положення, що основу КМТ складала "дрібна буржуазія", М.Є.Слабченко приходить до висновку, що "далі, звичайно, буржуазного республіканства, таким побитом, у братчиків справа не просувалася... В своїй практичній діяльності братство не йшло далі проектів чисто-культурницької роботи, як-от видання журналу для українських мужиків тощо". М.Є.Слабченко чомусь без уваги залишив радикально-революційні заклики Гулака і Савича, стосовно знищення царської родини і т.п. Головним провідником КМТ М.Є.Слабченко визнає Костомарова, який мав величезний вплив на інших братчиків. Але самі погляди кирило-мефодіївців на "всеслов'янську ідею" історик розглядає занадто вузько, визначаючи, що вся вона [ідея] "збилась на боротьбу між росіянами та українцями". Це твердження протирічить документам кирило – мефодіївців, де головними ворогами слов'янства визнано німців, а всі слов'янські народи визнані братніми й рівноправними. М.Є.Слабченко визнає, що "не всі члени братства мислили однаково", і як приклад цього подає погляди М.І.Савича. "Савич більш

цікавився соціяльним рухом Західної Європи й від наслідків його сподівався полегшення й для України. Водивсь він і де з ким із петрашевців – фур'єристів й мав серед них досить близьких приятелів". Слід зазначити, що М.Є.Слабченко не знав історії арешту Савича. Не знаючи, що Савич був заарештований ще за кордоном, М.Є.Слабченко просто помічає, що Савич "в якийсь спосіб опинився під Одесою на хуторі, хоч про це поліція не знала". Це, звичайно, не так, оскільки після арешту за Савичем було встановлено таємний нагляд. Щоб пояснити цю ситуацію, Слабченко навіть посилається на припущення А.Музички, "що Савич зовсім і не виїздив нікуди" [310, с.178-184].

Торкаючись питання про взаємини Шевченка з кирило-мефодіївцями, М.Є.Слабченко визначає великий вплив творів Великого Кобзаря на братчиків. Поява Шевченка на історичній арені була обумовлена духом часу. "...Говорити про Шевченка, як про мужицького, сільського поета, є величезне непорозуміння, Шевченко був продуктом нового життя України, що склалося внаслідку переливання капіталу й росту міст. Село Шевченко не описував.[? – Є.Л.] У нього немає й жахливих картин кріпацтва, [??? – Є.Л.] – в нього є протест проти гноблення людини й нерівности. Такі думки поетові дало не село, а місто, котре попхнуло на революційний шлях й братчиків" [310, с.183].

В 1925р. в Харкові вийшов у світ перший том збірника "Шевченко та його доба" (ДВУ). Він містив у собі велику статтю О.Ю.Гермайзе "П.Куліш і М.Костомаров, як члени Кирило – Методіївського братства". В основу статті була покладена доповідь, зачитана на урочистому засіданні ВУАН у 1922р. Також починаючи з розгляду епохи КМТ, О.Ю.Гермайзе відзначає, що у 40-х рр. XIX ст. на зміну феодалізму поступово приходить "аграрний капіталізм". Починається боротьба зі старим, яку відображає "політична ідеологія ліберального демократизму", визначена вже в "Історії Русів". Наслідком цієї нової ідеології і стало виникнення КМТ. На думку О.Ю.Гермайзе, КМТ – це перша, "своєрідна й багата на визначні таланти в лавах своїх членів організація". В "Кирило – Методіївському братстві ми маємо картину політичного мислення різних соціяльних груп". Головну увагу в статті О.Ю.Гермайзе приділено, як видно з

назви, М.Костомарову та П.Кулішу, а також Т.Шевченку. В КМТ, Куліш, на думку О.Ю.Гермайзе, представляв “старо-українські традиції”, намагаючись “примирити козацько-старшинські ідеали з своєю сучасністю” [82, с.38-39].

“Антиподом Куліша був Шевченко, органічно зв’язаний з селянством... В ньому зародки ідеології майбутніх революційних бурь, і цей момент, ще не зовсім зрозумілий для Шевченкових сучасників, проте відчувався глибоко серед них і хвилював їх. Костомаров, типовий інтелігент, не зв’язаний ні з якими масами, стоїть поміж ними, віддаючися впливу то одного, то другого, причому вагання між різними своєю класовою цінністю напрямками, ускладнялося у нього ще й національними хитаннями й непевністю, якої зовсім не могло бути в Шевченка і яка була, але в інших формах у Куліша...

В ту епоху ми бачимо, як зформульовується, з одного боку, лібералізм поміркованої української інтелігенції, з другого боку, як наростає революційна і соціялістична течія. І та й друга провадили далі різні традиції політичного і громадянського шукання попередньої епохи” [82, с.40].

В цій статті дуже добре вирізняються риси концепції КМТ, яка незабаром стане домінуючою в радянській історіографії. Проведено розподіл КМТ на дві течії: поміркованo-ліберальну та соціалістичну. Провідником першої визнано представника “старо-українських традицій” П.Куліша (поки що він ще не має тавра “українського буржуазного націоналіста”, яке, до речі, незабаром ляже й на самого О.Ю.Гермайзе), а лідер другої – безумовно Шевченко. Позначено й хиткість позиції Костомарова між Кулішем і Шевченком.

О.Ю.Гермайзе дає визначення всім трьом видатним особам. Куліш – палкий захисник української національної справи. Він не приховує свою українськість навіть на слідстві у ІІІ відділенні, на відміну від Костомарова, котрий постійно твердив, що він “великоросіянин” і відрікався від усього українського. Куліш не міг не знати про КМТ, адже саме він був близький з гуртком, що склав його основу. О.Ю.Гермайзе висуває також припущення про можливий вплив Куліша на “Книгу буття” в тих моментах, які торкаються української національної

справи. Незважаючи на свій “штучний аристократизм”, “сумнівний дворянин” Куліш інколи не заперечував демократизму й рівноправності [82, с.47-55].

Для Костомарова, на відміну від Куліша, головне духовність, зокрема, християнська віра. Костомаров визнає себе “бідним неофітом в українстві”, яким він став багато в чому завдяки Кулішу. Але для Костомарова не характерний той “націоналістичний настрій”, що подекуди проявлявся в Куліша. У великій мірі Костомаров знаходився під впливом “геніального дикуна” (вираз Куліша) Шевченка. Сам Шевченко, як для Куліша, так і для Костомарова представляв “голос народньої стихії” [82, 47-55].

Загалом, “в Кирило-Методіївському братстві молоде покоління 40р. поєднало романтику, слов’янофільство, демократизм на основі християнського гуманізму, нарешті українство, як грунт для роботи і навіть центр для панславістських мрій”. Але, чим довше існувало КМТ, тим “виразніше ставали ідеологічні розходження поміж групами, що на різній базі соціяльній стояли, то інтенсивніш виникала ідейна боротьба в її лавах” [82, с. 45, 56].

1-2 книги журналу “Україна” за 1925р. були цілком присвячені особі Т.Г.Шевченка, а, значить, важко було оминути таке колоритне явище в українській історії, пов’язане з постаттю Великого Кобзаря, як КМТ. О.Ю.Гермайзе у статті “Нові непорозуміння з Шевченком” подає пильний аналіз новітньої історичної літератури, присвяченої Шевченкові. В основному він полемізує з вищезгаданою роботою А.Річицького “Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка.)” О.Ю.Гермайзе категорично виступає проти твердження Річицького, що КМТ представляло ідеологію “освіченого панства”. “Кирило – Методіївських братчиків важко залічувати до “панства”, до пануючого поміщицтва. Ні фактично вони не були поміщиками, а лише з поміщиків походили, живучи на власний, суто – інтелігентський заробіток (педагогічна, літературна робота тощо), ні ідеологічно не підпирали вони основних класових прагнень поміщицтва на Україні – кріпосного права і служіння російській культурі і державності... Декласовані інтелігенти з дворян, Кирило – Методіївські братчики були мабуть так, як і декабристи в Росії

- “слишком ранние предтечи
слишком медленной весны.”

Якщо переводити політичну мову Кирило-Методіївців на призвичаєну для нас термінологію, то іншої назви як лібералізм, ми не знайдемо для означення їх політичного мислення. Цей лібералізм був більше теоретичним передбачанням, аніж випливав з насущних політичних інтересів групи, до якої братчики належали. Тим-то і пояснюється їх мрійництво, крайній утопізм. По-друге, треба завжди на увазі мати, що предтечі чи ідеологи соціяльної групи, що не дійшла ще до панування, завжди більш революційні і у фразеології, і у настроях за ту групу, з якою вони безпосередньо зв’язані, або яку вони хотять репрезентувати. Ось чому в Кирило-Методіївців бачимо і революційний радикалізм, і елементи того мрійництва, в якому зародки і утопічного соціялізму знаходитися могли. Сучасники наших братчиків – петрашевці в Петербурзі, захоплювалися фур’єризмом; і що до класового походження і що до психологічних настроїв ріжниці між українським гуртком революційно – ліберальних слов’янофілів і російським гуртком мрійників фур’єристів дуже мало” [83, с.173].

Ще однією працею, присвяченою КМТ, стала велика стаття М.М.Новицького вміщена в тому ж випуску журнала “Україна” “Шевченко в процесі 1847р. і його папери”. Це дуже докладна розвідка процесу 1847р. та участі в ньому Шевченка. М.М.Новицький переконливо доводить, що Т.Г.Шевченко належав до КМТ. На думку Новицького Шевченко, безумовно, був кирило-мефодіївцем, але братчики дійсно могли намагатися держать його “оддалік щодо братства”, бо “гарячий поет дуже скоро попхнув учених слов’янщиків “у політику”, та ще й у мужицьку”. Революційний світогляд Великого Кобзаря, сформований ще у Петербурзі, дуже чітко вирізнявся на фоні переважно ліберальних поглядів братчиків. М.М.Новицький рішуче виступає проти тези А.Річицького, що Шевченко міг і не входити до братства, “бо формально ледве чи й саме братство існувало”. Разом з тим, з деякими висновками М.М.Новицького можна й не погодитись. Так він пише, що у процесі 1847р. “братчики зовсім не мали спеціяльної мети зберегти для України поета, як писав про це не раз потім Куліш”. Знаючи, з якою повагою

ставилися українські інтелігенти до Шевченка, важко уявити, щоб вони не намагалися під час слідства врятувати його. Про те, що братчики намагалися вигородити Шевченка, говорять і свідчення багатьох з них на допитах. Викликає певний подив і наступне твердження М.М.Новицького: "В порівнянні з карою петрашевців та Поляків він [присуд Миколи І Шевченкові] здається навіть "гуманним". Між тим, Шевченкова провинність, головним чином, відноситься до зневаги величності імператора та його дружини, таке злочинство тоді каралося вельми суворо: minimum заслання на каторжні роботи, а то й смерть" [246]. Покарання Шевченка й інших братчиків було цілком у дусі того часу. Костомаров вважав, що вони, тобто братчики, були покарані надзвичайно тяжко, адже навіть перед тими жорстокими законами миколаївської епохи, вони не здійснили якогось злочину. Що ж до петрашевців, то в 1848-1849рр. вся Європа була охоплена полум'ям революції, якої цар дуже боявся, тому викриття революційної організації було для нього вельми серйозною справою. Але й петрашевців тільки полякали стратою, а не стратили, хоча, безумовно, їх покарали тяжче за кирило – мефодіївців. Загалом же, праця М.М.Новицького є оригінальним, цікавим дослідженням. Практично всі свої висновки автор намагався підкріпити фактами.

В 1926р. з'являється стаття професора Ніжинського інституту народної освіти Є.А.Рихліка "Слов'янофільство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства.)". Є.А.Рихлік в цілому схвально відзивається про роботи А.Річицького "Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка.)" (1923) та Д.І.Багалія "Т.Г.Шевченко і Кирило-Методіївці" (1925). Рихлік відмічає, що "слов'янська ідея" братчиків – це "особливий варіянт слов'янофільства", який услід за графом О.Ф.Орловим Рихлік іменує "українофільством". В роботі Є.А.Рихліка уже чітко вирізняється протиставлення "кріпак Шевченко-"аристократ" Куліш". Є.А.Рихлік проводить цікавий розподіл братчиків на "справжніх і дійсних слов'янофілів" (Костомаров, Білозерський, Куліш та Гулак), які походили переважно з українського поміщицтва та "цілком байдужих до слов'янства" (Маркович, Посяда, Андрузький і Навроцький), які представляли більш молоде покоління й були ще студентами. Спираючись на твердження

Костомарова, до категорії “байдужих до слов’янства” Є.А.Рихлік відносив і Шевченка, зазначаючи, що “Шевченко... не був дуже палким слов’янофілом”. “Мужицький поет” Шевченко визнавав слов’янофільство – цю загалом кажучи “панську” ідею на Україні, лише випадково. Цитуючи А.Річицького, Є.А.Рихлік відзначав, що, прямуючи до ідеології пролетаріату, Великий Кобзар “перехоплював по дорозі й деякі елементи свідомості поступової для свого часу буржуазії”. Отже, в КМТ, за Є.А.Рихліком, переважали “буржуазні” елементи. Мрії кирило – мефодіївців Є.А.Рихлік називає “творчою утопією”. Загалом же, виникнення КМТ в умовах розповсюдження панславізму він вважає закономірним явищем [281].

В 1926р. вийшов у світ другий том збірника “Шевченко та його доба”. Він містив цікаву статтю академіка С.О.Єфремова “Епілог до Кирило-Методієвської справи”, в якій йшлося про дії царського уряду після викриття КМТ. Ця стаття свідчила про велику увагу видатного українського історика до цієї теми. В цьому ж збірнику була надрукована і велика стаття В.В.Міяковського “Микола Гулак”. Як видно з назви, центральною темою цього дослідження була постать визначної особистості М.І.Гулака. Вивченню біографії цієї видатної людини на початку XX ст. вже присвячували свої роботи такі історики як М.І.Стороженко та В.І.Семевський. Через постать Гулака В.В.Міяковський ретельно досліджує виникнення і діяльність КМТ. В.В.Міяковський обгрунтовано називає М.І.Гулака “організатором у таємному товаристві 1847 року”, “головним організатором братства”. “Костомаров... був керівником та ідеологом товариства”. Будучи єдиним юристом серед братчиків, до того ж вихований у Дерптському університеті, просякнутому духом корпоративізму, Гулак надавав більше значення ніж інші братчики “формальним моментам”: процедура прийняття, правила, присяга, атрибути. Саме Гулак хотів більше за інших перетворити КМТ на впорядковану організацію. Зраднику-Петрову Гулак продемонстрував ознаки організації: показав перстень і прочитав статут. Безперечно, Гулак був організуючою ланкою КМТ, його квартира була місцем зборів братчиків. Однак, формалізація КМТ, як цього хотів Гулак, не здійснилася, і нових членів залучали

до товариства вже без формального прийняття (перстень, присяга), хоча й знайомили їх зі статутом і правилами товариства. КМТ як організація так і не змогло оформитися, перетворившись на гурток однодумців [233].

В 1927р. в журналі “Україна” з’являється стаття І.П.Житецького “Куліш і Костомаров”. Син відомого українофіла, учасника поховання Шевченка у Каневі й ініціатора шевченківських зібрань П.Г.Житецького, І.П.Житецький і сам до кінця життя залишався патріотом України. І.П.Житецький підготував багато праць присвячених Шевченкові та його добі. Стаття “Куліш і Костомаров” була однією з останніх. Розкриваючи взаємини Куліша і Костомарова, І.П.Житецький приділяє увагу і КМТ. І.П.Житецький вважав, що Куліш покривив душею, коли сказав, що нічого не знає про КМТ. “В дійсності, як і Шевченко, Куліш був одним з основоположників Кирило – Мефодіївського товариства остільки, оскільки цей гурток однодумних людей можна лічити таємним товариством, і оскільки можна рахувати його членами Костомарова, Гулака, В.Білозерського, Навроцького та ін.” Отже, на думку І.П.Житецького, КМТ – це “гурток однодумних людей”, який не мав визначеної структури. Членами цього гуртка можна вважати і Куліша, і Шевченка. (На підтвердження своєї думки І.П.Житецький посилається на статтю Костомарова “Кулиш и его последняя литературная деятельность”.) Незважаючи на те, що Куліш ще в листопаді 1845р. виїхав до Петербурга, він підтримував постійний зв’язок з братчиками за допомогою листування. Причетність Куліша до КМТ відзначив і генерал Дубельт під час слідства, виголосивши: “Каков хитрец-то! Чужими руками жар загребает... всех водил за нос и остался чист”. Правда, відзначаючи покарання П.Куліша, І.П.Житецький припускається невеличкої помилки. Він пише, що Куліша “видержали два місяці в кріпості” [137, с.42]. Насправді, як видно з документів, Куліша, хоча й було засуджено до чотирьох місяців арешту у фортеці, фактично, він відсидів тільки місяць, потім через хворобу був переведений до арештантського відділення військового госпіталю, де пробув ще два місяці, а далі був відправлений у Тулу. Отже, загальний термін утримання склав три місяці. В цілому ж, вся робота І.П.Житецького дуже

змістовна й логічна. Зроблено докладний розгляд особистих взаємин таких видатних постатей української історії як Куліш і Костомаров.

В 1927-1928рр. журнал “Україна” продовжував містити публікації в тій чи іншій мірі присвячені кирило – мефодіївцям. Здебільшого, це були матеріали до справи КМТ, біографічні повідомлення спогади сучасників.

В роботі І.І.Ткаченка “П.О.Куліш. Критико-біографічний нарис” (1927) подається аналіз діяльності Куліша в КМТ, хоча й зазначається, що формально той до братства не належав [323].

З 1927р. почав виходити ще один журнал українознавчих студій “За сто літ”. Серед його авторів можна бачити багатьох кореспондентів “України”. Це й не дивно, адже головним редактором видання був М.С.Грушевський. Вже перша книга журналу “За сто літ” містила публікацію, що торкалася історії КМТ. Це була стаття одного з найвидатніших дослідників КМТ В.В.Міяковського “Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві”. Продовжуючи дослідження КМТ крізь призму постатей самих кирило-мефодіївців, В.В.Міяковський на цей раз обрав людину, яка відіграла неабияку роль в українському національному русі, і яку незаслужено забули, - О.В.Марковича. О.В.Маркович, якщо і згадувався, то переважно у зв’язку з іменем своєї дружини – М.О.Вілінської, відомої більше як Марко Вовчок. Його роль у КМТ практично не розглядалася. В.В.Міяковський доводить, що Маркович був близький до тих людей, які склали ядро КМТ, ще до заснування самого товариства. На момент заснування КМТ (кінець 1845р.) Маркович мешкав в одній квартирі з Костомаровим – керівником і головним ідеологом майбутнього КМТ. Продовжуючи думку, розпочату в попередніх публікаціях, В.В.Міяковський переконливо доводить, що організаційне ядро – трійця Костомаров-Гулак-Білозерський – створивши формальні основи проектованого товариства, незабаром від них відмовилися, і нові члени КМТ вже вступали до товариства не зв’язані формальними обов’язками. За таких обставин був прийнятий у КМТ і О.В.Маркович. В.В.Міяковський висловив цікаву думку про можливий вплив на кирило-мефодіївців професора Київської духовної академії П.С.Авсєнєва, який постригся в ченці під іменем Феофана. Від нього міг

походити той містично-релігійний напрям думок, що знаходимо в кирило-мефодіївців [235].

В 1928р. В.В.Міяковський видав статтю “Люди сорокових років. (Кирило – методіївці в їх листуванні.)”. Він вказав на ряд рис, які зближують КМТ з масонськими ложами. Опублікував 35 листів з кореспонденції братчиків [232].

На жаль, історичні дослідження В.В.Міяковського незабаром були перервані. Заарештований у зв’язку з процесом СВУ, В.В.Міяковський був відправлений до північних таборів ГУЛАГу.

Перша радянська монографія, присвячена КМТ, належить українському історику З.Гуревичу. Роботу З.Гуревича «“Молода Україна”. До восьмидесятих роковин Кирило – Методіївського братства» видану у Харкові в 1928р. можна вважати останньою науковою працею, на якій не помітно тиску марксистської ідеології. Це цікаво ще й тому, що видана ця робота за редакцією історика – марксиста М.І.Яворського. Правда, слід зауважити, що й сам М.І.Яворський, незважаючи на партквиток, займав чітку проукраїнську позицію. Саме це й відіграло у його долі фатальну роль.

У передмові З.Гуревич висловлює подяку академіку Д.І.Багалію та професору В.В.Міяковському, які своїми творами полегшили йому працю над цією темою. Таким чином, зрозуміло, які саме твори поклав в основу своєї роботи З.Гуревич. Однак, загалом, наукова праця З.Гуревича є самостійним і неповторним твором.

Історію КМТ З.Гуревич аналізує на тлі політичних процесів, що відбувалися в той час у Європі. На фоні виникаючих в той час націоналістичних організацій “Молода Німеччина”, “Молода Італія”, він представляє КМТ, як їх вітчизняний аналог і використовує термін “Молода Україна”. Цікавою особливістю твору є те, що поняття “Київська молодь”, як певне історичне явище, завжди подається в лапках і лише в родовому відмінку з “и”, а не “і” на кінці. Отже, за З.Гуревичем, КМТ виникло на базі гуртка “Київської молоди”. Цей гурток “Київської молоди” згодом буде закріплений в радянській історіографії, а подекуди перейде і до зарубіжної.

Розглядаючи передумови виникнення КМТ, З.Гуревич зазначає, що в 30-40-і рр. XIX ст. до інтелігенції все більше надходить різночинців, вона “обуржуазнюється”. Використовуючи марксистську методологію, З.Гуревич визначає, що поява КМТ була закономірним і обумовленим явищем за умов зміни феодальної соціально-економічної формації капіталістичною [105, с.6-14].

Кожен з братчиків мав свій погляд на сутність братства. Костомаров мріяв про легальне “учено-літературне товариство”. Гулак бажав створити таємну законспіровану організацію. Саме тому, “Кирило – Методіївське братство не вийшло з того стану, що його кваліфікував Третій Відділ, як “ученый бред”; не пішло далі “круга лиц”, що провадять “беседу”. Більш за те, у нас жодних немає сумнівів, що коли Третій Відділ навіть і не розбив Кирило – Методіївське братство, то воно б само розпалося й припинило своє існування, принаймні, у своєму первісному складі”. На початку 1847р. більшість братчиків уже роз’їхалися з Києва, цей факт З.Гуревич тлумачить як початок “саморозпаду” КМТ, яке дуже подібне до багатьох інших гуртків в імперії, які “стихійно виникаючи, стихійно розсипалися”. Концепція КМТ у З.Гуревича виглядає так: “Початкова форма організації, невиразність та розпливчатість організаційних границь – чи то організація, чи то “группа лиц”, напівтовариство, напівбесіда, напів-“заговор идей”, напів-“тайне товариство”, існування на грані між “так” і “ні”, або, точніш, сполучаючи в собі і “так”, і “ні”, характер організації, що дозволяє одним членам товариства твердити про існування його, іншим – заперечувати його”. Виходячи з такої аморфної структури КМТ, можна вважати братчиками Куліша і Шевченка, адже вони були в курсі ідей КМТ [105, с.20-25].

З.Гуревич відмітив, що у вивченні КМТ в радянській історіографії (на той момент) застосовувалися два підходи: 1) національний, започаткований М.Грушевським та 2) соціальний – М.Яворський, А.Річицький. Національний підхід ігнорує соціальні ознаки, але вони дуже важливі для розуміння історії [105, с.35]. [Як бачимо, критика Грушевського дуже стримана і не виходить за межі наукової етики. Проте конфлікт між марксистською і національною історіографією уже намітився.]

Аналізуючи ідеологію КМТ, З.Гуревич відмічає її прогресивний характер, однак помічає в ній і суперечливі принципи: братчики закликали до боротьби проти рабства, але не збирались виступати проти існуючого ладу; “Книга буття” визнає самодержавство протирічним богу, але братчики повністю визнавали царську владу. Разом з тим, З.Гуревич захищає КМТ від звинувачень у реакційності. Він говорить, що “Книга буття українського народу” засудила Велику Французьку революцію тільки тому, що вона не виконала своїх обов’язків, і замість побудови гармонійного суспільства, залила країну кров’ю. Але з великою симпатією “Книга буття” відноситься до декабристів та повсталих поляків. Братчики – “українські народники”, “українські утопісти”. Вони вбачали в історії України безліч проявів свободного духу українського народу. Звідси походить і месіанізм братчиків, думка про те, що Україна відкриє шлях до волі іншим народам [105, с.46, 50-52, 59-62]. Згідно з роллю кожного члена в братстві З.Гуревич окреслює “розташування сил” у КМТ: “Центральне ядро – з дрібнобуржуазним ідеалом федерації слов’янських республік на підставі «истины», «свободы», «равенства» й «права собственности», праворуч – “аристократ” П.Куліш, ліворуч – Т.Шевченко, “ідеолог передпролетаріяту”, а в стороні – ліберал Г.Андрузький та соціяліст М.Савич, що їхню ідеологію трохи забарвлено в національний колір.

Причини цього химерного, на перший погляд, але цілком природного за умов першої половини XIX віку плетива – в тих слабкодиференційованих суспільно-економічних відносинах, що такі характерні для Росії загалом і для України зокрема” [105, с.84].

Стосовно тактики діяльності всі братчики, крім Шевченка, були налаштовані мирно. Однак, у Гулака, Навроцького, Савича, Посяди інколи звучать погляди про можливість насильницької боротьби. Категорично не приймали насильства Костомаров, Куліш і Білозерський. Отже, загалом братчиків можна поділити на дві категорії: тільки мирних і більш революційних. Згодом ці течії оформилися “в дві протилежні тактичні лінії” [105, с.109].

Розподіл братчиків на дві частини дав початок положенню про “два крила” в КМТ: буржуазно-ліберальне та революційно-демократичне. В роботі Гуревича цей розподіл ще не проведений досить чітко. Проте загальну тенденцію він уже намітив, вказавши на такий розподіл, і зазначивши, що Шевченко і Куліш займали “два крайніх фланги Братства” [105, с.74].

Сталої думки про дві течії в КМТ ще не було. Так, в статті В.П.Петрова “Різдво р.1846” (1928) можна побачити дещо інший розподіл кирило – мефодіївців. В.Петров, як і З.Гуревич, дотримується думки, що організаційні прагнення братчиків поступово перетворювалися, і від релігійно-містичного замкнутого гуртка, на зразок “рицарського ордену”, вони поступово переходили до ідеї літературно-наукового товариства з дуже поміркованими цілями, позбавленому будь-якої атрибутики і формальності. Однак, на два різних полюси товариства В.Петров ставить націоналіста-Куліша і Костомарова, який сповідував наднаціональні гуманістичні ідеї [257].

Звернув увагу на КМТ в своїх лекціях з історії українського письменства письменник і літературознавець М.К.Зеров [148].

Велику роль у дослідженні КМТ в 20-х роках відіграв О.К.Дорошкевич. Головну увагу він приділяв зв’язку Шевченка і кирило-мефодіївців з петрашевцями, впливу соціалістичних вчень на прогресивну інтелігенцію, формуванню революційної ідеології в суспільно-політичному русі Росії та України [118].

Наприкінці 1920-х рр. українські радянські історики зібрали великий фактографічний матеріал щодо кирило – мефодіївців. Багато з цього так ніколи і не було надруковане й поховане в архівах, зокрема праці Ф.Савченко “Ненадрукована автобіографія Костомарова й листи його до шефів жандармів та Олександра II”, матеріали про Андрузького та Посяду зібрані Д.Граховецьким, матеріали про Андрузького Н.Виноградова (до речі, Виноградов, перебуваючи на Соловках, продовжував займатися історією й збирав матеріали про соловецьких в’язнів, зокрема, і про Андрузького) [9; 5; 6; 7].

1929-1930рр. – справа СВУ ясно показала, що радянська влада бере під повний контроль наукову думку у країні. Видатні представники української

інтелігенції були засуджені до різних строків ув'язнення. Загальна ж кількість репресованих у зв'язку з цією справою сягла кількох тисяч осіб.

2.2. Догматизація "двокрильного" образу Кирило-Мефодіївського товариства в добу сталінізму. Образ кирило-мефодіївців, як засіб антинімецької пропаганди під час Великої Вітчизняної війни.

Процес СВУ наніс невиправної шкоди українській історичній науці, вирвавши з її лав багатьох талановитих учених. Ті, що залишилися, були налякані можливістю нових репресій з боку влади. Невеличка книжечка "Методичні розробки з українознавства. Вип.4. Виникнення промислового капіталізму на Україні та громадські рухи в першій половині XIX ст.", що вийшла в світ у 1930р. мала великий розділ, присвячений кирило – мефодіївцям. Складався ж він із вибірок про КМТ з творів, що були надруковані раніше. Оскільки справа СВУ заборонила навіть згадки імен С.О.Єфремова, О.Ю.Гермайзе, М.Є.Слабченка, В.В.Міяковського та багатьох інших, то щодо КМТ це видання містило вибірки лише з двох книг, автори яких були цілком віддані більшовицькій владі: А.Річицького "Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка.)" та З.Гуревича «"Молода Україна". До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського братства"». Згадаймо, що книга більшовицького історика А.Річицького викликала шквал критики з боку авторів журналу "Україна" О.Ю.Гермайзе та П.П.Филиповича. Обидва були репресовані. Правда, слід за ними було репресовано і самого А.Річицького, який був прибічником М.Скрипника, а після його самогубства лишився свого покровителя. А.Річиць-кий був заарештований під провокаційним закидом "перевиконання" хлібозаго-тівель з голодуючих сіл і згодом розстріляний. Був репресований і З.Гуревич.

"Методичні розробки з українознавства" 1930р. заклали в радянській історіографії нову концепцію КМТ. Тут КМТ – це "організація молодої української буржуазії та інтелігенції... "Братство" ж залишило нам і першу закінчену на той час програму українського націоналізму...

Братство об'єднувало представників різних прошарків дрібної буржуазії та дрібномаєткового панства... Особливо гострі розходження бачимо в питаннях

тактики. Серед кирило-методіївців були дві головні течії: права – опортуністична, що стояла на плятформі мирного культурництва, і ліва – радикальна, що стояла на плятформі революційних метод боротьби та вбачала шлях до осягнення своїх ідеалів не в мирній проповіді, а в кривавому повстанні трудящих проти своїх вікових гнобителів” [226].

Таким чином, в радянській історіографії вперше було проведено чіткий розподіл КМТ на дві частини. Цей підхід став домінуючим в радянській історіографії КМТ. Здається, вперше в обіг було запущено партійну термінологію щодо розподілу КМТ на “два крила”. Поки що, термін “два крила” зустрівся тут лише одного разу серед “Контрольних запитань”, одне з яких звучало так: “Які причини того, що в братстві назначилося два крила?” Однак, початок “крилатої” теорії був покладений, і незабаром майже всі історики стануть використовувати цей термін. Знаменно, що у 1930р. історик В.Петров написав велику статтю “Куліш і Кирило-Методіївське Товариство”. Вона містила всі необхідні атрибути того часу: класовий підхід, численні посилання на Маркса, Енгельса, Леніна, Плєханова. Але, частково погоджуючись, що мирна і революційна течії в КМТ могли існувати, В.Петров доводить, що вони не були визначені, постійно поєднувалися й перепліталися. А, отже, неможливо чітко віднести когось з братчиків до тієї чи іншої течії [8]. Ця стаття так і не була надрукована, а невдовзі зазнав гонінь і сам В.Петров.

1931р. – викриття міфічного “Українського національного центру”. Всесвітня слава ще змогла врятувати академіка М.С.Грушевського – “керівника цієї організації” - від покарання. А от інший історик – академік М.І.Яворський – опинився на Соловках. Не врятувало його і перебування у лавах комуністичної партії. Боротьба з українським буржуазним націоналізмом і націоналістичним ухильництвом набирала обертів і в 1937-1938рр. досягла апогею. Лише смерть врятувала Д.І.Багалія від переслідувань з боку влади, які вже почалися у вигляді критики. З цього приводу з’явився навіть жарт з категорії чорного гумору – “помер вчасно”.

В 30-ті рр. були репресовані, окрім згаданих вище, такі дослідники КМТ як О.С.Грушевський, М.М.Новицький, Є.А.Рихлік та багато інших. Партійний квиток не рятував від тавра “буржуазного націоналіста”, дуже часто гонителі перетворювалися на гонимих, як це можна переконатися на прикладі історика-комуніста Є.С.Шабліовського, котрий очолював інститут шевченкознавства. Є.С.Шабліовський був заарештований. Після його арешту інститут було розігнано. На щастя для цього ученого, йому вдалося вижити на засланні.

Ці процеси, які відбувалися в Україні, наочно показують, чому дослідження КМТ припинилися. Майже всі науковці, які займалися цією темою, будували тепер канали на далекій півночі, вирубували ліси у Сибіру або зійшли в могилу.

Після великої перерви в 1936р. з’являється публікація Ф.О.Ястребова “Разложение феодально-крепостного строя и возникновение капитализма на Украине. (Украина в первой половине XIX века)”. Ця робота була написана вже повністю на новій методологічній основі (формаційний підхід, класова боротьба). Тут містився і невеличкий розділ про КМТ. Загалом КМТ характеризувалося як ліберальне товариство дрібномаєткових поміщиків. Великий Кобзар пристав до товариства, бо “розраховував перетворити їхню організацію на зброю революційної боротьби проти царизму”. Шевченко докорінно розходився з ліберальною частиною братства – Костомаровим і Кулішом . Він “різко засуджував їхню тактику покірності царизму й відмову від революційної боротьби”. На думку Ф.О.Ястребова, КМТ – “перша політична організація української ліберальної інтелігенції” [366].

Таким чином, у другій половині 30-х рр. вже остаточно оформився стереотипний образ КМТ як “таємної політичної організації української ліберальної інтелігенції”, яка поділялася на дві частини (крила): буржуазно-ліберальну, провідниками котрої були Куліш і Костомаров, та революційно-демократичну, яку очолив приставший до товариства Шевченко. Шевченко вів непримириму боротьбу проти буржуазного лібералізму. Такий погляд на КМТ підкріплювався і офіційною пресою. Так, стаття Я.Гана “Революціонер –

демократ”, надрукована у газеті “Комуніст” від 10 березня 1937р., подає нам “революціонера-демократа” Шевченка і лібералів кирило – мефодіївців [81].

Наприкінці 30-х рр. відбувається повернення до історії КМТ. У першу чергу, воно пов’язане з припиненням масових репресій і гонінь у країні (багато в чому цьому сприяло і прилучення в 1939р. Західної України, історики якої ще не були вимуштрувані радянською владою і з недовірою дивилися на новий режим, що намагався з ними загравати), по-друге, в 1939р. по всьому СРСР широко відмічався шевченківський ювілей – 125 років з дня народження. У Києві була відкрита ювілейна шевченківська виставка, в центральному залі якої поміж невеличких статуеток і портретів Тараса Григоровича височила велика скульптурна композиція – В.І.Ленін бесідує з сидячим поруч із ним Й.В.Сталіним – отже, хто ж був центральним персонажем шевченківської виставки цілком зрозуміло. Зауважимо, що святкування ювілею відбувалося після того, як в 1938р. вийшла книга “Історія ВКП(б). Короткий курс”, котра справила величезний вплив на подальший розвиток радянської історіографії.

Розглянемо низку публікацій 1939р., які торкаються історії КМТ.

АН УРСР видала збірник статтей “Пам’яті Т.Г.Шевченка”. Декілька статтей цього збірника зачіпали проблему КМТ: Стебун І.І. “Тарас Шевченко. (Біографічний нарис.)”, Оглоблин О.П. “Шевченко і його епоха”, Ястребов Ф.О. “Т.Г.Шевченко в революційному русі 30-х-50-х років XIX ст.” Загальний сенс всіх статтей був дуже близький між собою. Образ КМТ в усіх трьох статтях немовби написаний під кальку. Синтезований виклад основних тез цих публікацій буде виглядати наступним чином:

1) Шевченко – революціонер;

2) Шевченко був близький до КМТ (лише Оглоблин визнав Шевченка братчиком), знав його програму;

3) Шевченко протистояв більшості братчиків;

4) братчики – ліберали-реформісти (або буржуазні ліберали) [316; 249; 368].

Крім того, Ф.О.Ястребов став автором праці “Україна в першій половині XIX століття”, яка вийшла у 1939р. в серії “Нариси історії України”. Хоча КМТ тут приділено багато місця (цілий розділ), фактично, Ф.О.Ястребов повторив ті положення, що були зазначені раніше. Визнаючи КМТ буржуазно-ліберальною таємною організацією, Ястребов зазначив, що “серед ліберального в значній своїй частині братства помітно виділялось кілька членів, що займали радикальніші позиції і представляли ліву групу в цій організації”. До цієї категорії він відніс Гулака і Савича, кого він розумів під словами “та інші” не зрозуміло. Шевченко, на думку Ястребова, зблизився з КМТ, щоб перетворити його на революційну організацію [367].

Правда, не всі історики однозначно визнавали належність Т.Г.Шевченка до КМТ, так П.І.Альтман в своїй книзі “Т.Г.Шевченко (Біографічний нарис)” зазначав, що “членом цього товариства Шевченко не був” [45].

Практично всі вузи України відгукнулися на Шевченків ювілей. В збірнику статтей Київського державного університету були вміщені статті П.Лаврова “Великий поет революціонер-демократ” і А.Бортникова ”Шевченко і організація Кирило-Мефодіївського товариства”. Перша стаття являла собою загальновідомий набір фактів і загальноприйнятий на той момент набір штампів, які були розглянуті вище. Стаття А.І.Бортникова була частиною загальної роботи про КМТ цього автора, тому КМТ тут приділено більше місця ніж у інших публікаціях. Вже на початку статті Бортников зазначає, що Шевченко пройшов “шлях від кріпосного пролетарія до освіченого різночинця”. Згадуючи події недавнього минулого, Бортников виголошує: “Абсолютно нічого не варті негідні спроби троцкістсько-бухарінських і націоналістичних “істориків” зобразити Шевченка одиноким лівим відщепенцем в Кирило – Мефодіївському товаристві і в суспільному русі 40-х років. Одинак-відщепенець, будь він хоч “найлівіший”, не міг би мати такого величезного впливу на сучасників і тієї великої популярності в народі, які мав Шевченко” [69, с.276]. Робота А.І.Бортникова представляє собою цікаве явище в радянській історіографії даного періоду. Звичайно, Шевченко – революціонер, і цим він різниться від усіх братчиків, але він не “одщепенець”.

Загалом, всі члени КМТ були лібералами (Куліш, за Бортниковим, не просто ліберал, а “націонал-ліберал”). Бортников уважно розглядає процес перетворення “гуртка молодих інтелігентів” на “таємне політичне товариство”. Кирило – мефодіївці “були просякнуті ідеями просвітництва, гуманізму, християнського соціалізму, панславізму”. На думку Бортникова, Костомаров і Білозерський замислювали КМТ як наукове товариство, але зі вступом до нього Гулака й Навроцького його характер змінився. Вступивши до КМТ, Шевченко почав революційну пропаганду. КМТ було побудоване за принципами польських конспіративних революційних товариств. Оригінальною (і, можливо, сміливою) для тих умов є теза А.І.Бортникова, що “було б безглуздо... розривати Кирило – Мефодіївське товариство на дві групи: лібералів і демократів”. Від можливих нападок з цього приводу Бортникова охороняє підкріплення своєї тези ленінським положенням, що розходження лібералів і демократів відбулося лише на рубежі 50-60-х рр. Оскільки КМТ – “було частиною російського загальнодемократичного визвольного руху 40-х років” – розподіл його членів на лібералів і демократів є передчасним. Хоча Бортников і не заперечує, що ліберальна і демократична тенденції у товаристві вже окреслились. В 1846 – на початку 1847р. КМТ розпадається на ряд вогнищ. А.І.Бортников вважав, що це не саморозпад товариства, а “вихід його за рамки одного нелегального гуртка. Але на цій стадії Товариство було розгромлене Третім відділом” [69, с.279-297].

В 1940р. робота А.І.Бортникова уже вийшла в світ у цілому вигляді під назвою “Кирило – Мефодиевское общество. (Главные идеи и цели)”. Вона загалом повторювала попередні положення, хоча містила і деякі дикусійні тези. Наприклад про те, що більшість кирило – мефодіївців визнавала “революційний шлях здійснення своїх політичних ідей”, або ж “схилялась до визнання цього шляху”. В цілому, поєднавши термінологію назв двох частин КМТ, Бортников називає кирило – мефодіївців “буржуазними демократами” [68, с.269].

В “Трудах історичного факультету Одеського державного університету” за 1939р. була надрукована стаття В.Т.Горбатюка “Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство”. В.Т.Горбатюк пішов врозріз з офіційною

історіографією ще далі А.І.Бортникова. Він вважав, що “товариство не приймало якоїсь програми і статуту і носило характер випадкових зібрань приятелів, які вели розмови на різні наукові і політичні теми” [91, с.54]. Таким чином, В.Т.Горбатюк не розглядав КМТ як організацію. Якщо не було організації – не було і її практичної діяльності. (Зараз важко сказати, який град критики міг обвалитися на В.Т.Горбатюка після цієї публікації, але після цього, проблемою КМТ він уже не займався.) Відкинувши тезу про існування “таємної політичної організації” КМТ, В.Т.Горбатюк, природно, не міг і виділити в ній дві течії. В.Т.Горбатюк не розглядав КМТ, як сформовану організацію. Проте він не заперечував, що КМТ існувало як гурток друзів, до якого був залучений і Шевченко. Але “Шевченко не був і не міг бути однодумцем Кирило-Мефодіївського товариства, що виходить із очевидної протилежності політичних поглядів поета і учасників цього товариства, так і свідчень всіх кирило – мефодіївців і Шевченка слідчій комісії і пізніше в своїх спогадах” [91, с.45]. (Слід зазначити, що майже всі кирило – мефодіївці під час слідства заявляли, що ніякого товариства не існувало, однак, все це можна пояснити й простим бажанням вигородити себе й інших.)

Роботи А.І.Бортникова і, особливо, В.Т.Горбатюка є унікальними явищами в суцільному потоці літератури 1939-1941рр., що зачіпала історію КМТ. Загалом же, “революціонер Шевченко” у “таємній політичній організації” або протиставлявся всім “лібералам-братчикам”, або половині – “буржуазно-ліберальному крилу” КМТ. Зразком першого підходу (революціонер-Шевченко – ліберали-братчики) може служити невеличка робота “Т.Г.Шевченко и революционная демократия” видана в Самарканді у 1940р., автором якої є Л.Н.Чєрнєц [345]. Прикладом іншого підходу може бути книга І.Т.Кошового “Т.Г.Шевченко в Києві”. Ця книга була видана у Києві незадовго до війни – навесні 1941р. І.Т.Кошовий відвів КМТ у своїй роботі велике місце. Він зазначив, що хоча більшість членів братства стояли на ліберальних позиціях, деякі з братчиків (Гулак, Савич) під впливом революційної пропаганди Шевченка перейшли на “революційно-демократичну платформу” і створили “ліву групу

організації”. Як і І.І.Стебун, О.П.Оглоблин, Ф.О.Ястребов, І.Т.Кошовий писав, що Шевченко зблизився з кирило - мефодіївцями, щоб “направити організацію по справжньому революційному шляху боротьби з самодержавством і кріпосництвом”. Саме тому помірковані братчики намагалися тримати Шевченка “осторонь від братства” [191].

В 1941р. вибухнула Велика Вітчизняна війна. З перших же її днів ім’я Шевченка перетворилося в могутній засіб пропаганди, причому як радянської, так і антирадянської. Палкі слова Великого Кобзаря можна було почути по радіо, прочитати у фронтовій пресі, побачити на плакатах. В квітні 1942р. П.Г.Тичина писав: “В численних листах червоноармійців (не тільки українців!) – у листах, що надходять до Спілки письменників, до наших редакцій, до Академії наук, є одне прохання, що без кінця повторюється, - прохання надіслати “Кобзар” Шевченка на фронт”. За роки Великої Вітчизняної війни радянськими друкарнями лише окремими книжками твори Шевченка було видано 14 раз загальним тиражем півмільйона примірників. Цитатами з шевченкових творів рясніли газети й плакати: “Кари катам, кари!”, “І вражою злою кров’ю волю окропіте!”, “Не втечете і не сховаєтесь! Всюди вас найде правда-мста!”. Серед агітаційної літератури твори Шевченка скидалися з літаків в окуповані райони. (Дуже часто в шевченків текст вмонтовувалися гнівні рядки з поезій М.Т.Рильського, П.Г.Тичини, В.М.Сосюри, М.П.Бажана та ін., що закликали народ до нещадної боротьби проти загарбників.) Агітаційну пропаганду вела і потужня радіостанція імені Т.Г.Шевченка. Часто цитувалися рядки “Кобзаря”, де мова йшла про німців. (Треба зауважити, що по інший бік фронту населення також могло часто чути шевченкові рядки по радіо й читати їх у пресі, правда тут вже йшлося про “жидів” і “москалів”. Хоча, звичайно, німецька окупаційна влада не проводила такої прошевченківської агітації, як радянська. Українці, як і росіяни, були для німців унтерменшами – “недолюдками”.) [351.Т.1., с.105-107]. За таких умов подекуди з’являлися і публікації присвячені КМТ.

“Нарис історії України” виданий в Уфі у тяжкому для України 1942р. пронизаний антинімецькою агітацією. Одним з її засобів стали образ Шевченка та

кирило-мефодіївців. У розділі про КМТ наголошується, що найжорстокіши-ми душителями України стали німці-царські сатрапи-реакціонери: Дубельт, Бенкендорф, фон Корф, проти яких виступали кирило-мефодіївці і Шевченко у боротьбі за визволення України та інших слов'янських народів. Наводяться антинімецькі висловлювання з творів Шевченка. Останній розділ "Нарису...", присвячений подіям початку війни, проголошує швидке визволення України від німецьких окупантів. До речі, тут серед засобів антинімецької пропаганди знову використовується святе для кожного українця ім'я Кобзаря, підкреслюється, що німці осквернили пам'ятники і могилу Шевченка [241].

В 1943р. у Москві була видана невеличка (27 сторінок) брошура "Співець свободи слов'янських народів", автором якої був І.Д.Назаренко. З самого початку автор виступає проти німецьких пропагандистів і націоналістів, які намагаються "показати Шевченка то як ворога "москалів", поляків і т.п., то як людину, що зневажає інші народи". Відводиться в цій агітаційній книзі місце і для КМТ. І.Д.Назаренко стисло подає офіційну історію КМТ, відмічаючи, що "Шевченко... одразу ж вступив у суперечки з поміркованими і ліберальними елементами правої частини кирило-мефодіївців". У творі Назаренко Шевченко втрачає риси живої людини. "Шевченко – непохитний, рішучий і послідовний боєць, революціонер – демократ." (Саме таким малювали художники Шевченка на агітаційних плакатах.) Описуючи слідство у ІІІ відділенні, І.Д.Назаренко зазначає, що його проводив "шеф жандармів, німецький кат, наймит Миколи І Дубельт". "Розкривши хижацьку політику німців, він [Шевченко – Є.Л.] закликав слов'ян до нещадної боротьби з ними". "Шевченкова мрія... здійснилась в могутньому Союзі Радянських Соціалістичних Республік". "Партія більшовиків і радянська влада дали Україні волю, заможність і щастя. Вперше за всю свою історію Україна при радянській владі відчула себе вільною, могутньою, щасливою, рівноправною у великій братній сім'ї народів СРСР". Закінчується книга такими словами: "Під прапором Леніна, під керівництвом великого Сталіна переможе великий радянський народ. Він визволить свою вітчизну, всіх слов'ян від німецьких окупантів" [239].

Взагалі, з 1943р. широко відмічалися шевченківські річниці. 9 і 10 берзня 1943р. на ювілейній шевченківській сесії АН УРСР, було зачитано низку доповідей, присвячених Т.Г.Шевченку. (Вони були видані окремим збірником у 1944р.) В одній з них автор І.І.Пільгук, розглядаючи КМТ, відзначав, що Шевченко входив до КМТ і брав у ньому активну участь. “Шевченкові та його товаришам належить честь зведення на твердий демократичний грунт справи відродження слов’янських народів” [265].

Як можна побачити, Т.Г.Шевченко та кирило – мефодіївські братчики, що визирають з його тіні, розглядалися як передвісники майбутнього визволення слов’янських народів від німецького поневолення. Вони нібито пророкували саме той лад у майбутньому, який втілився у життя в Радянському Союзі. Звичайно, це не наука, це – пропаганда, проте й вона мала великий вплив на розвиток подальшої наукової думки.

9 березня 1944р. на ювілейній шевченківській сесії АН УРСР з доповіддю “Шевченко і Кирило – Мефодіївське братство” виступив Є.П.Кирилюк. Уважно розглянувши матеріали з історії КМТ, Є.П.Кирилюк переконливо довів належність Т.Г.Шевченка до цієї таємної політичної організації [174].

Незадовго до закінчення війни, навесні 1945р. у Києві вийшла невеличка книжечка (38 сторінок) О.К.Дорошкевича “Українська культура в двох столицях Росії. (Історично-літературний нарис.)”. В ній ми маємо тих же самих лібералів-братчиків і революціонера Шевченка, який прибув з “передового р е в о л ю ц і й н о г о [?! розрядка моя – Є.Л.] Петербурга 40-х років” [119]. Дуже несподіваним виглядає тут “революційний Петербург 40-х років”.

На перший повоєнний рік припав 100-річний ювілей з моменту існування КМТ. 7 березня 1946р. в “Літературній газеті” була надрукована стаття Ф.О.Ястребова “Кирило-Мефодіївське братство. (1846-1946)”. Тут Ф.О.Ястребов дещо змінив свої погляди на КМТ. Виникнення КМТ він, як і раніше, пов’язував зі змінами соціально-економічних формацій. З витісненням феодально-кріпосницьких відносин капіталістичними відбувається і перехід від дворянського етапу революційно-визвольного руху до різночинського. Саме цей

процес і репрезентує КМТ. КМТ – “таємна політична організація” прогресивної української інтелігенції. Кирило-мефодіївці були “наступниками найпередовішої думки декабристського руху”. В їхній ідеології містилося багато положень утопічного соціалізму. Тепер уже Ф.О.Ястребов чітко говорить, що “в питаннях організаційних і тактичних Кирило-Мефодіївське братство ділилося на два крила”. Звичайно ж, до поміркованого крила віднесено Костомарова, Білозерського й Куліша, а до революційного - Шевченка і Гулака. “Але, незважаючи на розходження в тактиці, кирило – мефодіївці виступали єдиним фронтом, коли мова заходила про вироблення програми”. Розробку програмних положень братства, на думку Ястребова, проводив Костомаров, на якого великий вплив мали революційні поезії Шевченка. “В створенні головних документів братства брали участь також Білозерський, Куліш і, мабуть, Гулак”. “Кирило – Мефодіївське братство не встигло широко розгорнути свою діяльність... Лише... Пильчиков і Білозерський почали засновувати її [таємної організації – Є.Л.] філіал в Полтаві”. В роботі Ф.О.Ястребова чітко відчувається відлуння недавньої війни. Він зазначає, що державна співдружність слов’ян у кирило-мефодіївців протиставлялась “німецькій державі, що була споконвічним ворогом слов’янства”. Разом з тим, стаття Ф.О.Ястребова містила і окремі неточності. Він пише, що “майбутня республіканська федерація... мала об’єднувати... лише слов’янські народи”. Але ж кирило – мефодіївці у своїх проектах не передбачали незалежність прибалтійських держав, Фінляндії, Закавказзя, народів Сибіру і Аляски тощо. Отже, слов’янська федерація мала б включати і неслов’янські народи. Малоімовірним виглядає і наступне висловлювання: “Гулак, слідом за багатьма декабристами, мріяв про знищення царської фамілії”. Навіть в устах донощика Петрова це свідчення звучало не так кровожерливо: Гулак не заперечував можливості, коли прийдеться пожертвувати царською фамілією. Але важко повірити, що щирий християнин Гулак тільки і мріяв про це. Загалом, стаття дуже сильно просякнута ідеологією. Автор проводить багато аналогій між добою кирило – мефодіївців і сучасним йому періодом. На 1946р. слов’янські народи визволені з-під німецького ярма і мають республіканський устрій.

Колишня Російська імперія перетворилася на федерацію республік. Звідси випливає висновок: 1946р. - втілення надій 1846р. Через сто років після КМТ мрії кирило – мефодіївців стали реальністю [365].

Ще однією публікацією присвяченою 100-річному ювілею КМТ стала стаття І.І.Пільгука «“Кирило-Мефодіївське братство” і літературний процес 40-60-х років. (До 100-х роковин заснування “Кирило-Мефодіївського братства”)». Автор ретельно розглянув проблему “Шевченко і КМТ”, відзначивши велику роль поета в КМТ і великий вплив його революційних творів на братчиків [266].

В 1947р. з’явилася велика робота П.А.Зайончковського “Кирилло – Мефодиевское общество (1846-1847)”. В основу її була покладена кандидатська дисертація Зайончковського написана ще до війни у 1940р. П.А.Зайончковський зробив спробу створити узагальнюючу працю про КМТ. Від усіх інших радянських робіт про КМТ працю П.А.Зайончковського відрізняє великий об’єм та більша незалежність від тиску радянської ідеології. Саме останнє робить її взагалі унікальним явищем [143]. Праця П.А.Зайончковського дійсно стала етапною віхою у дослідженні КМТ, але краще відомою вона стала пізніше.

Кінець 40-х років ознаменувався новою хвилею гонінь на інтелігенцію: ждановщина, боротьба з космополітизмом та буржуазно-націоналістичним ухильництвом. “Холодна війна” ще більше посилювала ідеологізацію суспільства. Єдиним захистом для інтелігента було довести свою відданість радянській владі.

Саме в 1947-1948рр. з’являються сумнозвісні рішення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань історії, літератури та мистецтва, де безапеляційно наголошувалось, що всередині КМТ йшла гостра ідейна боротьба [132].

Зважаючи на цю обставину, дуже доречно буде уважно розглянути статтю старшого викладача Житомирського державного пед.інституту ім. І.Я.Франка Ю.О.Ковміра, видану у “Наукових записках” цього вузу в 1950р. Стаття має назву “Т.Г.Шевченко в Кирило-Мефодіївському товаристві” і являє собою розділ дисертації Ю.О.Ковміра. Старший викладач Ковмір починає свою статтю так: “Українські буржуазні націоналісти – М.Грушевський та його “школа” багато нашкодили справі наукового вивчення історії українського народу, зокрема

питання історії Кирило-Мефодіївського товариства і особливо висвітлення місця і ролі в ньому Т.Г.Шевченка. Виходячи з контрреволюційної "теорії" "безкласовості" та "відрубності" української нації, вони зображали Кирило-Мефодіївське товариство в плані "єдиного потоку", замовчували класову боротьбу в громадському русі на Україні 40-х років минулого століття, відривали його від прогресивного руху в Росії і подавали всіх його діячів, як виучеників буржуазної Західної Європи і Америки, а великого поета революціонера-демократа як звичайного ліберала і націоналіста, що стояв осторонь революційної боротьби мас.

Безрідні космополіти, принижуючи розмах революційної боротьби на Україні в першій половині XIX ст., на передній план висували ліберально – буржуазний рух, принижували провідну роль Т.Г.Шевченка в революційному русі на Україні.

Як і буржуазні націоналісти, вони фактично закреслювали прогресивну роль Кирило-Мефодіївського товариства і справжню роль в ньому Т.Шевченка" [180, с.69].

Ця довга цитата досить чітко відбиває науковий рівень багатьох історичних праць того часу. Згадаймо, що це не просто стаття, а розділ дисертації.

Справжню науково-історичну оцінку КМТ, за Ковміром, можна знайти в роботах В.І.Леніна, В.М.Молотова та А.В.Луначарського. Ковмір цитує їх без будь-яких ремарок (це й зрозуміло). А ось далі, старший викладач Ковмір вже не скупиться на критику. "Ф.Ястребов не розкрив ідейної боротьби двох напрямків в товаристві по всіх корінних питаннях епохи." Думку Ф.О.Ястребова старший викладач Ковмір безапеляційно називає "неправильною". До того ж, "Ф.Ястребов, висловивши ряд правильних думок про Кирило – Мефодіївське товариство, поряд з цим принизив у ньому місце і роль Шевченка."

"Окремі дослідники допустили помилки, які були проявом рецидивів буржуазної історіографії. Так, антинауково, з позицій "єдиного національного потоку" висвітлюють питання про місце і роль Т.Г.Шевченка в Кирило – Мефодіївському товаристві А.Бортніков, Є.Кирилюк, І.Пільгук". Особливо нападає Ковмір на А.І.Бортникова, який "фальсифікує" історію, "замовчуючи

гостру класову боротьбу революційних демократів проти буржуазних лібералів у товаристві” [180, с.71].

“Постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань ідеологічної роботи відіграли історичну роль у боротьбі за піднесення радянської історичної науки і літературознавства, за ліквідацію різних ворожих перекручень марксистсько – ленінської науки. Вони відіграли вирішальну роль також у викритті і розгромі безрідних космополітів, які спотворювали проблему – Шевченко і Кирило – Мефодіївське товариство – і по суті були підспівувачами англо-американських фальсифікаторів історії України”. Серед тих, хто свідомо чи не свідомо прислужував українському буржуазному націоналізму, Ковмір називає “безродного космополіта” І.Стебуна, а також П.Альтмана і І.Пільгука, які не вважали Шевченка членом КМТ. Дістається на горіхи і П.Зайончковському, і професору В.Пічеті і багатьом іншим. І, нарешті, покинувши викриття “фальсифікаторів”, Ковмір подає “істинну” сутність КМТ, звільнену від “буржуазно-націоналістичних перекручень”. КМТ – “таємна політична організація”, члени якої ділились на два крила. Однак, на відміну від попередників, Ковмір зазначає, що “панівна політична лінія в Кирило – Мефодіївському братстві, яку очолював Шевченко, була революційно-демократичною”. “Шевченко був не тільки членом організації, а й найголовнішим натхненником її революційно-демократичних ідей.” Увійшовши до КМТ, Шевченко відразу став його ідейним лідером. Революційні погляди Шевченка відбилися і на програмних документах кирило – мефодіївців. В ході запеклої ідейної боротьби в КМТ стало перемагати революційно-демократичне крило під проводом Шевченка. Між буржуазними лібералами і революційними демократами у КМТ намітився розкол. Революційні демократи прагнули до активної боротьби проти самодержавства, буржуазні ліберали намагалися всю діяльність звести до обговорення науково-літературних тем. Щоб якось нейтралізувати Шевченка, буржуазні ліберали намагалися тримати його подалі від братства. Арешт братчиків перервав діяльність КМТ якраз на стадії розколу [180, с.72-86].

Праця Ю.О.Ковміра багато в чому симптоматична. Робота В.Є.Спицького “Тарас Григорьевич Шевченко – великий революционер-демократ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук”, що вийшла в Києві у 1951р., містить той же погляд на КМТ. КМТ ділилося на дві течії: ліберально-буржуазну (лідер Костомаров) та революційно-демократичну (лідер Шевченко). “Определяющим в Обществе было революционно-демократическое направление, между этими направлениями шла острая борьба о путях осуществления программы” [315].

В таких умовах несподіваною є стаття відомої дослідниці-шевченкознавця М.С.Шагінян “Тарас Шевченко в кино” (1951). Приводом до її написання став вихід на екрани нового широкоформатного кольорового фільму “Тарас Шевченко”. Виробництво фільму знаходилось під пильним наглядом ЦК КП(б)У, який постійно проводив ревізію цієї роботи, вносив корективи до сценарію. Про те, яким важким був процес створення фільму свідчить і сам термін його створення – три роки (1948-1951). Кіносценарій фільму, автором якого був І.А.Савченко, постійно перероблявся. Ось один з епізодів створення стрічки. 24 листопада 1948р. зроблено висновок Редакції кінематографії УРСР щодо сценарію І.А.Савченка. Ось що йдеться в ньому про КМТ: “Во многом сильно и убедительно показано расхождение Шевченко с либералами, националистами Костомаровым и Кулишом, борьба Шевченко с направлением Кулиша, хотя эта линия в сценарии и нуждается в дальнейшем заострении. Убедительно и на высоком художественном уровне раскрыта роль украинского панства как угнетателя и эксплуататора своего народа, чем наглядно разоблачается теория «единого потока»... Линия Кирилло-Мефодиевского братства, в основном, верна. Однако, не следует прямо указывать, что Шевченко вступил в братство...” [350]. Отже, хоча у якості сценаріста фільму значиться прізвище І.А.Савченка, зрозуміло, що список сценаристів можна було б значно розширити. У кінострічці КМТ постає як відбиття тенденцій, які стали домінуючими в радянській історіографії. У фільмі яскраво зображено поділ “таємної організації” на дві частини: ліберальну, яку очолює аристократ Куліш, і революційну, під проводом

колишнього кріпака Шевченка. Шевченко, роль якого геніально виконує С.Бондарчук, постійно закликає братчиків до активних революційних дій. Куліш цьому протистоїть. На стороні Шевченко цілком і повністю стоїть Гулак. Невизначеною залишається позиція Костомарова, який пропонує відкласти питання про методи дій на майбутнє. Загалом же більшість братчиків схиляється до позиції Шевченка. Незважаючи на реальні події, покладені в основу цього сюжету (збори братчиків на квартирі Гулака на різдво 1846р.), він містить і багато художньої вигадки: так посеред дискусії до кімнати входить майбутній зрадник студент Петров, якого дехто пропонує тут же вбити, щоб він не видав їхньої таємниці. До того ж, Куліша не було на той момент у Києві. Та й навряд чи братчики колись збирались у такій кількості, як показано в фільмі. Але М.С.Шагінян протестує не проти цього. Розглядаючи все КМТ як “один з проявів буржуазно-націоналістичного руху”, М.С.Шагінян вважає недоцільним, і навіть смішним, створювати з нього “революційну, трохи не народовольську організацію.” На думку М.С.Шагінян, Шевченко не міг бути членом КМТ і “потрапив до нього випадково”, бо світогляд Шевченка майже повністю протирічить буржуазно-націоналістичній ідеології КМТ [349].

Загалом же, окрім рецензії М.С.Шагінян, критика сприйняла цей фільм схвально. Кажуть, він сподобався навіть самому Сталіну. Правда сам І.А.Савченко до цього тріумфу не дожив, він помер 14 грудня 1950р., незадовго до виходу стрічки на екран.

Певні тенденції можна відмітити і на відомій картині Л.П.Ходченка (1951р.), де кирило-мефодіївці, зокрема, помірковані ліберали Костомаров і Білозерський, що стоять поруч, захоплено слухають палкого пропагандиста Т.Шевченка. Попри деякі негаразди, викликані відсутністю портретів братчиків того періоду, що змушувало художника користуватися портретами пізнішого часу (напр., за віком особи зображені на картині – це переважно змужнілі чоловіки, серед яких Шевченко виглядає чи не наймолодшим. Насправді Шевченко був одним з найстарших братчиків і мав 32 роки, а вік більшості не перевищував 25 років), немає відомостей, що кирило – мефодіївці збиралися в такій кількості і в такому

складі як показано в картині [Додаток А]. Більш близькою до реальності є картина К.О.Крилова (1963). Її сюжет практично той же, що і в Л.П.Ходченка, але замість плакатного пропагандиста Шевченка, який шокує публіку своїми творами, бачимо щире захоплення братчиків талановитою поезією Великого Кобзаря. К.О.Крилов також врахував вік кирило-мефодіївців, і на його картині це дійсно молоді люди від 19 до 30 років [Додаток Б].

На початку 50-х повністю сприйняв "двокрильну" теорію Ф.О.Ястребов. В розділі про КМТ, написаному ним і вміщеному в "Історії Української РСР. Т.І." (1953), про участь Шевченка в КМТ говориться наступне: "Озброєний досвідом російської революційної демократії, Шевченко боровся проти лібералізму і буржуазного націоналізму Куліша, Костомарова та інших лібералів... Шевченко викривав народжувавшийся буржуазний націоналізм... Уся ця запекла боротьба Шевченка з буржуазним лібералізмом і націоналізмом, з представниками правого крила Кирило-Мефодіївського товариства неспростовно свідчить про повну неспроможність буржуазно-націоналістичних вигадок щодо "спільності" поглядів великого революціонера поета-демократа Т.Г.Шевченка із поглядами Куліша та інших йому подібних. Куліш і Шевченко завжди стояли на діаметрально протилежних позиціях" [155].

Фактично, з 30-х рр. в радянській історіографії існував синтезований образ КМТ, як "таємної політичної організації", що нараховувала біля десятка осіб. КМТ ділилося на дві течії (два крила, два напрями, дві частини): буржуазно-ліберальну (буржуазно-реформістську, реформістсько-ліберальну, буржуазно-націоналістичну) та революційно-демократичну (революційно-радикальну, радикально-демократичну). До першої безумовно належали Куліш, Костомаров, Білозерський, Маркович (інколи сюди додавались Савич, Посяда, Тулуб, Пильчиков), до другої безперечно відносились Шевченко, Гулак, Навроцький, Андрузький (інколи сюди додавались Савич, Тулуб, Посяда). Шевченко входив (був близький) до КМТ. Буржуазно-ліберальне крило становило більшість (дуже рідко – меншість). На програмні документи кирило – мефодіївців створили величезний вплив Шевченкові твори. "Книгу буття українського народу" написав

Костомаров, з урахуванням думки інших братчиків. Статут КМТ був створений Костомаровим (Білозерським, колегіально). Ось приблизно такий образ КМТ залишався майже незмінним на протязі всього існування радянської історіографії. Він був закріплений в різноманітних енциклопедичних виданнях і численних історичних підручниках [63; 125; 162; 178; 237; 314; 324; 325 та ін.].

Такий погляд на сутність КМТ можна зустріти в переважаючій більшості робіт. В праці Я.Д.Дмитерка "Общественно-политические и философские взгляды Т.Г.Шевченко" (1951) зазначено, що палкий революціонер Шевченко в КМТ "змушений був йти на спільні виступи з представниками ліберального табору", але, згодом, його стосунки з "лібералами-націоналістами" Кулішем і Костомаровим набули "різко антагоністичного характеру". Про КМТ як таємну політичну організацію, що ділилася на два напрями, писав М.І.Новиков у своїй роботі "Т.Г.Шевченко – великий украинский революционер – демократ" (1954). Такої ж думки дотримувався і І.А.Федосов у праці "Революционное движение в России во второй четверти XIX в." (1958) [108; 245; 330]. Подібного погляду на КМТ дотримувався і М.А.Челак в статті "Т.Г.Шевченко – борец за дружбу украинского и русского народов" (1955) [344].

Жорстка заідеологізованість історичних праць, характерна для всієї радянської історіографії, ніколи не була такою надмірною, як в часи сталінізму і в перші роки після Сталіна. Історичні публікації рясніють штампами "буржуазний націоналіст", "прислужник імперіалізму", "запроданець", "фальсифікатор" тощо.

2.3. Дослідження історії товариства в часи відносної лібералізації другої половини 50-60-х рр.

Але поступово, з другої половини 50-х років відбувається лібералізація суспільних відносин, починається період, який прийнято іменувати "хрущовською відлигою". Цей процес не міг не відбитися і на розвитку історичної науки в СРСР. Повільно з рядків наукових публікацій зникають лайливі висловлювання, образливі нападки. Зникають і цитати з творів і виступів товариша Сталіна, їх замінюють цитати з товариша Хрущова. Цитати з Леніна були і залишаються. Історичні праці втрачають прпагандистсько-агітаційний

характер. В історичній літературі про КМТ все так же можна прочитати про “таємну політичну організацію”, розподілену на буржуазно-ліберальне (а, подекуди, вже й просто ліберальне [238]) та революційно-демократичне крила. Але боротьба між ними вже не набуває такого запеклого характеру.

В книзі “Світогляд Т.Г.Шевченка” (1957) І.Д.Назаренко продовжує стверджувати про суперечки між “двома крилами” КМТ, одне з яких очолював ліберал [! - вже не “буржуазний націоналіст”- Є.Л.] Куліш, а інше – революційний демократ Шевченко. І.Д.Назаренко також відзначає, що Костомаров займав “хитку позицію” між Шевченком і Кулішем. Революційні демократи (Шевченко, Гулак, Навроцький, Посяда) становили меншість у КМТ, проте вони активно протидіяли лібералам, домагалися внесення в програмні документи демократичних і революційних положень, пропонували розширювати свою діяльність. В своїй роботі І.Д.Назаренко зробив ретельний аналіз програмних документів і діяльності КМТ [238].

Основні положення даної роботи зберігаються і в наступних працях І.Д.Назаренка – “Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т.Г.Шевченка” (1964), де він знову торкається проблеми “Т.Г.Шевченко і КМТ”, а також “Нариси історії філософії на Україні” (1966), де І.Д.Назаренко помістив розділ “Кирило – Мефодіївське товариство” [240].

В 1957р. вийшла в світ стаття З.М.Кузьміної “Шевченко і Андрузький”. Дослідниця уважно розглянула джерела присвячені цій непослідовній, багато в чому суперечливій, але все-таки визначній особі. На підставі великої кількості джерел З.М.Кузьміна висвітила діяльність Г.Л.Андрузького в КМТ, розкрила взаємини між Андрузьким і Шевченком. Не відносячи Андрузького до якогось певного крила, З.М.Кузьміна зазначила, що Андрузький “близько стояв до революційно-демократичної частини товариства” [198].

Визначною подією в історіографії КМТ став вихід монографії П.А.Зайончковського “Кирилло – Мефодиевское общество (1846-1847)” в 1959р. Як уже зазначалося вище, праця П.А.Зайончковського була вперше надрукована в 1947р. Але тепер з цією роботою могло ознайомитися широке коло читачів. Книга

П.А.Зайончковського представляє собою фундаментальне дослідження історії КМТ. Її поява в науко-вих колах була зустрінута неоднозначно: одні засуджували її, інші схвалювали.

В своїй роботі П.А.Зайончковський зробив докладний аналіз всіх наявних джерел з історії КМТ, по-новому переглянув всю його діяльність. Історик розглядав КМТ як прогресивну організацію, що об'єктивно відбивала інтереси й прагнення української ліберальної буржуазії. На відміну від загальноприйнятої в радянській історіографії тези про "два крила" в КМТ П.А.Зайончковський вважає не відповідаючим дійсності такий розподіл братчиків. Він визнавав, що серед братчиків були суперечки, що відбивали їхні ліберальні чи революційні погляди. Однак, цей розподіл тоді лише накреслився, можна спостерігати "лише початкові моменти розмежування" [142, с.32]. При всій різниці поглядів кожного з кирило – мефодіївців, всі вони обстоювали мирний шлях боротьби, бажали здійснення "своїх політичних ідеалів шляхом реформ" [142, с.94]. Хоча П.А.Зайончковський і відмічає в деяких кирило-мефодіївців і революційні погляди. Єдиним революціонером у КМТ можна цілком обгрунтовано назвати Шевченка, саме тому, зараховуючи Великого Кобзаря до кирило-мефодіївців, Зайончковський зазначає, що "Шевченко не міг розділяти ні програмних, ні теоретичних положень Товариства" [142, с.101]. На думку П.А.Зайончковського, Шевченко займав у КМТ "особливе місце", братчики дуже шанували його і захоплювалися його полум'яними поезіями. Твори Шевченка відіграли визначну роль у формуванні революційного руху на Україні. Практична діяльність братчиків представлена мляво.

П.А.Зайончковський був першим в радянській повоєнній історіографії КМТ, хто виступив проти апріорного розподілу братчиків на буржуазних лібералів і революційних демократів. Особливою заслугою Зайончковського є те, що дуже часто він йшов врозріз з офіційною радянською історіографією, проголошуючи крамольні речі. Так, наприклад, П.А.Зайончковський не побоявся визнати, що "практична діяльність Кирило-Мефодіївського товариства була дуже незначна". Ще більш різким контрастом в радянській історіографії є несприйняття П.А.Зайончковським розподілу КМТ на два крила, товариство він визнавав

загалом мирним і реформістським, відмічаючи особливу роль Шевченка. Хоча П.А.Зайончковський і позначав КМТ, як “таємну революційну організацію”, проте обумовлював, що товариство “знаходилося в стадії організаційного оформлення” (а отже, ще не сформувалося). Визнання того факту, що кирило-мефодіївці прагнули національного визволення України, можна було б витлумачити і як прояв українського буржуазного націоналізму [313]. П.А.Зайончковського можна по праву визнати найкращим радянським дослідником КМТ.

Ще однією “заслугою” П.А.Зайончковського стало те, що саме він запровадив до наукового обігу твердження, згідно з яким виникненню КМТ передував інтелігентський гурток “Київська молода” [142, с.63-64]. Ця теза, як вже зазначалося, виникла з помилкового розуміння роботи Гуревича «“Молода Україна”. До восьмидесятих роковин Кирило – Методіївського братства» (1928).

Лібералізація суспільного життя внаслідок “хрущовської відлиги” співпала з урочистим святкуванням двох шевченківських ювілеїв. 1961р. – 100-та річниця з дня смерті, 1964р. – 150-та річниця з дня народження Великого Кобзаря. В зв’язку з урочистостями було видано багато публікацій присвячених Т.Г.Шевченку. Кожна з біографічних розвідок про нього більш-менш зачіпала проблему КМТ. Як уже зазначалося підхід здебільшого був стереотипний: “революціонер Шевченко” увійшов до КМТ, де очолив революційно-демократичне крило; Шевченко створив великий вплив на братчиків, вплив його творів помітний у програмних документах КМТ.

Саме такий підхід міститься у роботі Ф.Я.Прийми “Шевченко и русское освободительное движение 1840-1860-х годов” (1962). За Ф.Я.Приймою, більшість членів КМТ стояли на “помірковано ліберальних політичних позиціях”, “у поглядах П.О.Куліша, а частково М.І.Костомарова й деяких інших членів товариства містилися також елементи українського буржуазного націоналізму”. [автор не називає Куліша і Костомарова прямо націоналістами, як це було прийнято не так давно – Є.Л.] Ф.Я.Прийма протиставляє Куліша Шевченкові, але зазначає, що Куліш не визначав діяльність КМТ. Відмічає Прийма і хитання з

боку в бік Костомарова. Угруповання під проводом Шевченка Ф.Я.Прийма називає “радикальним крилом”. До нього він відносить Гулака, Савича й Андрузького. “Діяльність поета-революціонера в названому товаристві була своєрідним видом тактичної співпраці з лібералами, а не ідейного компромісу з ними. Товариство помітно поширювало для поета можливості пропаганди революційних ідей й збагачувало його досвідом конспіративної діяльності. Як член товариства Шевченко брав участь в розробці плану видання книг для народного читання, встановлював зв’язки з революційними гуртками польської молоді, ...у спілкуванні й суперечках з “братчиками” вдосконалював і збагачував свою власну теоретичну думку” [273].

Вважко уявити, яким насправді бачив Т.Г.Шевченка Ф.Я.Прийма, проте образ поета-революціонера, змальований ним практично не має жодних рис живої людини. Всі його зустрічі, все його спілкування – це лише засоби “пропаганди революційних ідей”, можливість “вдосконалити й збагатити свій теоретичний досвід”.

Серед інших біографій Шевченка того часу вирізняються роботи Л.Ф.Хінкулова. Вони містять у собі ряд оригінальних думок і вільних роздумів. У підході до проблеми КМТ Хінкулов наближається до П.А.Зайончковського. Він теж не проводить розподілу кирило-мефодіївців на два крила, відмічає незначність практичної діяльності і несформованість організації (хоча в цей час вже було прийнято говорити про КМТ як таємну політичну організацію). Цікаво, що організаторами КМТ Л.Ф.Хінкулов називає Костомарова і Куліша [339].

До 150-річчя народження Т.Г.Шевченка (1964) була видана велика книга “Т.Г.Шевченко. Біографія”, авторами якої стали корифеї радянського шевченкознавства Є.П.Кирилюк, Є.С.Шабліовський та В.Є.Шубравський. Це була одна з найбільших радянських біографій Т.Г.Шевченка. Підхід до проблеми КМТ традиційний. КМТ – “таємна антикріпосницька організація”, члени якої ділилися на дві частини, лідером однієї був ліберал Костомаров, провідником іншої став революціонер Шевченко. Прибічниками Шевченка були Гулак, Савич, Навроцький. Має місце в цій біографії і протиставлення “буржуазного ліберала”

Куліша “революційному демократові” Шевченкові [175]. В цьому творі не вказується ймовірна кількість кирило – мефодіївців, але зазначено, що “частина членів таємного товариства залишилася на волі”. Значить, число братчиків мало бути більшим за 10, саме стількох з них було покарано царатом. В цілому, ця біографія Шевченка подає його не як скульптуру, що зійшла з постамента, а як людину, з властивими їй чеснотами та недоліками. Позбавлена ця книга і гнітючого ідеологічного забарвлення.

В цьому ж 1964р. була опублікована і книга А.К.Буцика “Суспільно-політичний рух в Росії 30-50-х років XIX ст.” Вона видавалася у першу чергу як посібник для вчителя. Однак, цікавий виклад матеріалу, непереобтяження фактичним матеріалом зробили цю книгу доступною і для непідготовленого читача. А.К.Буцик розглядає декілька питань щодо КМТ: історіографію, передумови виникнення, історію створення, чисельний склад і діяльність товариства, програмні документи тощо. А.К.Буцик висунув припущення, що до КМТ належало близько 15-20 осіб. Слушною є і його теза, що “товариство не переросло в оформлену таємну політичну організацію”, хоча це й не заперечує існування самого товариства. “Зовсім відкидати існування товариства не можна, бо це суперечить історичній правді”. Щодо “Книги буття українського народу” А.К.Буцик визнає авторство Костомарова, статут товариства вважає колективною творчістю. До честі А.К.Буцика, слід зауважити, що він не пішов услід за традицією, поділивши КМТ на “крила”. Він просто зазначив, що Гулак, Навроцький, Посяда, Савич і Андрузький “іноді висловлювали ідею радикальних дій”. А Білозерський, Куліш і Костомаров були прихильниками мирної тактики. Звичайно, Шевченко прихильніше ставився до своїх однодумців. Немає підстав і вважати Шевченка ідейним вождем КМТ, програма якого “відбивала інтереси української буржуазії” [71].

Загалом же, офіційна радянська історіографія продовжувала бачити в КМТ “таємну політичну організацію” прогресивно налаштованої української інтелігенції, що поділялася на два крила – ліберально-буржуазне (або реформістське), яке очолював Куліш та революційно-демократичне, лідером

якого був Шевченко. Таку концепцію КМТ, зокрема, подає багатотомна “История СССР. Т.4.” 1967р., розділ про КМТ до якої написав А.В.Фадєєв [154].

Цікаві зміни були внесені до нового видання “Історії Української РСР” 1969р. Автором розділу про КМТ як і в1953р. був Ф.О.Ястребов. І суттєвих змін текст 1953р. не зазнав. Непохитною залишилася концепція “двох крил” у товаристві. Але тепер в ньому не було запеклих випадів проти “буржуазного націоналіста” Куліша. Тон викладу матеріалу значно пом’якшав [156]. Загалом, образ КМТ в радянських “Історіях УРСР” 60-70-х рр. є однотипним [125; 126; 164; 171; 178; 280; 329 та ін.].

Ще більш разючі метаморфози відбулися у поглядах на КМТ у Ю.О.Ковміра. В 1966р. він опублікував статтю “Т.Г.Шевченко і Кирило – Мефодіївське товариство”. Якщо порівняти його публікації 1950 і 1966р., то складається враження, що вони були написані зовсім різними людьми. Тепер Ковмір взагалі не поділяє КМТ на ліберальну і революційну частини. КМТ постає як організація однодумців, що вболівають за свій народ і свою країну. Для загальної справи поряд працюють і Шевченко, і Куліш. Хоча й зазначено, що навколо Шевченка згуртовується найрадикальніша частина товариства, очолена ним і революціонером-демократом М.Гулаком” [181].

Стаття Ю.О.Ковміра надрукована на сторінках “Українського історичного журналу” поклала початок публікації в журналі статтей про кирило-мефодіївців. В 1967р. на сторінках журналу з’явилося кілька публікацій, присвячених особі М.І.Костомарова з нагоди 150-тої річниці його народження. Історик Р.П.Іванова видала статтю “М.І.Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст.” Побіжно дослідниця торкнулася проблеми КМТ. Ряд особливостей вирізняють статтю Р.П.Іванової з-поміж інших публікацій. По-перше, вона не робить поділу КМТ на “два крила”, по-друге, говорить про демократичні погляди Костомарова [150].

В 1969р. УІЖ відзначив 150-ту річницю народження П.О.Куліша. Дослідник П.С.Гончарук опублікував свою статтю “Історичні погляди П.О.Куліша під час його перебування в Кирило – Мефодіївському братстві”. П.С.Гончарук визнає Куліша одним з найактивніших членів КМТ. Куліш завжди обстоював мирний

шлях діяльності, він закликав братчиків до активної літературної праці. П.С.Гончарук відмічає й схожі риси у поглядах Куліша і Шевченка. Нарешті за багато років в радянській історіографії не робиться протиставлення Куліша Шевченкові. П.С.Гончарук зазначає, що в “Повести об украинском народе” (1846), очевидно, під впливом Шевченка, у Куліша проявляються погляди демократичного характеру. Захищає автор статті Куліша і від звинувачень в націоналізмі й месіанізмі. Все це пояснюється загальним розвитком суспільно-політичних відносин на Україні і було характерно не лише для діячів українського громадського і культурного руху” [85]. Наступного року на сторінках УІЖ П.С.Гончарук опублікував статтю “Питання історії в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства”. Основна теза: ідеологія КМТ ясно підтверджувала рівність всіх людей і народів. П.С.Гончарук знову фактично знехтував загальноприйнятим розподілом КМТ на “два крила” [86]. В 1971р. з’являється стаття П.С.Гончарука “Питання культури та освіти в творчій спадщині кирило-мефодіївців”. Автор знов фактично ігнорує розподіл КМТ на “крила” (хоча й відмічає його існування), показуючи сумлінну працю братчиків по захисту української мови та культури, поширенню освіти [87]. П.С.Гончарук зробив великий внесок у дослідження ідейно-наукової спадщини КМТ.

В 1971р. Л.Є.Кудрицька друкує в УІЖ “Матеріали до біографії кирило-мефодіївця І.Я.Посяди”, зокрема, унікальні архівні документи [197].

№8 УІЖ за 1972р. містив статтю М.А.Якименка “З Кобзарем будив він волю. (До 150-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М.І.Гулака.)” [363].

В 1973р. виходить стаття М.С.Поліщука “Кирило-мефодіївець Іван Якович Посяда (До 150-річчя від дня народження)”. Стаття являє собою докладну біографічну розвідку про І.Я.Посяду. М.С.Поліщук відносить Посяду до демократичного Шевченкового крила КМТ [269].

Багато уваги КМТ, особливо участі в ньому Шевченка, приділив відомий шевченкознавець В.С.Бородін. Зокрема, він досліджував вплив Шевченкових творів на ідеологію кирило – мефодіївців, зібрав дуже багато цінного науково-фактичного матеріалу [65; 66].

2.4. Жорстка стандартизація образу товариства в період “застою”

В 1970р. з’явилась стаття А.І.Бортникова “Кирилло-Мефодиевское общество и польское национально-освободительное движение”. А.І.Бортников заперечував тезу про те, що засновниками КМТ були Костомаров і Білозерський. “Безпосереднім організатором і практичним керівником товариства” Бортников вважає тільки Гулака. Недоречною видаються тези про революційний характер КМТ, про переважання революціонерів серед кирило-мефодіївців. Незрозуміло, чому Бортников робить і такий висновок: “...шестеро, за загальним визнанням [? – Є.Л.], відносяться до революційної групи: Шевченко, Гулак, Навроцький, Савич, Посяда й Андрузький”. Необгрунтованими є і припущення Бортникова, що “серед членів самого Кирило-Мефодіївського товариства, ймовірно, були й поляки” [67].

Дуже подібними до позиції А.І.Бортникова є погляди В.А.Дьякова висловлені в його книзі “Освободительное движение в России. 1825-1861гг.” (1979). Розподіляючи КМТ на революційно-демократичне та буржуазно-ліберальне крила, В.А.Дьяков схиляється до думки А.І.Бортникова про перевагу революційних настроїв у товаристві, а також визнає провідну роль Гулака у КМТ. Дьяков вважає Гулака навіть автором статуту КМТ [124]. Погляди на практичну діяльність КМТ також дещо перебільшені.

Автором найбільших і найгрунтовніших робіт з історії КМТ в 70-80-і рр. став Г.Я.Сергієнко. В 1971р. вийшла в світ його велика робота “Суспільно-політичні рухи на Україні після декабристів.1826-1850рр.” Працюючи в архівах Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Чернігова, Ніжина, Одеси, Г.Я.Сергієнко зібрав багато цікавих матеріалів. По суті, Г.Я.Сергієнко зберіг офіційно прийняту концепцію КМТ як “таємної політичної організації” розділеної на революційно-демократичне та буржуазно-ліберальне крила. Але він подав цільну картину розвитку суспільно-політичного руху на Україні після декабристів, визначив роль і місце в цьому процесі КМТ. Г.Я.Сергієнко уважно проаналізував ідейні передумови виникнення ідеології КМТ. Зазначив багатофакторність цього процесу. Свою розвідку про КМТ Г.Я.Сергієнко збагатив цікавим фактичним матеріалом і біографічними додатками про кирило-мефодіївців. Крім 12 основних

членів КМТ, історик визначив майже сотню осіб, які були близькими до КМТ. Він уважно дослідив програмні документи кирило-мефодіївців, вплив на них Шевченкових творів. Головним ідеологом КМТ Сергієнко визнає Костомарова, який спільно з Гулаком і Білозерським склали ядро товариства [299, с.180].

Цікавою є думка Г.Я.Сергієнка про походження "Книги буття українського народу". Він висунув припущення, що певний українофільський твір, який Костомаров на слідстві іменував "Подністрянка", міг бути дійсно написаним між 1825 і 1830рр. Саме його і міг покласти в основу своєї "Книги буття українського народу" Костомаров. В переробці і доповненні тексту міг брати участь і Гулак [299, с.214]. В подальшому від цієї думки історик відмовився.

Дещо перебільшеною виглядає практична діяльність кирило – мефодіївців. Г.Я.Сергієнко намагається довести, що кирило – мефодіївці проводили активну прктичну діяльність, і дорікає П.А.Зайончковському, який це не визнавав [299, с.224-225]. Ознакою твору є також часте використання дещо плакатних штампів, передусім, це стосується висвітлення постаті Шевченка: "поет-титан", "відважний революціонер, який стояв вище решти учасників таємного товариства". Перебільшеними виглядають також і суперечки між Шевченком і Костомаровим, Шевченком і Кулішем, а також протиріччя між буржуазно-ліберальним і революційно-демократичним крилами. Визнаючи ідейну програму кирило-мефодіївців, в цілому, революційною, Г.Я.Сергієнко вважав, що більшість у КМТ належала лібералам [299, с.259].

Г.Я.Сергієнко використав помилкове твердження П.А.Зайончковського про те, що створенню КМТ передувало існування гуртка "Київська молода". [Це твердження перейшло і до шкільних підручників.]

Загалом, праця Г.Я.Сергієнка є однією з кращих робіт з цієї проблеми. Цей твір можна визнати своєрідною "радянською енциклопедією КМТ". А.К.Буцик і В.Г.Сарбей у своїй рецензії на цю роботу визначили, що розділ про КМТ – "по суті, найгрунтовніша в радянській історіографії розвідка про кирило-мефодіївців" [71].

Своє бачення КМТ Г.Я.Сергієнко висловив у багатьох наукових працях [297; 303]. Як одному з найкращих знавців цієї проблеми, саме Г.Я.Сергієнку було доручено написання розділу про КМТ до ІІІ тому “Історії Української РСР” (1978) та до Української радянської енциклопедії (1980). Цікавою особливістю тут були надзвичайно гострі виступи проти українського націоналізму, відсутні в попередній роботі. Особливим нападкам Г.Я.Сергієнко піддає буржуазних націоналістів - Куліша, Костомарова, Білозерського - котрі прагнули “примирити” панів з селянами, і за це зазнавали палкої критики з боку Шевченка [165].

В 1983р. побачила світ нова праця Г.Я.Сергієнка “Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство”. В своїй основі вона містила сенс попередніх робіт, який був значно доповнений великою кількістю нових матеріалів. Найзапеклішого характеру в цій книзі набула критика “українського буржуазного націоналізму” та “фальсифікаторів історії”, тому місцями наукова робота перетворюєтться на комуністичну ідеологічну пропаганду. Але згадаймо, що це час найбільшого розпалу холодної війни, панування “маланчуківщини” в культурному житті України, тому стають зрозумілими запеклі нападки на український націоналізм. Багато хто з українських радянських істориків діяв тоді по принципу: закидай націоналізм іншим, а не то у ньому звинуватять тебе. Основна теза цієї роботи – визначний революціонізуючий вплив Шевченка на діяльність КМТ. Але, попри все, незважаючи на велику кількість ідеологічних штампів та яскраво виражену тенденційність, Г.Я.Сергієнко подає змістовний і докладний аналіз джерел і літератури з історії КМТ. Слушним є запропонований ним розподіл джерел з історії КМТ на п’ять груп: 1) програмні документи; 2) епістолярія (листи); 3) наукові праці та літературні твори кирило – мефодіївців; 4) документи слідства; 5) спогади членів КМТ та їх сучасників. Причому зазначається, що найоб’єктивнішими є перші три групи джерел [301]. Загалом, ця книга є найкращим радянським україномовним дослідженням КМТ. В більш стислому вигляді ці погляди Г.Я.Сергієнко повторив у розділі про роль Шевченка у КМТ в своїй книзі “Шевченко і Київ” (1987). Випадів проти буржуазного націоналізму в цій книзі вже немає [302].

В 1991р. вийшов підручник для вищої школи “Історія України. Курс лекцій у двох книгах”. Розділ, де йшлося про КМТ, був написаний Г.Я.Сергієнком. Цікаво, що, зберігаючи загалом форму викладу матеріалу про КМТ, Г.Я.Сергієнко виділяє серед інших прагнень кирило-мефодіївців тезу не лише про національне визволення слов’янських народів, а й про “об’єднання їх у республіканську федерацію на засадах рівності й суверенності”. Це є природним, оскільки працю створено в 1990р. - році проголошення суверенності України. Підручник для шкіл, випущений роком раніше, таких тез звичайно не мав, зате в кращих традиціях радянських часів містив у передмові посилання на В.І.Леніна та М.С.Горбачова й відмічав зв’язаність і “спільність історичної долі російського та українського народів” та інших народів СРСР [159; 289].

Своєрідною квінтесенцією поглядів на КМТ, що існували в 70-х рр., стала стаття відомого радянського історика – шевченкознавця Є.С.Шабліовського “Кирило-Мефодіївське товариство”, вміщена у І томі “Шевченківського словника” (1976). КМТ – “таємна політична антикріпосницька й антицаристська організація” (фактично, революційна). Заснована Гулаком, Костомаровим і Білозерським наприкінці 1845 – на початку 1846р. Нараховувала 12 постійних членів. Підтримувала зв’язок з багатьма культурними і громадськими діячами. В КМТ існувало два напрями: ліберально-буржуазний та революційно-демократичний. Зазначено діаметральність позицій Куліша і Шевченка [351.Т.1., с.294].

Як можна побачити, більшість робіт стосовно КМТ (виключення тут становить хіба що праця П.А.Зайончковського) були написані за певним шаблоном і їх варіативність була дуже обмеженою. Певна лібералізація 60-х рр. змінилася поверненням до задогматизованих форм у 70-і.

Наприкінці 70-х рр. починають з’являтися роботи Г.І.Марахова. Вони мають той самий загальноприйнятий в радянській історіографії образ КМТ. Особливістю робіт Г.І.Марахова є те, що наслідуючи тезу А.І.Бортникова про визначний вплив революціонера Гулака, він розвиває цю думку. Спочатку він визнає Гулака співатором “Книги буття українського народу” [221, с.106]. Згодом Г.І.Марахов починає приписувати Гулаку авторство не лише “Книги буття українського

народу”, а й статуту товариства [219, с.33]. На відміну від Г.Я.Сергієнка, який визнавав близькими до КМТ 93 особи, Марахов зазначає, що з “членами Кирило – Мефодіївського товариства підтримували тісні зв’язки більш ніж 80 чоловік, які співчували цілям і програмі організації”. Цікаво, що серед таких якимсь чином опинився родич Т.Г.Шевченка В.Г.Шевченко, а також Я.П.де Бальмен, який на момент заснування КМТ був уже мертвий [219, с.29]. Відчутною є і антикулішівська тенденція. Г.І.Марахов пише: “П.О.Куліш вів себе на слідстві боягузливо. Догоджаючи властям, він підкреслював свою “вірнопідданість” уряду” [221, с.111]. (Цей закид Кулішу несправедливий. Як свідчать документи, а сам Г.І.Марахов брав участь у їх виданні, Куліш відмовлявся від участі у товаристві і доводив свою “вірнопідданість” так само, як і майже всі кирило-мефодіївці, в тому числі і Шевченко. Довести ж свою непричетність до КМТ Кулішу було нескладно, адже він мав цілковите алібі. Разом з тим, Куліш єдиний, хто не приховував своїх українофільських уподобань, а саме за це він і був покараний.)

Дуже грунтовною є робота Г.І.Марахова “С верой в будущее. Революционный демократ Н.И.Гулак” (1989). В КМТ Г.І.Марахов продовжує бачити два крила. Лідером революційно-демократичного крила разом з Шевченком визнається Гулак. Більше того, Гулак визнається головним організатором і навіть ідеологом КМТ і саме він протиставляється Кулішу [220].

2.5. Накопичення “крамольних” думок щодо Кирило-Мефодіївського товариства у другій половині 80-х р.

Новизною віє від книги Ю.А.Пінчука “Исторические взгляды Н.И.Костомарова. (Критический очерк.)”, що була видана за останніх років застою (1984). КМТ – “таємна політична організація”, а не літературний гурток, як казав пізніше Костомаров. Про її конспіративний характер свідчить, принаймні, той факт, що про товариство не знала наречена Костомарова А.Л.Крагельська. Ю.А.Пінчук говорить, що Крагельська згадувала, як Костомаров казав їй про слов’янську єдність і , навіть, показував перстень, “але про створення статуту “Кирило-Мефодіївського товариства” не згадував”. Автором “Книги буття українського народу” Ю.А.Пінчук називає Костомарова,

хоча й зазначає, що був вплив і інших братчиків. Визначною рисою роботи Ю.А.Пінчука є те, що він не робить розподілу КМТ на “крила” [260]. Такий підхід в контексті дослідження життя та діяльності небажаної персони в радянській історіографії у той час був доволі сміливим і, можливо, ризикованим кроком для автора.

Постаті М.І.Гулака присвятив свій роман “Четвертий вимір” видатний український письменник Р.І.Іваничук (1984). Особливо відмітити, що тут ми не побачимо жорсткої заідеологізованості радянських часів, ідеологічних штампів, і демократ Гулак дружньо спілкується з лібералом Костомаровим в Тифлісі у 1881р. Роман Р.І.Іваничука побудований на історичних матеріалах. Завдяки художній майстерності письменник дуже переконливо відтворює психологічні образи кирило-мефодіївців: Гулака, Костомарова, Навроцького, Петрова. Дія роману розгортається вже після розгрому КМТ, але подумки його герої постійно линуть в 1845-1847рр. [149].

В цілому, в радянській історіографії 80-х рр. погляд на КМТ залишається типово-шаблонним: таємна політична організація, що розподіляється на ліберальне і революційне крила [163]. Розподіл КМТ на ліберально-буржуазне та революційно-демократичне “крила” мають і роботи Г.Д.Казьмирчука і Н.А.Шип. Замість набившого оскомину слова “крила” Н.А.Шип використовує термін “напрями”[166; 353]. Загалом, 1989р. був дуже плідним для історіографії КМТ. Правда, історія товариства здебільшого розглядалася в курсі шевченкознавчих робіт, оскільки цього року весь Радянський Союз святкував 175-річчя народження Великого Кобзаря. Саме під таким кутом зору розглядається КМТ в статті видатного історика, дослідника КМТ Г.Я.Сергієнка “Тарас Григорович Шевченко – революціонер, демократ, мислитель, борець”, де подано загальноприйнятий образ КМТ [300].

Цікавою є робота українського дисидента Валерія Марченка “Гулак”, написана на початку 1980-х рр. Автор навмисно не подає імені Гулака у назві статті, щоб вона перегукувалася з “ГУЛАГ”. І хоча це не виділено в творі, але гурток українських гуманістів-романтиків, що прагнув відродження української

культури, викликає певні аналогії з українськими дисидентськими гуртками в СРСР, з якими, як і з кирило-мефодіївцями, жорстоко розправлявся уряд, не маючи на те навіть достатніх підстав. Робота вийшла вже після смерті її автора [224].

Грунтовно проаналізовано ідейний зв'язок кирило-мефодіївців з московськими слов'янофілами в роботі І.А.Симонової (1988) [306].

У 1989р., коли в СРСР вже повним ходом вирувала перебудова, в журналі "Радянське літературознавство" була опублікована стаття П.М.Федьченка "Шевченко, Куліш і Костомаров у Кирило-Мефодіївському товаристві". Автор статті виступив з крамольним твердженням для радянської історіографії, що теза про розподіл КМТ на два полярних табори не відповідає дійсності. Знаменно, що йдучи врозріз з офіційно прийнятим поглядом, П.М.Федьченко використовує посилання на В.І.Леніна, К.Маркса та Ф.Енгельса. П.М.Федьченко переконливо доводить, що Шевченко, Куліш і Костомаров у товаристві були не антагоністами, а товаришами й соратниками. Хоча, звичайно, їхні погляди багато в чому і розходилися. "Звісна річ, у товаристві, як, зрештою, й в усіх без винятку політичних об'єднаннях, особливо на стадії їх формування, не було одностайності. Аморфне, не чітко зорганізоване, воно було досить строкатим і за соціальним становищем, і за ідейно-політичними позиціями членів...

Сміємо стверджувати, що в принципі всі ті суперечки точилися між однодумцями, які були спільниками в головному: опозиційності до самодержавно-кріпосницького ладу й мріях про вільне суспільство вільних людей, де не буде ні царя, ні холопа, ні кріпака, ні пана.

...Чи не слід, нарешті, поставити під сумнів упереджено категоричну й прямолінійно жорстку схему двох протилежних таборів у Кирило – Мефодіївському товаристві?" [331].

Пройде зовсім небагато часу, і такий погляд на КМТ стане домінуючим в українській пострадянській історіографії, але на той час важко собі уявити, які "нервотріпки" могли звалитися на зухвалого автора.

Однією з останніх робіт радянської історіографії щодо КМТ є колективна праця авторів під редакцією М.І.Лука “Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX-XX вв.” Вона вийшла в буреломний для СРСР 1990р. Рік останнього існування цієї держави. Рік проголошення суверенітету України. Великий розділ про КМТ у ній написав В.Д.Білодід. Головну увагу він приділив дослідженню взаємин кирило-мефодіївців з російськими слов’янофілами [57].

Таким чином, можна зробити **висновок**.

В основу радянської історіографії КМТ були покладені праці видатних діячів революційного руху; виходячи з безумовного визнання Т.Шевченка революційним демократом, образ якого широко використовувався в пропагандистських цілях, радянська історіографія не могла визнати цілком революційний характер КМТ і вимушена була виділяти в ньому дві течії (два крила) – революційно-демократичну та буржуазно-ліберальну. В часи відносної лібералізації 20-х рр. погляди на історію ще не були догматичними, аксіоматичними, саме в цей час можна знайти найбільше розмаїття думок стосовно КМТ, збирається фактичний матеріал. Однак становлення тоталітарної системи на початку 30-х рр. призводить до винищення частини свободномислячої інтелігенції і впровадження певних рамок і стандартів для історичної науки, фактично, з цього періоду встановлюється єдиний шаблонний образ КМТ, як таємної політичної організації, що поділялася на революційно-демократичне і буржуазно-ліберальне крила. Шевченко у товаристві або протиставлявся всім братчикам, або їх частині (“буржуазним лібералам чи націоналістам”).

Образ Шевченка і кирило – мефодіївців використовувався для антифашистської агітації під час Великої Вітчизняної війни.

Відновлення гонінь на українську інтелігенцію в перші повоєнні роки, сприяло затвердженню ідеологічних штампів в історичних дослідженнях, шаблонному мисленню істориків. Головне питання в радянській історіографії цього періоду – це віднесення кирило-мефодіївців до того чи іншого “політичного

крила” і визнання переваги “буржуазних лібералів” чи “революційних демократів”.

Певна лібералізація доби “хрущовської відлиги” дозволила на короткий час трохи відійти від ідеологічних стандартів в історії. Саме в цей час з’являється найгрунтовніша розвідка П.А.Зайончковського, де проводиться думка про несформованість КМТ і невизначеність політичних течій у ньому. Але більшість істориків продовжувала бачити два політичних крила КМТ, хоча виступи проти “буржуазного націоналізму” вже не були такими запеклими як перед цим.

Певною мірою, історична наука знову була повернена в жорсткі ідеологічні рамки в період “застою”, хоча вже й не такі суворі як за сталінщини. Бачення товариства залишається типово-шаблонним, хоча саме в цей час з’являються цікаві й грунтовні розвідки присвячені як товариству в цілому, так і окремим кирило-мефодіївцям. Найбільшим українським радянським дослідженням КМТ стали праці Г.Я.Сергієнка, в яких проаналізовано і систематизовано величезний фактичний матеріал. Велику увагу історії товариства приділено в працях Г.І.Марахова.

В 80-х рр. в історіографії потроху накопичується маса “крамольних” думок, намічається відхід від догматизму мислення і ідеологічних штампів, що набуло вже яскраво виражених рис за часів “Перебудови”. У дослідженні Ю.А.Пінчука, присвяченому М.І.Костомарову, який був persona non grata в радянській історіографії, розподіл кирило-мефодіївців на два ідеологічно ворожих табори фактично знехтувано. В історіографії цього періоду можна зустріти ігнорування цього положення і навіть відверте заперечення (П.М.Федьченко).

РОЗДІЛ 3
ОБРАЗ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

3.1. Передумови виникнення історичної літератури про кирило-мефодіївців у зарубіжних країнах

Перші відомості про КМТ з'явилися в зарубіжній пресі ще в 1847р. Це були перші, не завжди точні й поодинокі згадки про покарання найвизначніших кирило-мефодіївців. Але завдяки ним світ дізнавався про КМТ.

Поширенню інформації про КМТ в значній мірі сприяли твори українських і російських дослідників, які виходили у перекладах на європейські мови і були розраховані на зарубіжного читача. Особливо тут треба виділити діяльність М.П.Драгоманова, твори якого італійською, французькою та німецькою мовами сприяли популяризації історії КМТ у Європі [376].

Велику роль у розповсюдженні інформації про КМТ відіграли переклади "Історії слов'янських літератур" О.М.Пипіна на західноєвропейські мови [351. Т.2. – С.313]. В цій книзі кирило - мефодіївцям було приділено значну увагу.

З посиленням інтересу до України на початку XX ст., коли українське питання набуло міжнародного формату, іноземними мовами (особливо німецькою) виходять роботи І.Я.Франка, М.С.Грушевського, О.Барвінського та ін. Здебільшого, ці роботи носили популярний ознайомчий характер. Діяльність КМТ розглядалася найчастіше в ракурсі біографії Шевченка. Те ж саме можна сказати й про звернення до історії КМТ в працях зарубіжних дослідників. Як правило, КМТ згадувалося в рамках шевченкознавчих студій. Твердження зарубіжних авторів, здебільшого, грунтувалися на опублікованих працях російських і українських дослідників. Дуже часто в зарубіжних творах можна було зустріти багато помилок [375]. Але інтерес до української справи, зокрема, до української історії та культури, поступово посилювався.

Зарубіжна історіографія КМТ дуже тісно переплетена з українською діаспорною. Великою мірою це пояснюється тим, що зарубіжні дослідники

(неукраїнці) не володіли достатньою науковою базою для вивчення історії України, дуже рідко знали українську мову, тому часто грунтували свої дослідження на перекладних та іншомовних працях українських діаспорних істориків. До того ж, значна частина зарубіжних праць написаних іноземними мовами належить історикам українського походження.

3.2. Українська діаспорна історіографія

Зарубіжна українська історіографія КМТ існує вже понад століття. Початок зарубіжній українській історіографії КМТ поклали праці М.П.Драгоманова, який після свого виїзду в 1876р. за кордон опинився в становищі політемігранта. Перебуваючи в Женеві (Швейцарія), а згодом в Австро-Угорщині та Болгарії, М.П.Драгоманов займався активною видавничою діяльністю. У великій кількості українських праць М.П.Драгоманов звертався до української спільноти. КМТ посідало в творчості Драгоманова дуже важливе місце як один з чинників українського національного руху. Зацікавленість історією КМТ виявляється і в праці іншого українського вченого-емігранта, історика і публіциста Ф.К.Вовка (Сірка).

Звичайно, хоча й М.П.Драгоманов і Ф.К.Вовк і були емігранами з України, проте свої українські твори вони писали саме для українців, що мешкали у межах Росії та Австро-Угорщини. Їхні твори не є діаспорною історіографією, оскільки сама українська діаспора ще не сформувалася. Процес створення української діаспори значно активізувався наприкінці XIX ст. і продовжувався в наступні часи. Вихідці з Західної України здебільшого виїжджали в країни Північної та Південої Америки і створювали там свої національні осередки, відтворюючи на чужих землях елементи своєї Батьківщини. Серед найпотрібніших речей в торбинках українських переселенців можна було знайти й “Кобзар” Шевченка, й інші українські книжки, хоча, здебільшого, перші емігранти походили з неписьменного селянства. Напередодні першої світової війни в країнах Америки вже існувала численна українська діаспора, яка створювала українські культурно-просвітні заклади і підтримувала зв’язки з Україною. Переддень та хід першої світової війни підніс українське питання до міжнародного масштабу, коли воно було перетворене на один з елементів протиборства двох військово-

політичних блоків. Слід зауважити, що найбільш активно український національний рух у власних інтересах використовував Німецький блок, і це й зрозуміло, бо переважна частина України перебувала під російським ярмом, а Росія була одним з найголовніших ворогів Німецького блоку. Берлінський та Віденський уряди всіляко заохочували підсилення антиросійської пропаганди в українському суспільстві. З цією метою було видано велике число різноманітної літератури, переважно агітаційного характеру, де висвітлювалося пригнічене становище України під владою Російської імперії та споконвічну боротьбу українського народу за своє визволення. Дуже популярними були видання найрізноманітніших біографічних нарисів про Т.Шевченка. Одним з найважливіших чинників політичної боротьби за національне визволення українців було КМТ. Серед видань такого характеру можна назвати роботу Володимира Дорошенка – члена "Союзу визволення України" – видану у Відні в 1916р. "Українство в Росії. Новіші часи" [113, с.8-10]. Ця праця містить досить великий розгляд діяльності "Кирило – Методіївського брацтва", яке зробило перший крок до "самостійної державности українського народу". Активну видавничу діяльність українська еміграція проводила не лише у країнах Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія), але й у нейтральних країнах. Наприклад, у роботі одного з провідних діячів української соціал-демократії В.Левинського "Царська Росія і українське питання", що вийшла у Женеві в 1917р. українською та російською мовами, КМТ постає як інтелігентський гурток, що виступав за визволення та об'єднання всіх слов'янських народів. Ідеологія кирило – мефодіївців – це найвищий розвиток "української політичної думки XIX ст. Серед найвидатніших братчиків названо Костомарова, Куліша і Шевченка. Цікаво, що ця книжка вийшла за підтримки української соціал-демократії Канади, яка в цей час воювала з країнами Німецького блоку [203, с.65]. Взагалі, українці Канади та США вже в перші десятиріччя XX ст. утворили мережу культурно-просвітницьких організацій. У цих країнах активно розвивалася українська видавнича діяльність. Так, у 1919р. в Скрентоні (США) був виданий український переклад книги російського критика й

публіциста Володимира Краніхфельда “Тарас Шевченко. Співак України”, де коротко подано діяльність КМТ та його програму. В 1920р. у Вінніпегу (Канада) була видана “Історія України-Руси” Олександра Барвінського. Ця невеличка брошурка давала популярний виклад історії України, в якому побіжно згадувалося й “Братство св. Кирила і Методія” [193; 54].

Треба зауважити, що в перші повоєнні роки, внаслідок революційних подій на Україні, за кордоном опинилася значна кількість представників української інтелігенції. Це були відомі політики, науковці, літератори: М.Грушевський (повернувся на Україну в 1924р.), В.Винниченко, Д.Дорошенко, С.Петлюра та багато інших. В Європі найбільшими осередками освіченого українства стали Відень, Прага, Берлін, Париж та багато інших міст. Особливою увагою треба відзначити діяльність Українського вільного університету (УВУ), що діяв з 1921р. у Відні, потім у Празі (пізніше в Мюнхені). Над його створенням довгий час клопотався М.Грушевський. Першим ректором УВУ став історик і літературознавець Олександр Колесса. Дуже часто зарубіжні українські видання були продовженням праць розпочатих на Україні. До таких творів можна віднести роботу видатного шевченкознавця Богдана Лепкого “Про життя і твори Тараса Шевченка” (1919). Як і в інших великих біографіях Шевченка значну увагу Б.Лепкий приділяє КМТ. Саме братство – це “гурток молодих ентузіастів, романтиків, людей, що хотіли щось гарного й доброго робити”. Загалом, Б.Лепкий відмічає миролюбивий характер братства [207, с.69-83].

В друкарнях Німеччини у 20-х рр. виходили в світ книги українських дослідників, які працювали в Радянській Україні: Сергія Єфремова “Історія українського письменства” (Лейпціг), Андрія Річицького “Тарас Шевченко в світлі епохи” (Берлін) тощо.

Відзначимо, що, якщо українські емігранти часів М.Драгоманова писали українські твори лише для громадян двох імперій, під владою яких перебувала Україна, то емігранти перших десятиліть ХХ ст. працювали не лише на мешканців етнічної України, але вже й на велику українську діаспору в країнах Америки та Європи.

В міжвоєнний період в зарубіжній українській історіографії КМТ особливо треба відмітити праці Дмитра Дорошенка. Д.І.Дорошенко видатний український науковий і політичний діяч. Він входив до Центральної Ради, за часів гетьмана Скоропадського очолював МЗС, з 1919р. на еміграції. Хоча в науковій спадщині Д.Дорошенка ми не знайдемо жодного дослідження власне КМТ, але історик завжди цікавився цією проблемою і звертався до неї неодноразово в багатьох працях. Так, історію товариства зачеплено в книжках "П.О.Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність" (1918) і "М.І.Костомаров. Його громадська й літературно-наукова діяльність" (1920). Обидві книжки вийшли в Києві, причому остання, коли Д.Дорошенко вже залишив межі України. В цих творах (особливо в книзі про Костомарова) історик дуже докладно подає розгляд діяльності КМТ, виникнення його ідеології. Він виділяє три основних джерела походження ідей кирило-мефодіївців: 1) декабризм; 2) польський національний рух; 3) панславізм. Для Дорошенка, як і для багатьох інших українських істориків, КМТ – це "гурт молодих народолюбців українських", до якого Куліш і Шевченко формально не належали, хоча й були близькими до нього [115; 116; 117].

В 1920-30-х рр. Д.Дорошенко працював на історичних кафедрах українських вищих учбових закладів у Відні, Празі, Мюнхені, Берліні, Варшаві. З 1945 і до своєї смерті в 1951р. Д.Дорошенко очолював Українську вільну академію наук (УВАН). Д.Дорошенко дуже багато зробив для розвитку української зарубіжної історичної науки. Його перу належить одна з кращих "Історій України" – "Нарис історії України", що був виданий у Варшаві в 1932-1933рр. Цікаво, що подаючи тут історію КМТ, Д.Дорошенко вже включає до нього Куліша і Шевченка. Саме воно "не встигло вийти з підготовчої стадії, не встигло ще розвинути якоїсь практичної роботи", як було ліквідоване. Але його ідеї "зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження" [115, с.280-282]. Наукова спадщина Д.Дорошенка дуже велика. Його твори були популярні серед українців всього світу.

КМТ розглядається крізь призму біографії Великого Кобзаря в роботі видатного українського історика-шевченкознавця П.І.Зайцева. Як і

Д.І.Дорошенко, Зайцев в добу визвольних змагань українського народу сполучав наукову діяльність з політичною, що не завадило йому активно видавати свої історичні праці, переважно присвячені Шевченку та його сучасникам. Згідно П.І.Зайцеву, КМТ постає як організація українських революціонерів-демократів, які прагнуть політичної незалежності України. Такий погляд цілком відповідав умовам часу, коли діячі Центральної Ради, обгрунтовуючи право української нації на власну державність історичними прикладами, вважали себе продовжувачами святої справи кирило – мефодіївців щодо визволення України.

З 1921р. П.І.Зайцев жив у Польщі (помер у Німеччині в 1965р.). Він активно працював над виданням повного зібрання творів Т.Шевченка та найдокладнішої біографії про нього. “Життя Тараса Шевченка” Павла Зайцева було надруковане в 1939р. у Львові, але розійтися ця книга не встигла, Львів був захоплений Червоною Армією і весь наклад книги – результат довголітньої й сумлінної праці історика – за наказом радянського керівництва був знищений, уціліло лише декілька екземплярів. Після довгих років поневірянь ця книга нарешті була видана у 1955р. П.Зайцев дуже докладно і цікаво показав діяльність КМТ і участь у ньому Шевченка. Белетризована форма викладу прикрашає цей твір. Подано також пильний аналіз ідеології братчиків [144; 145].

Образ братчиків в міжвоєнний період широко використовувався в українській націоналістичній пропаганді, зокрема Д.Донцовим. Цікаво, що Д.Донцов, як і радянські історики того часу, протиставляв Шевченка і Куліша один одному, відповідно, як радикала і поміркованого, з тією різницею, що Шевченка Д.Донцов безумовно визнавав націоналістом з антимосковським забарвленням [111]. Загалом, дуже часто в українській націоналістичній літературі виявлялося протиставлення радикала й націоналіста Шевченка поміркованому гуртку кирило – мефодіївців. В цьому плані українські націоналісти немов солідаризувалися з офіційною радянською пропагандою у протиставленні Шевченка гурту КМТ, використовуючи замість соціальної платформи платформу національну. Однак, разом з тим зверталася увага й на першість братчиків у проголошенні політичної програми українства.

Напередодні другої світової війни майже всі українські етнічні землі були об’єднанні у межах Радянського Союзу. Це мало велике позитивне значення для України. Нарешті справдилося віковічне прагнення українських земель до возз’єднання. Водночас, Західна Україна відчула на собі тягар радянського режиму: репресії, колективізація, пригнічення особистості тоталітарною системою тощо. Оскільки майже вся континентальна Європа була поділена між двома новоутвореними імперіями – Червоною та Коричневою – вільне українське слово можно було почути лише з-за океану.

В 1941р. вибухнула радянсько-німецька війна. З перших же її днів ім’я Шевченка перетворилося в могутній засіб пропаганди, причому як радянської, так і антирадянської. Нацистський уряд так і не зважився використати український націоналістичний рух для спільної боротьби з Радянським Союзом, бо ніколи не розглядав Україну як окрему державу. Україна цікавила уряд Гітлера як колонія, що поставляла сировину, продовольство, дешеву робочу силу. Проводити культурну роботу серед унтерменшів-“недолюдків” вважалось безглуздим і шкідливим. Проте, незважаючи на це, на землях Третього рейху час від часу виходила українська книжкова продукція, здебільшого вона мала антирадянське спрямування. До такого типу книжок можна віднести кишенькову “Історію України” М.Антоновича, що вийшла в Празі в 1942р. тиражем 3 300 примірників. Не дивлячись на малий обсяг – 90 сторінок – книжка містить докладний аналіз діяльності КМТ. Шевченко виступає в ній поборником спільної боротьби українців і поляків за визволення. (Заклики до спільної боротьби українців і поляків за визволення, нехай і в минулому, нехай і в історичному дослідженні, могли спричинити для автора таких рядків вкрай небезпечні наслідки). Великий Кобзар подається як передвісник “політичної програми модерного націоналізму”. “Честь заснування формального товариства з гуртка знайомих у Києві, які випадково і непримушено сходились то у одного то у другого, належить Миколі Гулакові (1846). Зі своїх університетських студій у Дорпаті виніс він знання німецьких студентських порядків і замилування до організаційного життя. Саме Кирило-Методіївське Братство уявляло собою передовсім релігійно-філософську,

а не політичну організацію. Але згадувати його доводиться, бо в ньому вперше на Україні проявився принцип суверенности народу...

...У українців являвся їх месіянізм наслідком слабости свіжого патріотизму і неспроможности бачити самоціль лише у власнім народі. Тільки зв'язуючи свій націоналізм з універсалістичною програмою, могли Кирило-Методіївці надати йому атракційної сили. Українці занадто довго звикали думати категоріями понаднаціональної держави... Неспроможність ідейно вирвати свій нарід з обов'язкового зв'язку з іншими рівнялась нездібности до кінця засвоїти засаду суверенности народу. І то, що "Книги Битія" представляють собою серед писань братчиків по політичному радикалізмові, поруч з поезіями Шевченка, виїмкове явище. Інші проєкти не йшли так далеко: Білозерський, наприклад, вважав самостійну Україну неможливістю – вона буде негайно роздавлена сильнішими сусідами...

Нездібність Товариства з його високими етично-релігійними засадами... вплинути на настрої широких мас була занадто очевидна... Але ідейний поворот уже стався, і ціль праці для свого народу витісняє в ділах слідуючого покоління української інтелігенції щораз більше давню ціль служби державі" [48]. Цей досить великий уривок наочно показує ставлення М.Антоновича до КМТ. Автор залишається відданим істориком (навіть з ризиком для себе). Але, якщо у цьому випадку в душевному протиборстві історик – пропагандист переміг саме історик, то в наступному творі маємо безсумнівну перемогу пропагадиста. Мається на увазі ще одна кишенькова книжечка "Нарис історії України", що була видана в 1943р. у Берліні. Загальний сенс книги – споконвічна боротьба України за волю. "Кирило – Методіївське Братство – таємне політичне товариство, яке мало своєю метою визволення України, як окремої самостійної держави, та утворення конфедеративного союзу слов'янських національних держав з центром у Києві, на республіканських засадах". Костомаров, і особливо революціонер-Шевченко вказали шлях до національного і соціального визволення України [242]. Подібні кишенькові книжки були дуже популярними серед українського націоналістичного підпілля. Обидві книги, хоча й були видані за межами України, були

розраховані саме на читача-українця і виконували певну інформаційно-агітаційну роботу. Про це свідчать і великі кількатисячні наклади цих книг. До такого типу книжок можна віднести і “Історію України” Д.Дорошенка, видану у Кракові-Львові в 1942р., де також йдеться про братчиків, які “мріяли про визволення не тільки свого українського народу, але й братніх слов’янських народів” [114].

Визволення України радянськими військами від німецько-фашистських загарбників у 1943-1944рр. спричинило нову хвилю еміграції українців, які мали підстави побоюватися повернення радянської влади, на Захід. Серед таких було дуже багато представників української інтелігенції, зокрема історики: О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, В.Міяковський (всі троє були радянськими науковцями), В.Кубійович та інші. Особливий внесок в історіографію КМТ зробив В.В.Міяковський. Його творчий доробок містить більше десятка праць, присвячених виключно товариству чи його окремим діячам. Він зробив дуже багато для висвітлення фактичної діяльності товариства, дав аналіз ролі його окремих членів. Заарештованому у зв’язку з “процесом СВУ”, В.Міяковському все ж таки пощастило вціліти у вирі сталінських репресій над українською інтелігенцією. Отже, В.Міяковський мав всі підстави не відчувати особливих симпатій до радянського ладу. В 1946р. радянська ідеологічна махіна видавала нагора пропагадистські твори на честь столітнього ювілею КМТ. 1946р. проголошувався втіленням мрій р.1846. Завдяки Радянському Союзу відбулося визволення України та інших слов’янських держав від чужоземного ярма, в усіх визволених країнах встановлено республіканський лад. Звичайно, проти такої ідеологічної лавини голос В.Міяковського був краплею в морі. Але він прозвучав. Перебуваючи в Німеччині (у зоні окупації союзників), В.Міяковський пише статті присвячені 100-річчю КМТ. В них історик особливо наголошує, що кирило – мефодіївці активізували процес українського національного відродження. В цих статтях яскраво проглядає надія і віра в те, що колись “встане Україна зі своєї могили”. В.Міяковський продовжував працювати над дослідженням КМТ на протязі всього життя. Особливо цікава одна з його останніх робіт написана на початку 60-х рр. “Шевченко в колі кирило – методіївців”. В.Міяковський

відзначає, що братство “виникло на тлі загальноєвропейських рухів” і мало безперечний зв’язок з українським, російським і польським рухом. Інтерес саме до цього товариства “підносився ще й тим, що в ньому брав участь ряд найвидатніших людей того часу – письменників і вчених, таких як Шевченко, Костомаров, Куліш, що згодом стали відомими і поза межами своєї батьківщини.

Кирило – методіївське братство ліквідовано на самих початках свого формування і діяльності. Ми не знаємо точно дати фактичного початку його праці. Припускають..., що діяльність Братства тривала рік-1,5 року. За цей час братчики не встигли здійснити ні одного зі своїх намірів, ...не встигли також організаційно і ідеологічно оформитись...

Незважаючи на це, відомості про саме Братство одразу ж почали ширитися у суспільстві і викликати інтерес до його ідейного напрямку” [234].

В.Міяковський визнавав членами братства традиційних одинадцять осіб (крім Пильчикова), хоча й зазначав, що “було велике коло близьких до них людей, з яких ідейно можна зарахувати до останньої основної групи, таких, як учителі Дм.Пильчиков або П.Чуйкевич”.

В ідеології братчиків В.Міяковський виділяє три найголовніші питання: 1) слов’янське; 2) соціальне; 3) політичне. “Усі тенденції Братства в усіх напрямах побудовані були на засадах християнської, євангельської етики. І це було характерним і притаманним для всіх учасників Братства, не виключаючи і Шевченка” [234].

Слушною думкою є твердження, що український месіанізм є явищем винятковим і зустрічається лише в “Книзі буття українського народу” й більше в жодному з документів. Цей феномен В.Міяковський схильний пояснювати як “літературну ремінісценцію” твору Адама Міцкевича “Книга народу польського і польського пілігримства” [234].

Багато нового В.Міяковський приніс в підході до витоків ідеології братства. Так, він звернув увагу на те, що Костомаров походив з місцевості де часто перебував К.Ф.Рилєєв. Недарма при обшуку в кімнаті Костомарова знайшли стару газету з повідомленням про страту декабристів. В.Міяковський висловив

припущення, що розповіді про виступ декабристів, один з яких часто бував на Острогожчині (батьківщина Костомарова), могли запасти в душу малому Костомарову ще в дитинстві. Але, якщо це припущення довести точно неможливо, то твердження про те, що братчики (Білозерський, Гулак, Навроцький) підтримували стосунки з Софією Капніст-Скалон, яка мала тісні зв'язки з декабристами, не підлягає сумніву. До речі, ця жінка є дочкою відомого письменника й українського автономіста Василя Капніста. З її братом Олексієм Капністом познайомився Шевченко у Яготині, в маєтку Репніних. Дуже докладно В.Міяковський висвітлює зв'язки братчиків з поляками, правда, в цьому викладі він слідує в основному за видатним істориком і літературознавцем В.Щуратом.

В.Міяковський не розподіляє братчиків на "крила", як це робила радянська історіографія. Він пише, що навіть Костомаров (якого радянські історики затаврували "буржуазним лібералом і націоналістом") "як і Шевченко мислив тоді вільну Україну "без царя і пана", але відсутність у нього Шевченкової прямо-лінійности, твердости і щирости робила його нестійким на цих позиціях" [234].

В.Міяковський і надалі продовжував слідкувати за розвитком історіографії КМТ. Так, в 1963р. він відгукнувся рецензією на книгу радянського історика П.А.Зайончковського "Кирилло – Мефодиевское общество (1846-1847)", де відмітив ряд слушних зауважень [231].

Цікавим є ще одне видання, що вийшло в соту річницю діяльності КМТ (1946) у Мюнхені. Це велика книга Романа Млиновецького "Історія українського народу. (Нариси з політичної історії)". Загалом, погляди Р.Млиновецького на товариство традиційні, однак, він категорично відокремлює Шевченка від кирило – мефодіївців, бо Кобзар "кипів ненавистю до москалів" і його обурювала "ідея поєднання з москалями", яку проповідував Костомаров. Отже, Костомаров і Шевченко представляли дві течії українського національного відродження: Шевченко – українську, а Костомаров – українофільську [236].

В 1946р. була видана праця Ісака Мазепи "Підстави нашого відродження", де про КМТ, зокрема, говориться: "перша українська політична організація стала основою для дальшого розвитку українського національно-політичного руху...

Але внаслідок свого короткого існування братство, крім писаної програми, не залишило по собі майже ніяких глибших організаційних зв'язків в українському суспільстві". Отже, за І.Мазепою, КМТ дало початок українським національним організаціям, хоча саме і не встигло скластися організаційно [216].

Безумовно пов'язане з сотими роковинами КМТ і видання в 1947р. у Парижі видатним істориком, членом НТШ Ільком Борщаком "Книги буття українського народу" [127, с.483].

Після закінчення другої світової війни стрімко набертала обертів "холодна війна". Уникаючи відкритих збройних конфліктів, вона виявлялася в протистоянні двох систем, двох ідеологій. Населення західних країн постійно лякалося "комуністичною загрозою", у країнах соцтабору можна було почути про "агресивні плани буржуазних імперіалістів". Протистояння двох ідеологій знайшло своє відображення і в історіографії. Основна маса українських зарубіжних видань припадає на 50-70-і рр. – розпал "холодної війни".

В 1951р. в радянському і світовому прокаті з'явилася стрічка "Тарас Шевченко". Ідеологічний підтекст цього кольорового широкоформатного фільму був зрозумілий – "боротьба за Шевченка". Яскраво відображено протистояння "двох крил" у товаристві. Відповідь була за українською діаспорою. І вона не забарилася. В 1952р. в українській газеті "Свобода" (США) з'явилась стаття Петра Одарченка "Радянський кінофільм про Шевченка". Віддаючи належне таланту С.Бондарчука (у ролі Шевченка), П.Одарченко зосереджує весь вогонь критики на самому фільмі. Він доречно зауважує про спотворення постатей Костомарова і, особливо, Куліша. Шевченко у фільмі виглядає не як український патріот, а скоріше як прихильник "єдиної неподільної Росії". Звичайно, стаття є неприкритим вираженням антирадянської ідеології. Тому й висновок закономірний: "Радянський кінофільм про Шевченка – це символ російсько-більшовицького поневолення України... Брудний чобіт російського більшовика наступив на горло українському народові... Енкаведистський жандарм... нищить нашу культуру, нищить наш народ... Але не затерти більшовицьким російським імперіалістам великого Шевченка!" [252].

В 50-х рр. “боротьба за Шевченка” розгорілась з новою силою і досягла апогею в Шевченкові роковини на початку 60-х. Неостаннє місце в цій “боротьбі” займало і КМТ. В 1960р. побачила світ книга Р.Задеснянського “Апостол української національної революції”. Ця велика біографічна розвідка про Шевченка, яких тоді багато видавалося по обидва боки океану, містила великий розділ “Шевченко і Кирило – Методієвське Брацтво”. Погляди на саме братство і роль у ньому Шевченка тут дуже відрізняються від інших книг. Ця робота одночасно б’є і по радянській, і по діаспорній історіографії. Так, Р.Задеснянський категорично відмовляється називати об’єднання кирило – мефодіївців “Кирило-Мефодіївським братством”, назвою, яка була прийнята в діаспорній українській історіографії. Він пише: “Ніде це «Общєство» не звалося «Кирило-Методієвським Брацтвом»”. Саме товариство автор вважає “оформленою організацією”. Історик запекло доводить, що Шевченко ні в якому разі не міг входити до цього “Общєства”, бо ідеологія кирило – мефодіївців – “провінціяльний патріотизм”, який не міг зашкодити Росії й вів тільки до її посилення, “пропагував... збільшення створеної москалями держави і не обіцяв ані одній неслов’янській землі добровільного звільнення!” Р.Задеснянський зазначає, що, “коли б ми прийняли, що Шевченко був членом того “Славянскаво Общєства”, ...то ми мусіли тоді перекреслити все написане Шевченком у “Кобзарі” з “Заповітом” включно, мусіли прийняти за правильне неймовірне припущення, що Шевченко зрікся самостійницьких поглядів, перестав ставитись вороже до Московщини...”. Питанню чи належав Шевченко до КМТ, чи не належав, автор надає надзвичайної політичної ваги. Шевченко, в інтерпретації Р.Задеснянського, “український націоналіст і революціонер”, який “ненавидів москвинів і намагався розбудити національну свідомість і ненависть до москвинів”. Безумовно, поет знав про товариство, але не міг увійти до нього через велику “ідеологічну прірву” між ним і кирило-мефодіївцями. Твір Задеснянського підриває наріжний камінь національної української історіографії, про те, що братчики, серед яких був і Шевченко, заклали початок політичному прагненню до незалежної України. Цікаво, що менше ніж за десять років було зроблено чотири перевидання цієї книги [141].

Концепція КМТ Р.Задеснянського дуже подібна до поглядів Р.Млиновецького, в обох – це нелегальна українофільська організація, яка насправді мала промосковську орієнтацію і виступала за посилення Російської імперії. І тут, і там Шевченко – “ворог москалів”, і тому не міг вступити до товариства за ідеологічними переконаннями. Кидається також у вічі, що книги Р.Млиновецького і Р.Задеснянського послідовно виходили у Мюнхені. Тож, цілком ймовірно, що за прізвищами “Р.Млиновецький” та “Р.Задеснянський” може переховуватися одна й та сама особа.

Книга Р.Задеснянського в діаспорній історіографії є явищем винятковим. В більшості інших праць про Шевченка, зокрема, в роботі видатного письменника і літературознавця Василя Барки, Великий Кобзар безумовно відноситься до КМТ і є його натхненником [56].

Історію КМТ не обходять увагою історики Дмитро Чижевський та Наталія Полонська-Василенко. Якщо для Д.Чижевського – це “романтично-християнське” товариство, то Н.Полонська-Василенко вбачає в ньому велику політичну програму. Називаючи членів братства, жінка-історик також називає серед братчиків студента Л.Загурського, правда до прізвища М.Гулака вона додає недоречне “Артемовський”, очевидно плутаючи його з письменником. Цікаво, що Н.Полонська-Василенко – єдиний діаспорний історик, який згадав про розподіл кирило-мефодіївців на лібералів (Костомаров, Куліш) і революціонерів (Шевченко, Гулак, Савич). Це що, рецидив радянського минулого? [348; 271]. Цікаво, що в своїй статті про КМТ, поданій до Енциклопедії українознавства, що вийшла в 1949р., Н.Полонська-Василенко дотримується класичної схеми: 12 братчиків, не відмічено розходжень між ними [127]. Загалом, діаспорні історики не проводили розподіл товариства, хоча інколи й зазначали розбіжності між братчиками. Так, Іван Кошелівець відмічав ліберально-поміркований реформізм Костомарова й революційні заклики Шевченка [128].

Багато уваги КМТ приділив і видатний історик Іван Лисяк-Рудницький. На його думку, “гурток молодих інтелектуалістів у Києві” є “першою новітньою національною організацією”, і саме він заклав підвалини української політичної

програми, яка “залишалася платформою українського руху аж до самої революції” [209].

Історія КМТ продовжує цікавити діаспорних науковців [46; 47; 49; 194]. Але, поступово, починаючи з 60-х років, українська діаспорна історіографія починає переходити на англійську мову роботи. Це було пов’язане у першу чергу з тим, що найпотужніша українська діаспора мешкала в англомовних країнах (США, Канада, Австралія), нове покоління, народжене поза межами України швидко англонізувалося, до того ж, англійська мова дозволяла розповсюджувати свої думки у всьому світі, а україномовна читацька аудиторія поступово зменшувалася, до радянської ж України діаспорні видання практично не доходили. В 70-80-х рр. зарубіжні українські історики все більше використовують англійську мову. Англійською мовою пишуть Юрій Луцький, Іван Лисяк-Рудницький, Орест Субтельний, Роман Шпорлюк, Зенон Когут, Павло Магочий, Тарас Гунчак та багато-багато інших, хоча українська мова й продовжує вживатися в науковій літературі. Однак, наприкінці 80-х років відбувається ренесанс української мови в діаспорі, і пов’язаний він насамперед з революційними перетвореннями в Україні та проголошенням її незалежності. Українські діаспорні історики, які нарешті отримали змогу дійти до українського читача, починають плідно працювати на ниві нової хвилі українського національного відродження. На даний момент можна сказати, що сучасна українська пострадянська історична наука фактично сприйняла ідейне підгрунтя діаспорної історіографії, як продовжувачки національної української історіографії сформованої ще М.С.Грушевським. Отже, відбулося певне злиття української пострадянської та української діаспорної історичних наук. Попри все, ренесанс україномовної діяльності діаспорних істориків є явищем тимчасовим, і в майбутньому слід передбачати згортання такої діяльності, що обумовлене все більшим зменшенням носіїв української мови у діаспорі.

3.3. Зарубіжна (іншомовна) історіографія

3.3.1. Англомовна історіографія. Серед іншомовних видань, присвячених КМТ, найбільше число було опубліковане саме англійською мовою. Це

пояснюється в першу чергу тим, що в Західному світі переважна більшість вихідців з України опинилися саме в англомовних США і Канаді. Велику роль в активізації українознавчих досліджень відіграла і “холодна війна” між США та СРСР. У часи протистояння між Заходом і Сходом американські прагматичні політики надавали великої підтримки українському національному руху (як свого часу Австро-Угорщина та Німеччина), як одному з ідеологічних факторів тиснення на радянську систему.

Перша англомовна праця про Шевченка з’явилася 5 травня 1877р. в літературному тижневику “All the Year Round” (“Цілий рік”), який видавав син відомого письменника Чарльз Діккенс молодший. Це була стаття “Південноросійський поет”, побудована на нарисі французького літературознавця Е.-А.Дюрана. Ця робота поклала початок дослідженню творчості поета в англомовному світі. Слід зазначити, що шевченкознавство в англомовній літературі розвивалося спочатку більш мляво у порівнянні з німецькою і, навіть, французькою. Однак, на початку XX ст. число українознавчих студій англійською мовою починає швидко зростати. У першу чергу це пов’язане з посиленням української еміграції на американський континент. Перша світова війна ще більше посилила інтерес до України. У червні 1924р в лондонському часописі “The Slavonic Review” (“Слов’янський огляд”) була опублікована англійською мовою стаття І.Я.Франка “Тарас Шевченко” (написана в 1914р.), в якій КМТ подавалося як антикріпосницьке, культурно-освітнє товариство [334, с.8].

В другій чверті XX ст. українська еміграція в Америці розгортає велику мережу українських культурних, наукових й освітніх закладів і організацій. Інтерес до історії України все більше зростає. Починають виходити популярні нариси з історії України. Україна все більше зацікавлює західних дослідників.

В 1939 і 1941р. були здійснені два англомовні видання “Історії України” Д.І.Дорошенка, що обумовлювалося посиленням інтересу до українського питання напередодні великої світової війни. Ця ж причина обумовлює і вихід в світ у 1940р. у Лондоні книги англійця В.Аллена “Україна. Історія” [214]. Цікаво, що у КМТ В.Аллен позначив “близько тридцяти членів” [369].

В англомовній історіографії на сцену з'являються кирило – мефодіївці. Так, наприклад, у роботі Вільяма Генрі Чемберліна "Україна: пригноблена нація" (Нью Йорк, 1944) подається досить чітка історія КМТ. Чемберлін представляє КМТ як "групу українських інтелектуалів". До цієї групи він безумовно відносить і Шевченка. "Цей гурток на своїх зустрічах обговорював необхідність загальної свободи, політичної рівності і, головне, скасування рабства в Російській імперії та слов'янських країнах. В цьому русі проявили себе, звичайно, і демократичні, панславістичні елементи. Програма цього товариства передбачала широке розповсюдження освіти в народі і являла собою цікавий проект слов'янської федерації на підставі рівності. Керівник федерації мав обиратися, кожна нація зберігала свою окрему форму існування, але спільні інтереси мали б вирішуватися на федеральному конгресі. Ця ідея, в загальному контурі, лише намітила можливе роз'язання проблем центрального та східноєвропейського регіону, що був населений народами багатьох національностей.

Товариство Кирила і Мефодія, подібно до гуртка Петрашевського у Москві, існувало за царювання Миколи I, було викрите й суворо покаране. Найбільший поет України в покарання був засланий на військову службу у віддалений куток імперії. Як частина покарання, йому було заборонено писати та малювати. Характерно, що Шевченко, жорстоко переслідуваний деспотичним російським урядом, здобув дружбу, симпатію та захоплення ліберальномислячої російської інтелігенції" [373].

Отже, Чемберлін в своїй книзі дуже вірно показав КМТ. Загалом, висновок, який в нього стосується лише Шевченка, можна в значній мірі поширити і на інших кирило – мефодіївців, котрі завдяки покаранню набули ореолу мучеників за народну свободу.

Велику роль у поширенні інформації про КМТ в англомовному світі відіграли праці видатного історика, шевченкознавця, перекладача творів Кобзаря англійською, почесного доктора Українського вільного університету, члена НТШ, американця Кларенса Меннінга. В своїх історичних та літературознавчих розвідках він неодноразово торкався долі КМТ. Звичайно, у творах К.Меннінга

виявляється велика прив'язаність до української діаспорної історіографії: спирання на роботи М.Грушевського та Д.Дорошенка, у виданні яких англійською він брав участь, використання українського варіанту власних імен, напр., "Микола Костомарів", "Василь Білозерський" тощо. Головна його заслуга полягала саме в ознайомленні англомовних читачів з історією КМТ [387; 388; 389].

По закінченні другої світової війни протистояння двох систем, двох світів і світоглядів, вибухнуло з новою силою. Основна маса українознавчих праць в Америці припадає саме на 50-80-і рр. XX ст. Дуже часто публікації в американських (і взагалі західних) виданнях використовувалися як, певною мірою, контрвідповіді на культурно-ідеологічні заходи Радянського Союзу. (Як певна протидія з боку Радянського Союзу виступало радянське англомовне видавництво, але, у порівнянні з американсько-канадським (навіть україномовним), воно представлено досить мляво.)

В 1954р. англійською мовою видано і "Книгу буття українського народу".

В 1954р. в Радянському Союзі широко відмічалося 300-річчя "возз'єднання" України з Росією. Ювілейні заходи проходили під пильним контролем КПРС. Була підготовлена велика кількість публікацій, що мала б підтвердити вічну дружбу російського і українського народів. Неостанню роль в цьому займали і шевченкознавчі студії, а, значить, в якійсь мірі і КМТ. Ця подія не могла пройти непоміченою за океаном. В тому ж 1954р. була опублікована праця члена УВАН Джона (Івана) Сидорука "Ідеологія Кирило-Мефодіївців та її витоки". Свою працю Дж.Сидорук присвятив своєму учителю професору Роману Смаль-Стоцькому. Праця Дж.Сидорука дуже цікава. Зрозуміло, що вона стоїть на стику наукового дослідження і ідеологічної пропаганди. Дозволимо собі невелику цитату з твору. "Більш як століття тому, 6 січня 1846р., в часи деспотичного правління царя Миколи I (1825-1855), група молодих ентузіастів та ідеалістів заснувала в Києві першу сучасну таємну політичну організацію українських патріотів і демократів "Товариство святих Кирила та Мефодія", пізніше названу Шевченком "Братством". Оскільки цей термін перейшов до української і загальнослов'янської літератури та історії, вона відома як "Кирило-Мефодіївське Братство" "[397, с.7].

Цікаво, що Дж.Сидорук відмічає не зовсім вірну назву товариства, яка з подачі Шевченка міцно увійшла до української національної історіографії. (Хоча більшим популяризатором терміну “Братство” слід визнати все ж таки Куліша.) Чи не вперше в англомовній історіографії, Дж.Сидорук називає дванадцятку учасників КМТ, яка була прийнята і в радянській історичній літературі (правда, Шевченко і Куліш у нього під знаком питання).

Фактична діяльність КМТ не є темою дослідження Дж.Сидорука (так, зазначивши, що автором “Статуту” й “Головних ідей” являється “Костомарів, а, може, й Гулак”, автор не береться дослідити це питання і, навіть, не подає жодної думки з цього приводу; те ж саме стосовно авторства “Книги буття “, тут претендентів аж чотири: Костомаров, Гулак, Куліш, Шевченко, хоча й помічено, що більшість істориків вважають Костомарова автором, а Шевченка ідейним натхненником твору). Основна увага Сидорука прикута до ідеології КМТ.

П.А.Зайончковський зазначав, що книга Дж.Сидорука написана “в дусі зоологічної ненависті до Росії і всього російського” [142, с.37]. Дійсно, книга Сидорука має чітко виражене антирадянське спрямування. Це цілком зрозуміло. Провідна ідея твору Дж.Сидорука: Україна завжди боролася за свою незалежність. Кирило-мефодіївці дали початок політичній боротьбі українства. Три століття Україну душила Росія, потім більшовики, потім Сталін. Якщо врахувати ці думки автора – щирого патріота України, то стає зрозумілим його “зоологічна ненависть” до всього радянського. Дозволимо собі ще одну цитату з книги Дж.Сидорука: “Як би там не було, ідеологія Кирило – Мефодіївців, це не лише документ того часу. Це була урочиста маніфестація українського духу, заснована на глибокій християнській вірі, щирій впевненості в тріумф правди, справедливості і братерства між народами у боротьбі проти темних сил, що гальмують процес історії. Це свідчення доброї волі українського народу жити в мирі з сусідами. Кирило – Мефодіївці вірили в можливість побудови політичного і соціального ладу згідно з християнськими принципами, але якщо народи є християнськими лише на папері (ненасправді), це не їх вина. Це не їх вина, що

сусіди України, через законотворчі хащі й право сили в політиці, всіляко придушують право на самовизначення її народу” [397, с.60].

Головним надбанням Дж.Сидорука можна вважати те, що, розглядаючи витоки ідеології КМТ, він першим розділив ці джерела на три групи: 1) українські джерела (український фольклор, козацькі традиції, автономізм, народний патріотизм, “Історія русів”, декабризм і, нарешті, діяльність українських письменників і Шевченка); 2) західноєвропейські джерела (національно-визвольні й революційні рухи (особливо польський), християнський соціалізм, Просвітництво, романтизм); 3) панславізм (західні й південні панславісти, російське слов’янофільство, польський національний рух, Міцкевич, “українська школа в польській літературі”) [397, с.28-54].

Цікаво, що стаття про КМТ, надрукована у великій книзі “Україна: коротка енциклопедія”, яка вийшла у Торонто в 1963р., подає наступні чинники виникнення братства: 1) польська революційна ідеологія; 2) чеський і словацький панславізм; 3) праці французьких соціалістів; 4) національні українські традиції; 5) творчість Шевченка. Як можна побачити, ця класифікація джерел ідеології кирило - мефодіївців, на відміну від класифікації Дж.Сидорука, більш громіздка і неповна. Загалом, у цій статті КМТ схарактеризовано як “інтелігентський гурток”, серед членів якого згадано 11 чоловік (традиційна дванадцятка, крім Пильчикова). Однак, це була “перша політична організація в розвитку українського національного руху з визначеною програмою” [399].

У великій “Енциклопедії України” виданій в 1985р. у Торонто стаття про КМТ, автором якої є видатний український діаспорний літературознавець Іван Кошелівець, значно більше. Тут докладно показано основні цілі діяльності “таємного товариства”. Членами КМТ названо 12 осіб (замість більш традиційного Тулуба – зрадник Петров). Зазначено також, що КМТ “ніколи не досягло організаційної стадії, яка б вимагала чітких критеріїв членства”. Отже, членство в КМТ має умовний характер. “Оганізаційна незакріпленість товариства призводила до того, що його члени, які мали спільні цілі своєї діяльності, розходилися у засобах їх реалізації. М.Костомаров, В.Білозерський та інші

виступали за ліберальні помірковані реформи, тоді як Шевченко протестував проти цього у своїх революційних рядках. Десь поміж цих двох полюсів стояли М.Гулак і О.Навроцький.” Можна побачити, що І.Кошелівець погоджується з розподілом кирило – мефодіївців у засобах боротьби, як це було прийнято в радянській історіографії, проте розходження у поглядах братчиків не носить різкого характеру. Єдине товариство не розколюється на “два крила”. Не обійшлося тут і без випаду у бік радянських істориків (Г.Я.Сергієнка, Ф.О.Ястребова, П.А.Зайончковського), які відмічають “буржуазний” характер КМТ, відсутність класової боротьби та націоналістичні тенденції. Зауваження цілком об’єктивне і не має образливого підтексту [377].

Інший дослідник КМТ Денніс Папазян в роботі “Н.І.Костомаров і Кирило – Мефодіївська ідеологія” (1970) стверджував, що членами товариства можна з упевненістю назвати лише Костомарова, Гулака, Білозерського, Навроцького, Пильчикова і Петрова. Але, як бути щодо інших, які також вважаються кирило - мефодіївцями? Проблему вирішує наступне твердження: КМТ “не досягло організаційної стадії, що вимагала критерія членства”, скоріше це був “гурток інтелектуалів-однодумців”, навколо якого гуртувалося багато людей, що в тій чи іншій мірі співчували ідеям гуртка. Папазян виділяє дві течії у КМТ: українську національну та загальнослов’янську (саме прибічником останньої і був Костомаров). Він також припускає, що під впливом Шевченка у КМТ могла сформуватися радикальна група, до якої ввійшли Гулак і Савич [391].

КМТ міцно закріпилося як один з етапів українського національного руху. Тому будь-яка “Історія України” обов’язково торкається його діяльності (наприклад, “Від Київської Русі до сучасної України: Формування української нації”, нариси історії України Р.Шпорлюка та О.Субтельного) [378; 396; 398]. Дуже часто, особливо в популярних виданнях, автори не звертаються безпосередньо до документів і фактів, а покладаються на чиєсь твердження, можливо не завжди вірне, що призводить до викривленного розуміння дійсності і помилок. Одним з таких курйозів є твердження історика Ніколаса Чіровскі, що “українське дворянство не представлене в цьому Братстві” [374].

Одне з найкращих досліджень історії КМТ містить у собі книга англійського історика Девіда Сондерса “Український внесок в російську культуру 1750 – 1850” (Едмонтон, 1985). Оригінальною цю роботу роблять національна неупередженість і політична незаангажованість автора. Це проявляється, зокрема, в тому, що Д.Сондерс з однаковою об’єктивністю підходив як до праць радянських істориків, так і до творів їх заокеанських колег. На одній сторінці вмістилися слова подяки як Івану Лисяку-Рудницькому та Джону-Полу Химці, так і їх радянським візаві І.А.Федосову, В.В.Мавродіну, Л.Б.Семенову. Звертаючись до КМТ, Д.Сондерс визначає особливу роль трьох національних діячів – Шевченка, Костомарова і Куліша, які своїми працями спричинили “пробудження” України. Роль, яку відіграло КМТ в історії України важко переоцінити. “Українці, відомі нам під назвою кирило – мефодіївців, не дуже відрізнялися від своїх попередників на ниві українського відродження, але, мабуть, вони вже сформували для себе чітке уявлення про можливі наслідки своєї широкої культурної діяльності. Майже непомітно, вони перетнули межу між літературою і політикою” [393, с.247].

Визначаючи ідеологію кирило – мефодіївців, Д.Сондерс писав, що вони проводили мирну діяльність і “захищали федерацію слов’янських народів чи не більше за право України на незалежність”. Покарання з боку царату піднесло братчиків. “Ефект діяльності кирило – мефодіївців був більшим, ніж вони могли сподіватися” [393, с.248].

Недоліком праці Д.Сондерса є те, що він цілком взяв на віру доповідь графа Орлова царю і на її основі побудував свій образ КМТ. Він пише, що КМТ “мало лише трьох членів Гулака, Білозерського і Костомарова. Їм подобалася ідея об’єднання слов’янських народів, але під російською короною. Вони не хотіли змінювати систему правління в Російській імперії, а сподівалися приєднання нових слов’янських земель, подібно Царству Польському”. Діяльність КМТ планувалась як суто культурна й літературна. “Всі засоби були чисто культурними та літературними, і члени товариства приходили до висновку, що знадобляться сотні чи тисячі років, щоб досягнути бажаного результату; тому Гулак, Білозерський і Костомаров відмовились слідувати поставленій меті й

пішли різними шляхами”. Але головне кирило – мефодіївці вже зробили: проголосили ідею незалежності України [393, с.248].

Найкраще англомовне дослідження історії КМТ належить Юрію Луцькому. В 1991р. в Оттаві вийшла в світ його робота “Молода Україна. Братство святих Кирила та Мефодія, 1845-1847”. До речі, в редакційній комісії цього видання ми можемо знайти й прізвище добре відомого в Україні Ореста Субтельного. Роботу присвячено пам’яті істориків Валерія Марченка (українського дисидента) та Володимира Міяковського.

Юрій Луцький – видатний український діаспорний історик-літературознавець, син відомого політичного і громадського діяча Галичини, українського публіциста і поета Остапа Луцького, який до 1939р. був сенатором в польському сеймі. В 1939р. Остап Луцький був заарештований більшовиками і загинув у 1941р. в концтаборі у Котласі. Під час другої світової війни Ю.Луцький виїхав на еміграцію і згодом опинився в Канаді.

Для своєї роботи Ю.Луцький використав практично всі відомі визначні праці присвячені КМТ і величезну кількість джерел. Вперше в англомовній літературі він подав тексти документів з історії КМТ і коментарії до них. Автор поставив і спробував висвітлити цілу низку питань фактичного характеру.

Кирило-мефодіївці – “гурток українських інтелектуалів”, “перші українські дисиденти”. [До подібної думки наводить стаття Валерія Марченка “Гулак”, можливо відома Ю.Луцькому до публікації.] Незважаючи на утопічність ідей, вони “ознаменували народження сучасного українського самовизначення”. Вплив ідей КМТ на розвиток українського руху був визначальним. На думку Луцького, “сліди федералістичних та автономістичних ідей можуть бути визначені навіть сьогодні в радянській конституції” (зазначимо, що книга Ю.Луцького писалася в середині 80-х рр.). Вперше у західній історіографії Ю.Луцький намагається подати докладні біографії кирило – мефодіївців. Виразником ідеології КМТ по праву названо Костомарова, “найзагадковішу постать серед своїх товаришів”. Справжнім організатором товариства названо Гулака. Духовними лідерами гуртка були поміркований Куліш і революційний Шевченко. Загалом, членами гуртка

Ю.Луцький визнає традиційну дванадцятку осіб. “Цей гурток був дуже маленький, не більше дюжини людей..., але їх вірність один одному була міцною”. Дюжину кирило – мефодіївців Ю.Луцький порівнює з дванадцятьма апостолами. Роль тринадцятого апостола – Іуди – відіграв Олексій Петров.

Історик впевнений, що на кінець 1846р. гурток кирило – мефодіївців остаточно оформився як таємна організація, хоч вона й мала розмитий характер. КМТ “не вигадка жандармів, які ще не мали радянського досвіду викриття міфічних організацій і проведення інспірованих процесів”. Вірогідність того, що на момент арешту число братчиків могло досягати сотні, Ю.Луцький визнає сумнівною. Також визнано, що КМТ об’єднувало різних за поглядами людей, до нього входили “прагматик Гулак і сентименталіст Білозерський, раціоналіст Куліш і запальний поет Шевченко, митець-інтелектуал Костомаров і його щирий послідовник Навроцький. Ідеєю, що всіх їх об’єднувала, була ідея про визволення їх країни й приєднання до слов’янської федерації, вона була сильніша за всі інші”. Як відповідь на намагання радянських ідеологів представити СРСР втіленням ідей братчиків, Ю.Луцький закінчує свою роботу такою сентенцією: “...на словах, Радянський Союз пізніше використав їхню [братчиків – Є.Л.] модель народності й федералізму, але вона має фальшивий характер і тримається сьогодні тільки завдяки силі. Справжня ідея Братства була викривлена у вищій мірі, але вона продовжує закликати людей слідувати чистим шляхом братньої любові. Для тих, хто вірить, і немислиме стає досяжним. Камінь, відкинутий будівельниками, стане во главу угла” [386, с.82].

Історія КМТ та його окремих представників і надалі продовжує цікавити англомовних дослідників. Так, в 1996р. у Торонто вийшла книга Томаса Приймака “Микола Костомаров. Біографія” [392].

3.3.2. Німецькомовна історіографія. Якщо не брати до уваги кількох заміток у газетах в 1847р. то, як і в інших, в німецькій історичній літературі знайомство з КМТ починалося з Шевченка. Першим біографічним нарисом життя Великого Кобзаря стала стаття Германа-Леопольда Цунка “Життя російського поета”, що вийшла в Лейпцігу в 1862р. Але найбільший інтерес до Шевченка у

німецькомовному середовищі викликала книга молодого австрійця, що вчителював у Чернівцях, Йоганна-Георга Обріста “Тарас Григорович Шевченко – перший малоросійський письменник” (1870). В основу цієї роботи була покладена вже згадувана робота Г.Батталії. Праця чернівецького австрійця Й.-Г.Обріста поклала початок низці наступних досліджень біографії поета. Серед подальших дослідників біографії Шевченка 70-80-х рр. XIX ст. можна виділити німця Вальдемара Каверау, австрійця Карла-Еміля Францоза (народився на Україні), німця Вальдемара Фішера та ін. До того ж слід додати, що життя Кобзаря (а з ним і згадки про КМТ) висвітлювалося в німецькомовних виданнях М.П.Драгоманова, О.М.Пипіна, І.Я.Франка, М.С.Грушевського, О.Г.Барвінського та ін. Постать невтомного борця проти російського царизму міцно увійшла до німецьких літературних енциклопедій, що торкалися українського питання. Така посилена увага до Шевченка і України взагалі пояснюється також і політичними чинниками: по-перше, Західна Україна перебувала під владою Австро-Угорщини, тут український рух не придушувався так, як на підросійській Україні, і навіть, час від часу, заохочувався віденським урядом; по-друге, вже з кінця XIX ст. в політичній атмосфері Європи відчувався дух великої війни, у якій Росія і німецький світ мали опинитися по різні боки фронту, і український рух міг би стати сильним козирем в руках німецьких держав. Однією з таких напівкультурних – напівполітичних акцій напередодні світової війни став вихід у Відні в 1914р. збірки “Тарас Шевченко – найбільший поет України”, присвяченої 100-річчю з дня народження Кобзаря. Згадаймо, що в Росії святкувати цей ювілей було заборонено [390; 351.Т.2., с.49-52].

Перша світова війна ще більше посилила проукраїнську агітацію в німецьких виданнях. Історія КМТ тепер подається у відвертих антицаристських пропагандистських цілях. Так, в німецькій роботі Олександра Барвінського ”Австро-Угорщина й українська проблема. Нарис про політичне становище” (1915) розповідається як царат знищив КМТ і покарав братчиків. В роботі Отто Кесслера “Україна. Нариси з історії, культури й господарства”, яка була надрукована в Мюнхені в 1916р. також йдеться, зокрема, про КМТ [371; 383].

В 1916р. у Відні вийшла в світ німецькомовна книга видатного шведського ученого-славіста Альфреда Єнсена “Тарас Шевченко. Життя українського поета”. Це було продовженням роботи з дослідження біографії Кобзаря. Ще в 1909р. А.Єнсен видав працю “Український національний скальд”. В ракурсі біографії Шевченка А.Єнсен подає й історію КМТ. Основну інформацію про товариство він черпав з роботи В.І.Семевського “Кирилло-Мефодиевское общество” (1911р.). Однак А.Єнсен першим в німецькомовній літературі подав досить докладну історію КМТ і навів уривки з програмних документів кирило – мефодіївців [133].

Загалом, звернення до історії КМТ в країнах Німецького блоку здебільшого мало прагматичний агітаційний характер. Більшість творів не були науковою історіографією КМТ, а лише відбивали бачення його в очах німецького освіченого суспільства. Значною мірою образ КМТ був сформований творами українських публіцистів.

Поразка Німеччини у першій світовій війні відбилася і в згортанні проукраїнської агітації. Визначальним є факт, що протягом 1918-1937рр. в Німеччині не вийшло жодної збірки творів Шевченка. Але в 1937р. в Берліні виходить німецькомовний збірник “Тарас Шевченко – український національний поет”. Факт говорить сам за себе. Німецька пропаганда знову вирішила використати український національний рух. (Як відповідь на це, Радянський Союз підготував у 1939р. свою німецькомовну збірку Шевченкових поезій, отже, протиборство відчувалося вже й тут.) Однак під час другої світової війни українська карта так і не була розіграна Гітлером. (Тут треба зауважити, що, незважаючи на відсутність німецькомовних робіт, нацистський уряд все ж таки дозволяв друкувати українські видання, здебільшого антирадянського спрямування. Неостанню роль в цих працях займало і КМТ.)

В повоєнні часи дослідження КМТ так і не змогло вийти за межі шевченкознавства. В німецькій історіографії не відомо жодної монографії про КМТ. Хоча КМТ залишається важливим елементом будь-якої серйозної узагальнюючої праці з історії України [170; 379; 382].

3.3.3. Франкомовна історіографія. Про арешт Шевченка й викриття секретної слов'янофільської організації повідомлялось в паризьких газетах ще в 1847р. Час від часу польське еміграційне коло у Парижі також видавало певну інформацію про Шевченка і КМТ. Але широке ознайомлення французької публіки з цією проблемою почалося лише після того, як в 1876р. Еміль-Александр Дюран, який довгий час проживав в Росії, опублікував велику розвідку "Національний поет Малоросії Шевченко". Ознайомлення широкого загалу у Франції з діяльністю КМТ пов'язане з виходом у світ перекладу роботи О.М.Пипіна "Історія слов'янських літератур" (1881). В 1884р. інформацію про КМТ до своєї п'ятитомної "Історії соціалізму" вносить колишній член Паризької Комуни, історик Бенуа Малон. У програмі кирило – мефодіївців Б.Малон виділяє демократизм, рівноправність, релігійну свободу. Відмічено революційну діяльність Шевченка [95, с.11-12].

Однак, безпосередньо історія КМТ у цих творах не розглядалась. Хоча згадки про товариство й продовжували з'являтися в біографічних нарисах про Шевченка. Серед авторів таких нарисів можна виділити Луї-Поля-Марію Леже (1906), Шарля Стебера (1939) та ін [351. Т.2., с.313-314].

Перша більш-менш докладна розвідка з історії КМТ французькою мовою належить українському емігранту, колишньому члену НТШ Ільку Борщаку. В 1930р. він видав у Парижі невеличку книжку "Український національний рух в XIX ст.". Глава III цієї книжки має назву «"Молода Україна". Костомаров, Куліш, Гулак, Савич, Шевченко. Братство Кирила і Мефодія. "Книга буття українського народу"». Отже, відразу кидається у вічі запозичення з книги З.Гуревича (1928) «"Молода Україна". До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського братства». Однак, у іншому книга І.Борщака цілком оригінальний і добре підготовлений твір. Оскільки головною метою цієї брошури було не вивчення КМТ, а спроба показати розвиток українського національного руху, то й історія товариства тут дається побіжно, хоча автору вдається висвітлити передумови створення КМТ, дати біографічні відомості його найвизначніших діячів, розглянути ідеологію кирило – мефодіївців і показати діяльність і розгром КМТ.

У главі також подано уривки з “Книги буття українського народу”. КМТ визначено як першу українську національну організацію. Шевченко характеризується як “націоналіст і революціонер” [372].

І.Борщак, який отримав посаду професора Національної школи східних мов у Парижі, і надалі продовжував займатися популяризацією історії України у Франції, так, в 1947р. він видав французькою “Книгу буття українського народу”.

Найкращим і єдиним у своєму роді дослідженням КМТ є монографія професора-славіста з Бордо Жоржа Люсіані “Книга буття українського народу” (1956). У передньому слові до читача Ж.Люсіані (докторська дисертація якого була присвячена “Товариству з’єднаних слов’ян”), зокрема, дякує І.Борщаку, який ініціював його звернення до українства і надавав велику підтримку й допомогу в написанні цього твору, давав необхідні для роботи матеріали. (Отже, знову українознавча розвідка була інспірована з боку І.Борщака). Але все ж таки, твір Ж.Люсіані є самостійним і базується на широкому вивченні великого кола джерел та літератури. В 1943-1944рр. Ж.Люсіані вивчав українську мову на курсах Андре Мазона в Інституті слов’янських студій Паризького університету. (До речі, сам А.Мазон деякий час працював у Харківському університеті, де мав слухачами майбутніх радянських академіків літературознавців О.І.Білецького та Л.А.Булаховського.) Ж.Люсіані використовував праці В.І.Семевського, М.С.Грушевського, П.І.Зайцева та ін.

КМТ розглядається у руслі панславістичного руху, що охопив всі слов’янські країни. Виразником українського панславізму і стало КМТ. Як і його попередники, Ж.Люсіані виводить ідеологію КМТ з діяльності декабристів, польських революціонерів (причому зазначає, що український месіанізм був відповіддю на месіанізм польський). Серед найголовніших ідей, що живили братчиків, Ж.Люсіані називає “любов до людства, демократичні переконання, щирий і глибокий християнізм”. Ж.Люсіані докладно висвітлює біографію Костомарова, показує процес згуртування майбутніх братчиків. Утворення братства Ж.Люсіані подає за схемою: три фундатори (Костомаров, Гулак, Білозерський) плюс три першочлени (Навроцький, Пильчиков, Маркович). Таким

чином, ці шестеро склали первинне ядро братства. Згадано і твердження Пильчикова, що на 1847р. до КМТ належало мало не сотня братчиків. Розглядаючи роль Шевченка у КМТ, Ж.Люсіані відмітив його запальність і радикалізм. Чи входив поет до братства формально, неважливо, головне, що він створив величезний вплив на братчиків, його вплив відчувається і на "Книзі буття українського народу". Цікавою, але не зовсім зрозумілою, здається думка Ж.Люсіані стосовно назви КМТ: "Назва "Братство святих Кирила та Мефодія", під якою воно стало відомим, не було дане товариству його засновниками, а скоріше жандармами власної канцелярії його імператорської величності" [385, с.27, 92]. Дуже докладно французький історик подав історію арешту кирило – мефодіївців, а також розголос, який спричинило викриття братства (використано навіть щоденник петрашевця Момбеллі). Вперше у французькій літературі було подано основні програмні документи кирило-мефодіївців. Щодо авторства "Книги буття українського народу", зазначено, що вона належить перу Костомарова, доказом цього служить, зокрема, велика кількість русизмів, непритаманних чистій мові Куліша чи Шевченка. Хоча, відмічає історик, Костомаров міг і відбити колективну думку членів КМТ [385, с.14-24, 89-92]. Книга Ж.Люсіані є сумлінним, професійно зробленим дослідженням поставленої проблеми. Звичайно, написання такої книги було б неможливе без допомоги історика-українця, як вже було зазначено ним був І.Борщак. Український колорит збережено і у власних назвах, наприклад, "Білозерський", "Пильчиків", "Харків", "братчики". Та власне й саме слово "Братство", яке постійно використовується у творі, більш характерне для української національної історіографії.

В подальші роки у Франції так і не з'явилося жодного дослідження з історії КМТ, бодай трохи схожого за розмахом й широтою формату з книгою Ж.Люсіані. Але КМТ було неодмінним чинником будь-яких великих узагальнюючих українознавчих студій. Так, мимохідь зачеплено КМТ в книзі Даніеля Бовуа "Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)". Д.Бовуа відмічав розбіжність поглядів кирило – мефодіївців

на майбутнє України. Правда, автором “Книги буття українського народу” він помилково назвав Шевченка [58].

Велику діяльність у Франції проводив український історик Аркадій Жуковський. З посиленням інтересу до України після 1991р. кількість українознавчих праць збільшилась. Так, між іншим, згаданий вже А.Жуковський видав франкомовну “Історію України”, в якій йшлося про КМТ і зазначалося, що його діяльність спонукала “посилення політичної активності українства” [381].

3.3.4. Польська історіографія. В 1865р. у Львові вийшла перша монографія польською мовою про Т.Г.Шевченка “Тарас Шевченко. Його життя і твори”. Її автором був недавній учасник польського повстання 1863-1864рр., а у минулому студент Львівського університету, Гвідо Батталія. Цей біографічний нарис відіграв велику роль у популяризації творчості Шевченка. Поступово у польському історичному середовищі зростав інтерес і до КМТ. В 1912р. в Кракові виходить книга Леона Василевського (батька відомої польської і радянської письменниці Ванди Василевської) “Україна та українська справа”. У своїй книзі Л.Василевський, також випускник Львівського університету і особистий друг І.Я.Франка і М.І.Павлика, стисло переказав фактичну історію КМТ і його цілі, відмітивши нечіткість програми товариства та незначну практичну діяльність, а також зазначивши, що Шевченко не був членом КМТ [370; 400].

Найкращою роботою з історії КМТ в довоєнній Польщі стала велика праця польського історика Юзефа Голомбека “Братство св. Кирила і Мефодія в Києві”, що була видана у Варшаві в 1935р. Це найповніша розвідка про КМТ в довоєнній польській історіографії. Ще в 1929р. на І Міжнародному Конгресі Славістів у Празі Ю.Голомбек виступив з доповіддю, в якій співставив “Книгу народу польського і польського пілігримства” А.Міцкевича з “Книгою буття українського народу” М.І.Костомарова. Виходячи з надзвичайної подібності останньої до першої, Ю.Голомбек доводив походження твору Костомарова від книги Міцкевича [380, с.174-218]. Подальша праця польського історика з дослідження КМТ знайшла своє втілення у вищеназваній книзі.

Автор використав велику кількість опублікованих джерел та літератури, в т.ч. й радянські дослідження. Ю.Голомбек намагався уважно дослідити діяльність КМТ. Розглядаючи ідеологію КМТ, Голомбек відзначив різнорідність у поглядах кирило-мефодіївців. Велику увагу приділив Голомбек ролі Шевченка у братстві. Загалом, КМТ в оцінці Голомбека постає як релігійне патріотичне товариство. Важливе місце в роботі Ю.Голомбека посідає зв'язок КМТ з польським революційним рухом. Голомбек припускає, що діяльність польських еміграційних революційних товариств могла сприяти виникненню КМТ, оскільки польські революціонери проводили велику агітаційну роботу в українському суспільстві. Можливо також, що польські еміграційні видання були в широкому обігу у кирило-мефодіївців, а серед самих братчиків могли бути й поляки [380,с.121,331]. Незважаючи на організаційну незавершеність, КМТ ознаменувало перехід від літературного й етнографічного руху до політики й проголосило право України на самостійність [380, с.384-385]. Книга Ю.Голомбека була не дуже прихильно зустрінута в радянській історіографії. П.А.Зайончковський, а слідом за ним Г.Я.Сергієнко, вказали на не дуже високу цінність цієї праці [142, с.34; 296, с.161].

В повоєнний час польські історики продовжують звертатися до історії КМТ. Особливо тут треба відзначити роботу славіста й шевченкознавця Мар'яна Якубця [351. Т.2., с.404].

У повоєнний час в історичних працях дослідників простежується певна залежність від радянської історіографії. Так, в "Історії України" Владислава Серчика (1979) бачення сутності КМТ типово радянське – "двокрильне" [394].

Визначне місце в дослідженні КМТ в сучасній польській історичній літературі належить історику й літературознавцю, члену Міжнародної асоціації україністів Стефану Козаку. С.Козак закінчив Київський університет. Повернувшись до Польщі, продовжував займатися дослідженням української історії та літератури. У своїх роботах С.Козак неодноразово звертається до історії КМТ. Результатом багаторічних досліджень стала книга "Українські змовники й месіаністи. Братство Кирила і Мефодія". Книга була написана в середині 80-х рр. у зв'язку з наближенням 1000-ліття хрещення Русі. Перший слов'янський папа

римський Іоанн-Павло II проголосив апостолів Кирила та Мефодія співпокровителями Європи. С.Козак намагається прослідкувати, яким чином ідеї святих Кирила і Мефодія, долаючи тисячоліття, втілюються у діяльність КМТ. КМТ розглядається на широкому історичному тлі. Виникнення КМТ С.Козак пов'язує з політичними процесами, що відбувалися в першій половині XIX ст. у Європі. Під впливом багатьох різноманітних чинників і постало КМТ – конспіративна організація молодих змовників. Велику увагу С.Козак приділяє аналізу польських впливів на ідеологію товариства.

Праця С.Козака "Українські змовники й месіаністи. Братство Кирила і Мефодія" стала найкращою і найповнішою роботою в польській повоєнній історіографії КМТ. Він опрацював велику кількість літератури, ознайомився з усіма доступними йому джерелами; крім Варшави, працював також у Львові, Празі, Лондоні, Едмонтоні та ін. Незважаючи на те, що досить часто С.Козак опинявся в полоні радянської історіографічної традиції (наприклад, теза про те, що виникненню КМТ передував інтелігентський гурток "Київська молода"), загалом, його праця цікава, обгрунтована й оригінальна. Великим плюсом цієї роботи є те, що в кінці С.Козак подав основні програмні документи КМТ: статут, "Книги буття українського народу", відозви до українців і до росіян та поляків, окремі твори Шевченка, Білозерського, Костомарова (зокрема, вірш Костомарова "Діти слави") [384]. С.Козак і надалі продовжує цікавитися історією КМТ [182].

Природно, що Україна і її історія продовжує цікавити польських науковців і надалі. Після здобуття Україною незалежності цей інтерес ще більше посилився. В Польщі вийшли розвідки з загальної історії України та окремих її питань. В цьому колі діяльність КМТ продовжує займати важливе місце. Так, у "Словнику української культури", складеному Влодзімежем Вільчинським можна знайти, принаймні, п'ять статтей, що тією чи іншою мірою стосуються КМТ – це статті про саме КМТ, про Костомарова, Куліша і Шевченка, і про "Книгу буття українського народу" [395; 401].

3.3.5. Чеська та словацька історіографія. Перші звістки про КМТ з'явилися в слов'янських газетах Австрійської імперії ще в 1847р. Революція

1848р. ще більше посилила інтерес чесько-словацького суспільства до діячів панславістичного руху, зокрема, кирило-мефодіївців. Подальше вивчення КМТ йшло у руслі шевченкознавства. Великій популярності біографічного дослідження Шевченка в чеській та словацькій літературі сприяло перебування у межах однієї держави з Західною Україною, де розпочався процес національного відродження, подібність становища українського та чеського й словацького народів під гнітом великих імперій, а також, у значній мірі, особиста симпатія Кобзаря до цих народів та їхніх найвизначніших представників – Яна Гуса, Павела Йосефа Шафарика, ім'я яких є святим для кожного чеського чи словацького патріота. Пропагандистами Шевченка стали видатні діячі революції 1848р.: Йосеф Вацлав Фріч – друг Л.Штура, був знайомий з О.І.Герценом і Марко Вовчок, переклав Шевченкове послання П.Й.Шафарикові з "Єретика", Карел Сабіна – в своїй статті "З України" розкрив причини арешту Шевченка (1862). В наступні роки з'явилося багато дуже докладних біографічних розвідок про життя Великого Кобзаря, які торкалися певною мірою і історії КМТ: Емануїла Ваври "Тарас Шевченко, малоросійський поет" (1865), Вацлава Дундера "Тарас Шевченко" (1872) та ін. [351.Т.2., с.341-342]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. число шевченкознавчих розвідок неухильно зростає. З постанням Чехословаччини посилюється національний рух на закарпатських українських землях. З'являється значне число українознавчих праць. Чехословаччина надала притулок багатьом інтелігентам-емігрантам з України. Серед чехо-словацьких українознавців та шевченкознавців першої половини XX ст. особливо можна виділити Яна Махала, Зденека Неєдлого та ін.

Велику увагу розгляду українського національного руху приділив видатний історик-славіст Мирослав Грох (хоча, як пізніше він зізнавався у листі до українського історика Ярослава Грицака, партійне керівництво чехословацького академічного світу "суворо рекомендувало" йому не включати матеріал про українське національне відродження до його книжки про національні рухи "малих народів" Європи у XIX ст.) [97, с.7]. Одним з накращих шевченкознавців в повоєнну добу є Мікулаш Неврлий. Ще в 1960р. він видав у Братиславі книгу

“Т.Г.Шевченко – революційний поет України”. В наш час йому належить дуже цікава робота “Словацька рецепція Кирило – Мефодіївського братства й слов’янська програма словаків” (1994). Образ КМТ, представлений у цій роботі не вирізняється новизною, проте дуже цікавим є зіставлення політичної програми кирило-мефодіївців з аналогічними програмами словацьких панславістів, у першу чергу Л.Штура [243].

Загалом, чеська й словацька історіографія не має визначних робіт, присвячених КМТ. Але інтерес до України та її історії постійно зростає, підсилюється він ще й тим, що до складу Словаччини входять етнічні українські (русинські) землі [340].

3.3.6. Російська сучасна історіографія. Російська пострадянська історіографія існує зараз трохи більше десяти років. Як і українська, багато чого в методологічному та концептуальному плані вона отримала від радянських часів. Як спадок від радянської епохи, вона отримала також деяких істориків-українознавців, наприклад, відомого шевченкознавця П.В.Жура. В одному з останніх своїх досліджень “Труды и дни Кобзаря” (1996) він подає чітку хронологію життя Т.Г.Шевченка, а також, певною мірою, і хронологію КМТ [139]. Спеціальних досліджень, присвячених кирило-мефодіївцям, російська пострадянська історіографія поки що не має. Однак, Україна завжди була в центрі уваги російських дослідників (і політиків). Тривожним симптомом для України як суверенної держави є те, що в пострадянській Росії час від часу виходять книги антиукраїнського шовіністичного спрямування. Сюди треба віднести роботу російського емігранта М.І.Ульянова “Происхождение украинского сепаратизма” (перше видання було зроблено в США у 1966р.), перевидану в 1996р. у Москві. Книга написана у кращих традиціях дореволюційного великоросійського шовіністичного руху [328]. Прямим перевиданням праць російських націоналістів – єдинодержавників початку XX ст. є книга “Украинский сепаратизм в России” (1998). Наслідуючи думки своїх ідеологічних пращурів, упорядник цього збірника М.Б.Смолін у вступній статті “Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет”, зокрема, пише, цитуємо мовою оригіналу: “Наибольшей

внутринациональной проблемой для русских на сегодня должен считаться «украинский» вопрос... Если русское общество и государство будут бездействовать, признавая свершившимся факт появления на малорусских землях государства «Украина», не стремясь развенчивать всевозможные русофобские мифы, усиленно внедряемые в украинское общество и в сознание малороссов, проживающих на территории России, то через очень небольшой срок наша Родина столкнется, возможно, уже с непреодолимыми проблемами в лице государства «Украина», вступившего в НАТО и готового к войне с Россией в любых коалициях.

Пока не поздно, надо указать всем на историческую правду «украинской» проблемы, беспристрастно отделив от этой правды наслоения «украинской» пропаганды".

Перепрошуємо за довгу цитату, але вона наочно показує мету й загальний напрямок цієї роботи. Вже з перших же рядків заявлено, що "до революции русская нация была единой", і показується як розколювали "єдину" націю поляки, німці, євреї й свої, доморощені малоросійські патріоти. Якраз до останніх і належить Кирило–Мефодіївське братство, котре ввібрало в себе ідеї "українського сепаратизму" від поляків.

Закінчується стаття фанатичним закликом: "Национально мыслящие русские люди обязаны, ради будущего русского народа ни под каким видом не признавать прав на существование за государством «Украина», «украинским народом» и «украинским языком». История не знает ни того, ни другого, ни третьего – их нет. Это – фетиши, созданные идеологией наших врагов [у якості ворогів перед цим називалися "масоно-єврейські кола" – Є.Л.]. Их существование продолжится до тех пор, пока русские в России не добудут себе религиозную, государственную и национальную свободу" [327, с.6, 22].

Спробою науково підійти до розгляду української історії і її окремих проблем є робота відомого історика-українознавця О.І.Міллера " «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)" (2000). Розглядаючи розвиток українського національного руху, він,

зокрема, торкається і проблеми КМТ. Це – таємне товариство, яке утворилося багато завдяки в чому польським проукраїнським впливам. Кирило–мефодіївці першими сформулювали українську національну ідею. Покарання братчиків (окрім Шевченка і Гулака) було м'яким [228, с.55-56; 227].

Визначною рисою праць О.І.Міллера є об'єктивність і неупередженість.

Приємним фактом є вихід в світ у популярній серії "100 великих" книги "100 великих украинцев" (2001). (Ця книга має і український відповідник – "100 найвідоміших українців".) Цікаво, що у якості українців ми можемо зустріти таких, яких Росія давно вже звикла вважати своїми: Гоголь, Пирогов, Репін, Мечников, Блаватська, Булгаков, Ахматова, Сікорський, Бердяєв та багато інших. До даної тематики відносяться статті про Костомарова, Шевченка і Куліша, і хоча в кожній з них згадується про КМТ, найдокладніший його розгляд подано в статті (це й зрозуміло) про Костомарова. Особливий наголос зроблено на національному моменті. Серед кирило-мефодіївців виділено справжніх слов'янофілів (Костомаров, Гулак, Білозерський) та палких оборонців української національної ідеї (Шевченко і Куліш). Та обставина, що Шевченко і Куліш в КМТ розглядаються "по один бік фронту", говорить про відхід від застарілих радянських традицій протиставлення цих людей. Загалом, відмічено релігійний характер КМТ, хоча й зазначено, що Гулак не відкидав збройної боротьби, а Шевченко закликав до народної революції [317, с.230-231].

Таким чином, можна зробити **висновок,** що зарубіжна історіографія КМТ доволі обширна. Незважаючи на те, що й вона перебувала під певним тиском офіційної ідеології своїх країн, тиск цей не був таким всеохоплюючим і нав'язливим, як в радянській історіографії. Абсолютна більшість досліджень КМТ або походила з українського кола, або великою мірою була з ним зв'язана. Це й обумовлювало обставину, що дуже часто зарубіжні історики солідаризувалися у поглядах з українськими діаспорними. Для зарубіжних досліджень КМТ (особливо написаних неукраїнцями) характерна більша об'єктивність і неупередженість, ніж для радянських, менша тенденційність (хоча це й не означає, що ці роботи були звільнені від багатьох недоліків, наприклад,

використання штампів типу “Шевченко – націоналіст, що ненавидить всіх росіян” або “кирило–мефодіївці – полум’яні борці за незалежність України” тощо). Певний відбиток на зарубіжних дослідженнях КМТ залишило й ідеологічне протистояння між Сходом і Заходом. Роботи з країн соціалістичного табору більше прив’язані до радянської історіографії, роботи західних істориків – ні. Велика кількість зарубіжних досліджень про КМТ свідчить про значний інтерес науковців до історії України, українського національного руху. Ця тема звертала і продовжує звертати на себе увагу зарубіжних істориків.

Українська діаспорна історіографія формується на початку XX ст., що пов’язано, у свою чергу, з формування самої української діаспори, і є значною мірою продовженням національної української історіографії початку XX ст., а, отже, і образ КМТ в ній трактується подібним чином. Діаспорна історіографія була відносно вільною, хоча певна тенденційність все ж таки на ній позначилась. Особливо це помітно в період “холодної війни”, коли діаспорна історіографія набула розквіту в США і Канаді, і мала підтримку урядів цих держав. Історичні праці того часу дуже часто містять яскраво виражену антиросійську (антирадянську) спрямованість, що відбивалось і на ставленні до КМТ. В 70-80-х рр. діаспорна україномовна видавнича діяльність потроху згортається, що обумовлено зменшенням носіїв української мови в діаспорі. Але саме українська діаспорна історіографія в симбіозі з радянською заклала підстави сучасної української пострадянської історіографії.

РОЗДІЛ 4
КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (90-І РР.)

4.1. Ламка старих стереотипів

Хвиля суспільних перетворень, що охопила радянське суспільство наприкінці 80-х рр., не могла не відбитися й на розвитку історичної науки в Україні. Відкривалися архіви, досліджувалися білі плями в історії, заборонені теми, змінювалися підходи до проблем, створювалися нові образи. Став можливим широкий діалог вітчизняної й зарубіжної, зокрема української діаспорної, історичних наук. Подією надзвичайної важливості в історіографії КМТ став вихід у 1990р. в Києві збірника документів “Кирило-Мефодіївське товариство” в трьох томах. Це видання містило понад півтори тисячі документів різного характеру. Уперше широкий загал отримав змогу ознайомитися з цими матеріалами. Незважаючи на те, що збірник було підготовлено іще в 60-і рр., він побачив світ тільки під час загальної демократизації суспільства. Ця подія немовби ознаменувала новий етап у вивченні КМТ.

Збірник викликав цілу хвилю відгуків і пропозицій. Це свідчить про великий інтерес науковців і любителів історії до КМТ. Однією з таких рецензій стала стаття тернопільського дослідника М.М.Клим’юка (1992), який визначав велике значення цієї публікації документів, відмічав її позитивні моменти, але, водночас, критикував окремі неточності, а також те, що деякі важливі матеріали не ввійшли до цієї збірки. Хоча, безумовно, тритомник “Кирило – Мефодіївське товариство” є найповнішим зібранням матеріалів з історії КМТ [177].

Із здобуттям Україною незалежності посилився інтерес до її минулого. Виходить безліч робіт з історії України, у яких велике місце відводиться як КМТ, так і окремим його учасникам. Масово видаються твори діаспорних українських істориків. Разом з творами видатних українських істориків починають публікуватися й твори невідомих до того часу, заборонених чи забутих дослідників. В публікаціях перших років незалежності увага перш за все

акцентувалася на національному питанні, а саме товариство органічно пов'язувалося з епохою українського національного відродження.

Незалежність дала змогу вільно й об'єктивно підходити до історичних проблем. Але дуже часто нові віяння в деяких істориків почали перетворюватися на своєрідну моду, наслідування яких могло відкрити перспективи до швидкого кар'єрного зростання. Як зазначив відомий сучасний історик Сергій Єкельчик: в перші пострадянські роки "...уважний читач міг помітити дивні речі... "Революційні демократи і прихильники дружби народів" без особливих пояснень були перефарбовані на "полум'яних борців за незалежність". Видатні теоретики федералізму поставали самостійниками в душі, малочисельні партії і групи практично без будь-якого впливу подекуди раптом стали ілюструвати рух широких мас до національної державності. Часом це нагадувало більшовицьке переписування історії у 1920-30-х роках" [131, с.7].

Це дійсно так. Переписування історії завжди супроводжує перехід від однієї суспільно-економічної та політичної формації до іншої. Перехідний період в історичній науці відображається в руйнуванні старих образів і створенні нових.

Певним чином, швидка перебудова української історіографії може пояснюватися величезним потоком друкованої інформації, що линув на Україну від зарубіжного українства, яке наслідувало традиції українських самостійників початку та середини XX ст. Неостанню роль в "переосмисленні" історії відіграло й звільнення історичної науки від ідеологічної цензури. Але найголовнішою причиною докорінної трансформації української історичної науки стала необхідність обгрунтування новонародженої української незалежності конкретними історичними фактами. З початку XX ст. відмічалося, що КМТ посідало визначне місце в процесі українського національного відродження [215], і тому відігравало особливу роль в історичному підкріпленні тези про "споконвічне прагнення українського народу до незалежності". Як зазначав академік НАН України В.А.Смолій в 1996р.: "Нині опанування багатою ідейно-творчою спадщиною діячів Кирило-Мефодіївського товариства диктується не лише етичними принципами засвідчення їм заслуженої шани й поваги, а й

актуальними поточними завданнями активної участі вчених-гуманітаріїв у сучасному державотворчому процесі. Фахівці-історики мають великим конкретно-фактичним матеріалом обгрунтувати, що коріння цього процесу сягають углиб віків і почесне місце в ньому посідає Кирило - Мефодіївське товариство” [312].

Отже, становлення незалежності України обумовило відтворення національної історії. Оскільки це є певним “державним замовленням” існує небезпека тотальної “міфологізації” історії. Історичні дослідження ніколи не повинні залежати від політичної кон’юнктури. Відомо багато прикладів, коли історія “переписувалася” в угоду певним політичним силам, створюючи “історичні міфи”, які надовго вкорінювалися у людській свідомості і дуже важко було їх зруйнувати.

Як зазначають сучасні українські історики В.І.Семененко та Л.О.Радченко: “На зміну старим міфам про минуле нерідко приходять нові – не менш шкідливі...

Сучасна вітчизняна історіографія повинна будь-що уникати спокуси неоромантизму. Ще М.С.Грушевський цілком справедливо закликав ніколи не переоцінювати національних досягнень, вартостей, інтересів, не допускати гіпертрофії національного самозвеличування та виключності. Інакше, писав він, подібна історія породить покоління національних нарцисів, позбавлених всякої об’єктивності.

...Сьогодні... змінилась не методологія, а лише вектор оцінки історичних подій. Все ще відчувається догматизм мислення, одновекторне висвітлення історичного процесу.

...Неможливо живитися лише славетним минулим, орієнтуючись на образ ворога чи почуття моральної переваги над сусідом” [294, с.3-4].

Ідеалізація та гіперболізація минулого – це хвороба історичної науки з давніх давен. Так звані “вимоги часу” не повинні диктувати умови історикам. Дуже часто сучасна українська історіографія робить те, що називається національною безтактністю по відношенню до інших країн, насамперед найближчих сусідів. І це не може бути виправдане жодними шляхетними мотивами. Так, у “Новітній

історії України. 1900-2000” виданій у 2000р. в Києві замість “росіяни” неодноразово вживається образливе “москалі”, і не в цитатах, а прямим текстом [247, с.13-14]. Те, що є природним для націоналістичної літератури, являється недопустимим для підручника з історії, зауважімо, допущеного Міністерством освіти і науки України.

Починаючи з 1990р., на Україні видається все зростаюча кількість підручників, посібників з історії України, науково-популярних книжок присвячених як українській історії загалом, так і окремим її проблемам. Вже 1991 рік, навіть ще до офіційного проголошення незалежності, дав дуже багатий урожай публікацій, тією чи іншою мірою присвячених КМТ. Про великий інтерес до КМТ свідчать лише кількасоттисячні наклади “Книги буття українського народу” М.І.Костомарова.

Чинником процесу національних змагань українського народу, що підкріплює ідею української державності, називав кирило – мефодіївців Максим Розумний у передмові до “Закону Божого” (“Книги буття українського народу”) [282]. Людьми, що заклали “наукові основи програми національного відродження”, назвав у передмові до іншого видання “Книги буття українського народу” І.І.Глизь [84]. Кожна передмова ознайомлювала читача з основними відомостями про КМТ.

В книзі Н.А.Шип “Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк” (1991) підкреслювалося, що у “Книзі буття українського народу” “відмічалося право українців не тільки на культурно-національну, але й політичну незалежність”. Правда авторство цього твору чомусь приписується М.І.Гулаку, тоді як більшість істориків вважає автором М.І.Костомарова, втім, можливо, це описка чи помилка друку [354].

Деякі аспекти діяльності КМТ висвітлюються в статті А.А.Кондрацького “Поляки на Україні в X-XIX ст.” Історія арешту і слідства над кирило – мефодіївцями розглянута О.М.Піджаренком [184; 259].

Праведний гнів проти історичних міфів, що накопичилися в історіографії КМТ ще з часів сталінщини, проступає з роботи Ф.С.Кислого “Т.Г.Шевченко і

М.І.Костомаров у Кирило-Мефодіївському братстві” (1992). Ф.С.Кислий рішуче виступає проти розмежування кирило-мефодіївців на два табори, що було характерно для радянської історіографії, проти розглядання братчиків лише в руслі наслідування декабристських традицій. Ф.С.Кислий намагається об’єктивно проаналізувати світогляди Костомарова і Шевченка, їхні взаємини та роль у братстві. Дуже слушною є думка про звільнення образу КМТ від ідеологічних штампів радянських часів. Разом з тим, Ф.С.Кислий інколи й сам використовує недоведені положення, наприклад, що “на час арешту в товаристві налічувалося понад сто членів”. І чи дійсно все життя Костомаров залишався відданим самостійником? [176].

На початку 90-х рр. теза про те, що КМТ стало перехідною подією від культурницького етапу в українському національному відродженні до організаційного, яка була поширена в українській діаспорній історіографії, стала домінуючою в українській пострадянській історіографії взагалі [286]. КМТ постає як єдина організація, що прагнула незалежності України. Ця теза обгрунтовувалася на сторінках багатьох історико-публіцистичних видань і потрапила до шкільних і вузівських підручників [59; 64; 80; 146; 151; 187; 188; 201; 244; 284; 288 та ін.]. Особливою увагою у популяризації такого підходу до КМТ можна відмітити книги з історії України канадського українського історика Ореста Субтельного, що виходили англійською мовою, а з початку 90-х з’явилися й в українському та російському варіантах [138; 322]. Разом з тим, подекуди в науково-популярних та освітніх виданнях пострадянських часів можна побачити твердження, що були характерні для радянської історіографії КМТ: наприклад, теза про існування в КМТ революційного і ліберального крила, образ КМТ як культурно-просвітницької організації, незначна увага до національного-визвольних прагнень кирило-мефодіївців [169; 190; 279 та ін.]. Це пояснюється тим, що новий образ КМТ ще не витіснив старий, радянський.

Слабким місцем новітніх популярних нарисів історії України є те, що їхня поява зумовлена природним попитом на такі книги, а, отже, їх автори часто створюють не дуже якісний продукт, розраховуючи не тільки сказати нове слово

в історичній науці чи полегшити молоді шлях оволодіння історичними знаннями, але й керуючись суто прагматичними намірами. Звідси випливають плагіат, фактологічні помилки тощо. Досить часто історики будують свої історичні концепції не на джерельній базі, а на підставі історичної літератури.

В пострадянський період на ниві дослідження КМТ продовжують активно працювати колишні радянські дослідники. В 1993р. вийшла стаття П.С.Гончарука "Участь кирило-мефодіївців у діяльності київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів" [88]. Підсумком багаторічних досліджень наукової діяльності КМТ стали дві монографії П.С.Гончарука "Історичні погляди кирило-мефодіївців" та "Провісник дружби і співробітництва народів. (До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М.І.Гулака)", видані у 2002р., де узагальнено й проаналізовано великий фактичний матеріал. Однак, малий наклад робить їх малодоступними для широкого кола читачів [89; 90].

Виходять роботи Г.Я.Сергієнка. В пострадянський час Г.Я.Сергієнко трохи змінив акценти в підході до КМТ. Робиться наголос на національно-визвольних прагненнях кирило-мефодіївців, не акцентується увага на ідейних розмежуваннях поміж братчиків. Але, і тут треба віддати належне постійності шановного історика, він ще раз наголошує, що "справді, розмежування ліберальних і радикальних сил у товаристві вібувалось, але ніякої різкої грані й тим більше боротьби між ними не спостерігалось" [295]. Сергієнко визнає, що справжні ідеї КМТ "повертаються до нас через 150 років забуття, шовіністичних і комуністичних фальсифікацій" [297]. Таким чином, він визнає, що вимушено чи ні він був учасником цих фальсифікацій, які були обумовлені тиском ідеологічної системи Радянського Союзу. Падіння комуністичної диктатури дозволило досліджувати історію більш об'єктивно. Проблему національного відродження українського народу Г.Я.Сергієнко розглядає крізь призму КМТ у різних аспектах: 1) національному; 2) державно-політичному та міжнародному; 3) соціальному; 4) економічному; 5) культурному та 6) релігійному [297].

Продовжується робота з дослідження біографії М.І.Костомарова чи не єдиного костомаровознавця ще з радянських часів Ю.А.Пінчука. В 1992р. вийшла

низка його статтей з цієї тематики, а також монографія, що було приурочено до 175-ї річниці з дня народження М.І.Костомарова. Ю.А.Пінчук рішуче заперечує існування двох тенденцій в КМТ. (Згадаймо, що ще в своїй монографії 1984р. про Костомарова він не виділяв двох течій, що було нетиповим явищем для радянської історіографії.) Костомаров визнається основним ідеологом цієї таємної організації. Всі ідейні розходження між кирило – мефодіївцями, що зазначалися в історіографії КМТ, Ю.А.Пінчук вважає штучними. Костомарова він називає демократом й істинним патріотом України. Особливістю праць Ю.А.Пінчука є об'єктивність підходу до проблеми та насиченість фактичним матеріалом [261; 262; 263; 264].

Костомарову присвячена і стаття відомого історика й літературознавця Вадима Скуратівського (1992), в якій аналізується величезне значення КМТ в національної української історії. В 1997р. з'явилася стаття В.Скуратівського присвячена М.І.Гулаку. КМТ виступає тут як поєднання молодого романтизму та щирого хритиянства [308; 309].

Зверталися дослідники і до постатей інших кирило – мефодіївців. Так, в 1992р. з'явилася стаття Петра Бойка "Не нами забуте ім'я", присвячена М.І.Савичу [60].

Дуже змістовною є стаття Ю.А.Левенця "Василь Білозерський" (1994). Незважаючи на молодий вік В.М.Білозерського, Ю.А.Левенець визнає його "одним з провідних теоретиків" КМТ. Подано докладний аналіз діяльності Білозерського в товаристві. Білозерському присвятила свою статтю і Надія Відоняк, де міститься грунтовний розгляд його діяльності (1999) [202; 74].

Багатий фактичний матеріал міститься в статті Наталії Грязнової "Олександр Навроцький" (2000) [104].

Біографічні нариси про трьох гігантів української культурної й політичної історії Шевченка (автор В.Сарбей), Куліша (автор О.Киян) і Костомарова (автор В.Замлинський) містить "Історія України в особах XIX-XX ст." (1995). Відмічається загалом мирний просвітницький характер КМТ, що прагнула до скасування кріпацтва і відновлення незалежності України. Статті про Шевченка,

Костомарова і Куліша містить і книга “100 найвідоміших українців”, (вона має і російський відповідник “100 великих украинцев”), видана у 2001р. [160; 317].

Великим внеском до української історіографії, зокрема костомаровознавства, є вихід у 2001р. “Энциклопедии жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885)”, де також міститься значний розділ про КМТ. Великим позитивом цього видання є постійне посилання на джерельну та літературну базу. Слід також додати, що на початку 2000-х рр. активізувалася робота по створенню музею М.І.Костомарова. Велику участь у цьому бере непрямий родич Костомарова В.Ф.Янкевич [362; 51].

Великий вплив на розвиток пострадянської української історичної науки справляють зарубіжні українці. 25 травня 1994р. видатний діаспорний український історик Марко Антонович (онук В.Б.Антоновича) прочитав доповідь про деякі аспекти діяльності КМТ в Києво-Могилянській Академії. Ця доповідь пізніше була опублікована. М.Д.Антонович торкається дуже важливих питань історії КМТ: кого вважати членами товариства? Якою була його сутність? Які цілі ставили перед собою братчики? Відповідаючи на ці запитання, М.Д.Антонович зазначає, що організаційна нечіткість була характерна для угруповань діячів національного українського руху XIX ст. Першою чітко визначеною організацією можна вважати лише РУП, що постала в 1900р. Ця думка була висказана ним ще в 70-і рр. [49]. Отже, КМТ не мало визначеної організації, тож про стале членство в ній говорити практично неможливо. Але до кирило-мефодіївців можна безумовно віднести тих людей, які брали участь у засіданнях братства, знали його програмні документи. Вцілому, братчики обстоювали мирні засоби діяльності [50].

“Творцями української нації” вважає кирило – мефодіївців професор Гарвардського університету (США) відомий шевченкознавець Григорій Грабович [92].

Велику статтю про КМТ опублікував професор Манітобського університету (Вінніпег, Канада) Ярослав Розумний (1998). Ярослав Розумний слушно зауважив, що твори про кирило-мефодіївців в Україні й Росії завжди цензурувалися, спочатку царським режимом, потім радянським. Дослідник КМТ

не був вільний у своїх судженнях. Як і М.Антонович, Я.Розумний визнає, що КМТ “не оформляло своєї організаційної інфраструктури”, і тому “членський склад Братства донині не з’ясований”. Я.Розумний докладно аналізує діяльність кирило – мефодіївців, їхню ідеологію та поведінку на слідстві. “Передчасне викриття Братства та характер процесу, – на думку Я.Розумного, – має кілька причин, а між ними організаційна недосвідченість основоположників, романтична наївність, брак знання елементарних засад конспірації та слабо закорінена національна свідомість його членів...

“Українськість” тогочасної інтелігенції не була тривкою, бо не мала грунту в формі своєї держави, а була якимось абстрактним поняттям, що вимагало лояльності...

Здається, що крім Шевченка і ще декого, кирило – методіївці не знали свого народу...

...Братство було збором людей різних, часто протилежних ідеологічних орієнтацій – від ліберально-культурницьких до державно-революційних. Програма Братства, як ми бачимо, їх не об’єднувала, бо була колекцією “проектів” однієї або двох осіб, які надавали цьому статутові суб’єктивного, в основному християнсько-релігійного забарвлення, часто в дусі нереального провідницького ідеалізування” [283].

Я.Розумний визнає, що ідеологія КМТ була передчасною для тодішнього українського суспільства. Та пробудженню національної свідомості сприяло саме покарання Шевченка, Куліша, Костомарова та інших братчиків. “Ця подія викликала серед української інтелігенції та молодих студентів почуття сорому і спричинила психологічний шок, що був важливішим для кристалізації національної самосвідомості, ніж теоретичні тези. І якраз у цьому розбудженні почуття встиду в колоніальній психіці тодішнього українця є чи не найбільше значення існування Кирило – Методіївського Братства” [283].

Діаспорні українці беруть активну участь у створенні сучасної української історіографії. Крім книг вищезгаданого Ореста Субтельного в Україні були опубліковані й праці інших зарубіжних українців. Так, в 1996р. у Львові вийшли

“Нариси з історії України (кінець ХУІІІ-початок ХХ ст.)” Василя Вериги. Василь Верига – колишній доброволець дивізії СС “Галичина”, з 1951р. живе у Канаді. У підході до КМТ він дотримується загальноприйнятої в українській національній історіографії концепції КМТ, як переходу культурницьких прагнень українства до політичної боротьби. Однак, декілька фактичних помилок у викладі історії КМТ показують, що В.Верига не дуже добре розбирався в цьому питанні. Наприклад, Гулака він називає “професором”, тоді як той був службовцем канцелярії генерал-губернатора; говорить, що Шевченко навесні 1846р. став учителем малювання в Київському університеті, тоді як це сталося через рік, напередодні арешту. За В.Веригою, Шевченко відкидав будь-яку “ідею поєднання з москалями”, а, отже, не міг розділяти програму КМТ [73].

Об’єктивний і грунтовний аналіз історії КМТ зроблено в праці Ярослава Грицака “Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття” (1996). Автор узагальнив досвід українських і неукраїнських істориків. Я.Й.Грицак подає синтезований образ КМТ в пострадянській українській історіографії. КМТ – нелегальна політична організація, що не мала формального членства. Гуртки, подібні КМТ, існували практично в усіх великих містах імперії. Ідеологія братства мала синкретичний характер. Куліш наголошував на національному моменті, Костомаров – на загальнолюдському і християнському, а Шевченко – на соціальному. Я.Грицак відмічає, що “ідеологія братства була синтезом ідеї трьох рухів – українського автономістичного, польського демократичного і російського декабристського. Особливо сильним у його діяльності був християнський момент”. Наводяться існуючи думки щодо чисельності товариства. Ярослав Грицак відмічає, що за політичних мотивів інколи виникає “бажання “містифікувати” характер та перебільшувати масштаби його діяльності. Але таке трактування має дуже мало спільного з історичною дійсністю”. Значення КМТ Я.Грицак розглядає на декількох рівнях 1) в загальноєвропейському контексті КМТ відповідало націоналістичним організаціям типу “Молода Німеччина”, “Молода Італія”, “Молода Польща”, що народжувалися в той період і сповідували демократичні антимонархічні ідеї; 2) в

загальнослов'янському сенсі кирило – мефодіївці були українським відбиттям ідей панславізму; 3) в контексті Російської імперії братчики поклали початок "українській ідентичності" [97].

Я.Грицак входив до авторського колективу, що видав у 1996р. у Львові "Історію України", як зазначено в анотації позбавлену як стереотипів застійних часів, так і новітніх "патріотичних міфів". Образ КМТ тут дуже подібний до того образу, що міститься у вищезгаданій книзі Я.Грицака. Загалом, зроблено дуже об'єктивний і неупереджений аналіз історії КМТ [157].

Нові підходи використано і в колективній "Історії України", виданій у 1997р. в Києві. Цікаво, що передвісницею КМТ названо гурток "Київська молода". Штучність цієї тези свого часу переконливо довів В.В.Міяковський. Також грубою помилкою є твердження, що "навесні 1847р. царські власті заарештували у Києві всіх 12 постійних учасників товариства". Адже відомо, що Гулака була заарештовано в Петербурзі, Шевченка – на переправі через Дніпро, Куліша й Білозерського – у Варшаві, а Савича – за кордоном. Ця ж помилка є і в новому 15-томному виданні з серії "Україна крізь віки" [158; 287].

90-ті роки дали дуже багато нових імен на ниві історичної науки. Для багатьох робіт цього часу характерний відхід від догматизму мислення, об'єктивний, неупереджений аналіз історичних фактів, обгрунтованість висновків.

В пострадянський час КМТ приділяється дуже велика увага. І це обумовлено не лише академічними інтересами, а й політичними.

22-23 травня 1994р. в Києві відбулася міжнародна наукова конференція присвячена КМТ. З доповідями на ній виступали В.Сарбей (Україна), М.Антонович (Канада), Г.Вервес (Україна), І.Конєв (Болгарія), С.Груя (Румунія), З.Святковський (Польща), Є.Цибенко (Росія), О.Скакун (Україна), С.Козак (Польща), Г.Сергієнко (Україна), С.Єкельчик (Україна), В.Бородін (Україна), Л.Лисенко (Україна), С.Макарчук (Україна), М.Неврлий (Словаччина), І.Глизь (Україна), М.Павлюк (Україна), Н.Копистянська (Україна), А.Катренко (Україна), О.Лисенко (Україна), С.Заремба (Україна), В.Кравченко (Україна), Джонг Хі-Сок (Півд. Корея), А.Франко (Україна), Т.Андрусяк (Україна), М.Клим'юк (Україна),

П.Усенко (Україна) та ін. Активну участь у роботі конференції взяли П.Толочко, Р.Симоненко, Г.Марахов, Ю.Пінчук, Ю.Левенець, П.Шубравський, Г.Виноградов, О.Маврін та ін. Коло розглянутих проблем було дуже великим. Основна увага приділялась питанням ролі КМТ в Українському національному відродженні, розгляду ідеології КМТ, ідейним зв'язкам товариства з національними рухами інших країн тощо [272].

В 1996р. на Україні широко святкувалась 150-та річниця КМТ. З цього приводу 7 травня 1996р. в Переяславі-Хмельницькому відкрилася Всеукраїнська науково-освітня конференція під назвою "Кирило – Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції". В її роботі взяли участь В.А.Смолій, В.Г.Сарбей, Г.Я.Сергієнко, Г.М.Верба, В.В.Васенко, Л.С.Похила, Н.С.Кулик, Ю.А.Пінчук, Т.М.Соловйова, В.І.Скутіна, Г.М.Ткаченко, Ю.А.Левенець, Н.С.Гаврилюк, В.Б.Любченко, П.Г.Усенко, О.Ф.Овсієнко, І.Я.Дзира, Р.Г.Симоненко, О.О.Крижановська, Н.А.Шип, В.В.Кравченко, Г.Д.Казьмирчук, І.І.Глизь, С.З.Заремба, Ф.І.Стеблій, В.Й.Борисенко, Д.С.Мазоха, А.М.Катренко, С.І.Світленко, В.П.Коцур, Н.І.Коцур. Тематика доповідей була різнобічна: життя, творчість і погляди кирило – мефодіївців, доля людей так чи інакше причетних до історії КМТ, витоки ідеології КМТ, вплив ідей кирило – мефодіївців на розвиток суспільно-політичного руху в Україні, роль і місце КМТ в Українському національному відродженні тощо [173].

В 1996р. велика кількість публікацій присвячених КМТ з'явилась в пресі [147; 200; 270; 295; 297; 303; 305 та ін.]. Дуже часто статті створювались поспіхом, з нагоди, без достатнього вивчення проблеми. Наприклад, в одній з таких публікацій крім того, що безапеляційно стверджується, ніби КМТ "встигло об'єднати близько сотні найдіяльніших людей" (теза не доведена), зазначено також, що Т.Шевченко – "наймолодший і найдіяльніший з Кирило-мефодіївців". Якщо з визначенням "найдіяльніший" ще можна погодитись, то з визначенням "наймолодший" аж ніяк [200].

Особливою увагою серед цих публікацій треба відмітити працю чернігівської дослідниці Л.І.Зеленської. Довгий час працюючи в музеї М.М.Коцюбинського,

вона дуже докладно вивчила матеріали, що стосуються родини Кулішів-Білозерських, особливо О.М.Куліш-Білозерської (Ганни Барвінок) і оприлюднила багато цікавих фактів і подробиць щодо КМТ, які були до того часу невідомі. Стаття цієї сумлінної дослідниці була надрукована в “Чернігівських відомостях” і, на жаль, залишається невідомою широкому загалу [147].

Цікавою роботою є розвідка Р.Г.Симоненка “«Кирило - Мефодіївське» чи «Украйно-Слов'янське»?!”. Автор звертає увагу на питання про назву товариства. Р.Г.Симоненко слушно зауважує, що назва “Кирило-Мефодіївське товариство” чи “братство” з’явилася вже після існування КМТ і була створена штучно, він робить висновок, що назва “Украйно-Слов’янське” товариство могла походити і від самих кирило-мефодіївців, а не була вигадана у ІІІ відділенні [305]. Припущення Р.Г.Симоненка дуже цікаве, однак, ймовірніше припустити, що через організаційну незавершеність кирило – мефодіївці так і не змогли остаточно узгодити назву товариства і використовували різні назви. А назва «Украйно-Слов’янське товариство” скоріше за все дійсно була вигадана у ІІІ відділенні, оскільки відбивала суть діяльності братчиків, у яких, як зазначали жандарми, слов’янофільство переходило в українофільство.

Також цікавою й оригінальною роботою є стаття Оксани Крижанівської “Масонство в Україні в другій половині ХУІІІ-ХІХ ст.”. Жінка-історик, зокрема, досліджує зв’язок між КМТ і масонським рухом. Правда, деякі її припущення є недоведеними (так, О.Крижанівська приписує відозву “К верным сынам Украины” братчикам; припускає, що дехто з кирило – мефодіївців, зокрема, й Шевченко, міг бути причетним до спілки “вільних каменярів”, що є бездоказовим) [195].

Розгляду ідеології КМТ в контексті розвитку суспільно-політичної думки в Росії й на Україні присвячена праця А.Г.Болебруха “Кирилло – Мефодиевское общество и его место в истории русской и украинской общественной мысли”. Автор розглядає феномен КМТ на широкому тлі європейських процесів І пол. ХІХ ст. А.Г.Болебрух відмічає, що панславізм у вітчизняній історіографії звикли трактувати брутально, як “течію, що має на меті об’єднання слов’ян і включення

їх до складу Російської імперії”. Однак, справжня ідеологія панславізма була далекою від вузькоегоїстичних політичних цілей. Панславісти щиро бажали кращої долі своєму й іншим слов’янським народам. Слушною є і думка про те, що месіанізм братчиків походив не від націоналістичних прагнень, оскільки сам націоналізм як ідеологічна система складеться набагато пізніше, а від щирого, наївного патріотизму. “Досягнення державної самостійності України не було самоціллю. Дана мета розглядалася як невід’ємна частина демократичних перетворень суспільного життя усього слов’янського етносу заради прискорення розвитку європейської цивілізації” [62].

4.2. Нові підходи у висвітленні історії Кирило-Мефодіївського товариства

Пострадянська українська історіографія досить швидко сформувала новий образ КМТ. Товариство-братство постає як національно-патріотична політична оранізація, заснована в 1845 (рідше в 1846) році Гулаком, Костомаровим і Білозерським у Києві. Загалом, членами товариства визнають від 10 [94] до 100 чоловік [251]. Хоча здебільшого все ж таки традиційно визначають дванадцятку братчиків [109; 110; 189; 218 та ін.]. Інколи відмічають розбіжності у методах дій серед братчиків від лібералізму до радикалізму, не проводячи, в цілому, чіткого розподілу на лібералів і радикалів. Але, загалом, образ КМТ в новітній українській історіографії є однотипним і набуває рис типово-шаблонного, як колись в радянській. Правда, інколи, можна побачити підходи, що не йдуть у загальному руслі. Серед загального хору тих, хто бачить у кирило – мефодіївцях лише діячів українського національного відродження і передвісників державної незалежності України, першу патріотичну організацію з чіткою політичною програмою, дисонансом звучить голос тих небагатьох, хто відмічає нечіткість і неоформленість мрій братчиків щодо політичного майбутнього України, про створення незалежної держави. В.І.Семененко і Л.О.Радченко зазначають, що головний програмний документ КМТ “Книга буття українського народу” є різновидом “соціальної утопії, без згадки про реальність державної незалежності української території. Характерна риса: якщо для діячів польського опору ідеалом

була свобода, то для більшості кирило-мефодіївців соціальна рівність” [294, с.242]. Дійсно, важко приписувати нечисленному гуртку українських інтелігентів середини XIX ст. ясні передбачення політичного майбутнього України як незалежної держави. Все, що вони мали, це неясні мрії, невиразні передчуття кращої долі їхньої Батьківщини, які походили з щирого патріотизму до землі своїх предків і палкого романтичного бажання бачити свою країну квітучою і щасливою.

Ще більш єретично виглядає образ КМТ в роботі П.П.Овдієнка та Є.М.Страшко “Нариси історії України XIX-початку XX ст.” (2001). Дозволимо собі цитату з цієї книги: “В його [КМТ – Є.Л.] історії забагато неясного. Важко точно відповісти навіть на елементарні питання - коли це товариство існувало і з кого складалося. Сам статут гуртка забороняв при прийомі нових членів називати імена решти. Тому: апріорі можна було вважати кожного з учасників зібрань «братчиком» (тобто належним до організації). А можна було й навпаки брати участь у зібраннях, не вважаючи їх якоюсь організацією...

Фактично відкритим залишається й питання про час його існування. За самою логікою статуту термін заснування не міг бути відомим, так само як і засновники. Традиційна дата, яка наводиться в літературі - 1846 рік - березень 1847 року, коли «братчиків» видав студент В.Петров - виглядає, щонайменш непереконливо. Адже ще 1846 р. М.Гулак виїхав до Петербурга, В.Білозерський - до Полтави, а М.Костомаров залишився в Києві, де читав свій курс в університеті. «Ми навіть роззнайомились,» - скаже згодом на слідстві М.Костомаров. Навіть, якщо він і злукавив перед жандармами, то все рівно можна засумніватись у наявності в гуртка якогось керівництва, котре традиційно вбачається у названих вище трьох особах - М.Костомарові, М.Гулаку та В.Білозерському.

Не з'ясована й ключова проблема - в чому, власне кажучи, полягала політична діяльність цього осередку. Крім дискусій, звичайно, які велись у тісному колі. Від товариства залишилось лише декілька документів - «Закон божий», Статут та декілька прокламацій, котрі теж не вийшли за межі цього нечисленного (11-12 чоловік) київського товариства. Недарма, П.Куліш, подібно

до деяких інших, що їм приписується участь у товаристві, згодом скептично оцінював суто практичну сторону гуртка, відмічаючи його «при-страсть до мрійливої говорильні». Нічого не відомо про якісь зв'язки «братчиків» на периферії. Таким чином, мова може йти про неструктурований інтелектуальний гурток, неполітичний за стилем діяльності. Переважна більшість тих, хто до нього був причетний - М.Костомаров, Т.Шевченко, П.Куліш, В.Андрузький, Д.Пильчиков, М.Гулак, В.Білозерський та інші - навіть суб'єктивно не відповідали тим вимогам, які ставить політика перед особистістю... «Братчики» ще були далекі від усього цього, на відміну хоча б від учасників Південного товариства... Тож марно застосовувати до них суто політичні категорії («ліберал», «демократ», «революціонер» чи т.п.).

Значення історичної ініціативи кирило-мефодіївців полягає в іншому - в першій спробі з'ясування суті «української проблеми» в історичному контексті - до них ця проблема не ставилась так масштабно. Водночас, було намічено загальну ідеологію розв'язання цієї проблеми в майбутньому. Це й було справжнім інтелектуальним проривом, який високо підняв «братчиків» над сірою буденністю української провінції у складі величезної імперії.

До «української проблеми» кирило-мефодіївці підходили як романтики, суспільні реформатори, щиро віруючі християни-православні, «слов'янофіли» за орієнтацією. Будучи романтиками, вони вважали за конечність існування «національного духу» - позараціональної, містичної духовної єдності, що захована в глибинах людської психіки, виявляючи себе в мові, піснях, історичних фактах. Як і в інших ранньонаціоналістичних ідеологів, у «братчиків» часто зустрічається символічний образ «могили», що у ній «приспаний» національний дух. Пізнати його й повернути народові - це й є місія його духовних провідників” [248].

Можна погоджуватися чи не погоджуватися з наведеними положеннями, але П.П.Овдієнко і Є.М.Страшко чітко відобразили об'єктивний підхід до аналізу подій не забарвлений будь-якими політичними ідеологіями. Важливо також відмітити, що, на відміну від тих істориків, котрі виставляють КМТ

“конспіративною політичною організацією”, хоча й зазначають, що організаційно вона ще не склалася, П.П.Овдієнко та Є.М.Страшко являють нам образ молодіжного інтелігентського патріотичного гуртка, члени якого переповнені щирими, романтичними, дещо наївними, гуманістичними думками. Цей образ не є новим для історіографії КМТ, проте практично не використовувався в радянській і пострадянській історіографіях. Але, таке трактування КМТ зовсім не принижує його значення. Що й підтверджує наступний висновок з наведеної книги: “перший крок до розробки політичної програми розв’язання “українського питання” зробили саме вони [кирило – мефодіївці – Є.М.]. І стали передвісниками майбутнього України” [248].

Як своєрідне резюме до зазначеної думки можна навести тезу Є.А.Чернова щодо КМТ: “В історіографічній традиції затвердилася думка про Кирило – Мефодіївське товариство як політичну організацію з програмою, статутом, символікою, ритуалом, досить широким колом членів і навіть внутрішніми політичними течіями. Вождями товариства вважаються М.І.Костомаров, П.О.Куліш, Т.Г.Шевченко. Не вдаючись до масштабної полеміки, зауважимо тільки, що остаточне “оформлення” цієї організації відбулося на слідстві, її найбільш послідовними “організаторами”, “дійсними творцями” були: донощик О.М.Петров і керівники ІІІ відділення канцелярії його імператорської величності... Безумовно, український суспільний рух стояв на порозі свого ідейно-політичного самовизначення, що і знайшло втілення в спробі Костомарова та його оточення в Києві створити товариство за всіма “правилами” політичних таємних товариств першої половини XIX ст., які виросли на грунті традицій масонських лож... Але для дійсної політичної таємної організації не було ні ідеологічних, ні “матеріальних” достатніх підстав, як у самому українському суспільстві, так і, що характерно, в самих ініціаторів. Тому як таємна політична організація товариство функціонувало здебільшого в уявах провокатора О.М.Петрова та, на перших етапах слідства, начальника штабу корпусу жандармів генерала Дубельта, а з їх “легкої руки” цей “образ” укорінився в історіографічній традиції”. Але, безумовно, сам факт існування цього дещо “по-

дитячому” створеного товариства свідчить про зародження нових явищ в українському національному русі [346]. Подібні думки щодо сутності КМТ можна побачити і нещодавній роботі Г.М.Дудченка “Роль ігрового фактору у створенні та діяльності Кирило-Мефодіївського товариства” (2001) [123].

Отже, якими не були б погляди істориків на сутність КМТ, всі вони визнають, що його значення у розвитку українського національного руху є визначальним. Таким чином, 90-і рр. XX ст. стали перехідним етапом від радянської історіографії до сучасної. Цей період характеризується відмовою від радянських стереотипів, переосмисленням багатьох історичних явищ. Разом з тим, подекуди відбувається ідеалізація та гіперболізація історії, що може призвести до формування нових історичних міфів. Часто образ КМТ використовується для підкріплення певних політичних ідей. Але, в цілому, пострадянська українська історична наука стала більш пов’язана зі світовою. Її характеризує відносний плюралізм думок, залучення досвіду іноземних дослідників, використання нестандартних підходів. Хоча, інколи, все ж таки, історики йдуть вслід за традицією – радянською чи діаспорною, базують свої погляди лише на підставі літератури, не звертаючись до джерел, створюють праці з певних кон’юнктурних міркувань. Втім, це явище є природним для перехідного періоду. Незважаючи на різні тлумачення сутності КМТ, всі дослідники сходяться у визначенні надзвичайної його ролі в історії України, його величезного значення для становлення і розвитку української державності.

ВИСНОВКИ

Історія має віртуальний характер. Праця історика полягає у створенні образу минулого, котрий би якомога ближче був наближений до реальності. Образи історії створюються на підставі фактів. Образ КМТ в літературі став створюватися починаючи з 1847р. Багато в чому створення образу КМТ зобов'язане свідченням самих кирило-мефодіївців. Але тут історики стикаються з такою проблемою: практично кожен з осіб причетних до товариства 1846-1847рр., який залишив свідчення про нього, трактував це товариство по-своєму. Отже, треба визнати, що єдиної оцінки сутності цього гуртка інтелігентів не було вже в самих його учасників. Звідси й починається різнобій у підходах до образу КМТ в історіографії.

Початок створенню літератури про КМТ поклав секретний процес 1847р. З тих пір обсяг літератури, де торкається історія КМТ, зріс настільки, що повністю осягнути його не уявляється можливим. Хоча, треба зазначити, що серйозних і грунтовних досліджень не набереться і двох десятків за півторастолітній період.

Загалом, всю історіографію КМТ можна поділити на зарубіжну і вітчизняну. Цей розподіл є досить умовний, оскільки інколи важко визначити, що саме треба віднести до тієї чи до іншої. Дещо спрощує проведення такого розподілу використання мовного і територіального чинника. Так, до вітчизняної історіографії віднесено україно- і російськомовні роботи, що виходили на етнічних українських землях, а також в державах, які цими землями володіли: Російська імперія і Австро-Угорщина, пізніше Польща і Радянський Союз. Іншомовні дослідження КМТ (переважно англомовні, французькі, польські, німецькі) виходили за межами етнічної України і відносяться до зарубіжної історіографії. Сюди ж ми віднесемо іншомовні праці українських істориків, тому що вони були розраховані саме на зарубіжну читацьку аудиторію. Серед зарубіжної історіографії КМТ особливо виділяються праці Ж.Люсіані (французькою), Д.Папазяна, Дж.Сидорука, Д.Сондерса, Ю.Луцького (англійською), Ю.Голомбека та С.Козака (польською). Також треба згадати сучасних російських дослідників-українознавців, що торкалися теми КМТ, П.В.Жура і О.І.Міллера.

Посереднє становище між вітчизняною і зарубіжною історіографією КМТ займає українська діаспорна історіографія. Вона формувалася на перетині вітчизняної і світової історичної науки. Утворення української діаспорної історіографії відбувається з формуванням української діаспори на початку XX ст. Оскільки практично весь період існування української діаспори співпав з існуванням Радянського Союзу, де твори української діаспори практично були недоступні, логічніше віднести діаспорну історіографію КМТ до зарубіжної, бо вона була розрахована саме на зарубіжних українців (В.Міяковський, Д.Дорошенко, П.Зайцев, М.Антонович та ін.), хоча саме вона великою мірою створила базу для виникнення сучасної української історіографії.

У вітчизняній історіографії КМТ Г.Д.Казьмирчук умовно виділив три великих періоди: 1) дорадянський; 2) радянський і 3) пострадянський [167]. Розвиваючи це положення можна провести наступну градацію цієї схеми:

Дорадянський період (1847-1920, на Західній Україні до 1939) у свою чергу можна роподілити на підперіоди:

- виникнення літератури про КМТ, свідчення самих кирило – мефодіївців (1847-1880-і); цей період характеризується появою перших публікацій про КМТ в пресі, а також оприлюдненням спогадів деяких кирило – мефодіївців, насамперед, М.І.Костомарова і П.О.Куліша, про КМТ;

- зародження наукової історіографії КМТ (1880-і – початок XX ст.); початок науковому дослідженню КМТ поклали праці М.П.Драгоманова і О.М.Пипіна. Цей період характеризується науковою діяльністю тих істориків, які особисто знали деяких кирило – мефодіївців або близьких до них людей і дослідницьку діяльність доповнювали спогадами або свідченнями самих братчиків (наприклад, М.К.Чалий, О.Я.Кониський та ін.), і завершується створенням перших грунтовних досліджень КМТ в працях М.І.Стороженка і В.І.Семевського;

- політизація історіографії КМТ (перші два десятиліття XX ст.); в цей час образ КМТ широко використовується для політичної пропаганди; наприклад, представники єдинодержавницького напрямку виставляли КМТ, як початок новітнього українського сепаратизму (наприклад, А.В.Стороженко, С.Н.Щоголєв);

соціал-демократи, як прогресивну, демократичну і, навіть, революційну організацію (наприклад, С.Г.Сватіков, Р.І.Видрін, В.Левинський); представники української національної історіографії визнавали за кирило – мефодіївцями проголошення першої політичної програми Українського національного відродження, перший крок до створення незалежної України (наприклад, М.С.Грушевський, С.О.Єфремов, М.М.Аркас, О.Я.Єфименко, П.І.Зайцев);

- окремо можна виділити історіографію КМТ Західної України (кінець XIX ст. - 1939); дослідження галицьких істориків (І.Я.Франко, В.Г.Щурат, М.С.Возняк, І.П.Крип'якевич) характеризуються меншою політизацією, хоча, в цілому, всі вони стояли на українській національній платформі.

Радянський період (1920-1990) в історіографії КМТ, характеризується майже безроздільним пануванням з 1930-х рр. "двокрильної" теорії і величезною залежністю історичної науки від офіційної радянської ідеології. Звичайно, сама "двокрильна" теорія не має нічого поганого, вона є цілком зрозумілою і прийнятною, але неприпустимим є апріорне, безваріантне прийняття тільки цього образу в історіографії, відхилення від якого суворо засуджується. Цей період в історіографії КМТ можна розподілити на такі підперіоди:

- "розстріляне відродження" (1920-1930); це десятиріччя характеризується відносною толерантностью радянської влади до історичної науки, що дало змогу продовжувати активне дослідження національної історії, саме в цей час з'являється дуже багато досліджень присвячених різним аспектам історії КМТ (наприклад, С.О.Єфремов, О.Ю.Гермайзе, Д.І.Багалій, М.Є.Слабченко, В.В.Міяковський, З.Гуревич), але поступово влада брала під свій повний контроль історичну науку і політичні процеси кінця 20-х – початку 30-х рр. остаточно перетворили істориків на провідників керівної лінії компартії, небажані особи знищувались;

- становлення тоталітарної системи (1930-і); в цей час була знищена більшість дослідників КМТ 20-х рр., образ КМТ набуває стандартно-шаблонних рис таємної політичної організації, що поділялася на ліберально-буржуазне і революційно-демократичне крила, відбувається різке протиставлення

революціонера Шевченка націоналісту Кулішу, точаться суперечки про членство Шевченка в КМТ (наприклад, Ф.О.Ястребов, І.І.Стебун, О.П.Оглоблин, А.І.Бортников, П.І.Альтман);

- доба Великої Вітчизняної війни (1941-1945); образ Шевченка і КМТ активно використовується для антинімецької пропаганди, КМТ розглядається як організація, що боролася за національне й соціальне визволення слов'янських народів, головним ворогом яких були німці (наприклад, І.Д.Назаренко, І.І.Пільгук, Є.П.Кирилюк, Ф.О.Ястребов);

- повернення до політики репресій (1946-1953); відбувається імперативна догматизація "двокрильного" образу КМТ, боротьба з буржуазно-націоналістичними перекрученнями (наприклад, Ю.О.Ковмір, В.Є.Спицький, Я.Д.Дмитерко, Ф.О.Ястребов);

- "відлига" (1953-кінець 1960-х); відносна лібералізація суспільства, пом'якшення стандартів образу КМТ, зникнення лайливих і образливих випадів проти буржуазних націоналістів Куліша, Білозерського, Костомарова (наприклад, П.А.Зайончковський, І.Д.Назаренко, Л.Ф.Хінкулов, Є.С.Шабліовський, В.Є.Шубравський, В.С.Бородін);

- "застій" (1970-і – початок 1980-х); повернення до стандартизації "двокрильного" образу КМТ, широке використання ідеологічних штампів, посилення випадів проти буржуазного націоналізму, збирання і підготовка до друку фактичного матеріалу про КМТ і кирило - мефодіївців (наприклад, Г.Я.Сергієнко, Г.І.Марахов, Г.Д.Казьмирчук);

- занепад радянської системи (1980-і); відхід від ідеологічних догм, висловлення альтернативних думок, висвітлення "закритих" тем, поступове руйнування шаблонного образу "двокрильного" КМТ (наприклад, Ю.А.Пінчук, П.М.Федьченко, Н.А.Шип).

Пострадянський (сучасний) період (1990-і) являє широкий спектр найрізноманітніших підходів і образів, але безумовно наголошується на визначальній ролі КМТ в процесі Українського національного відродження і становлення політичної незалежності України, широко використовується

зарубіжний досвід, великий вплив має українська діаспорна історіографія, хоча існують і певні вади – плагіат, поверховість, кон'юнктурщина і т.п. На жаль, за всі роки незалежності в Україні не вийшло жодного великого дослідження присвяченого КМТ. Основною особливістю історіографії цього періоду є висування на перший план національно-визвольної сутності КМТ, на противагу радянській історіографії, яка головним чином звертала увагу на соціальну боротьбу, практично нехтуючи національною. Дуже часто в літературі можна зустріти патетичний, занадто ідеалізований, а тому викривлений образ КМТ. Найповніші дослідження КМТ цього періоду належать Ю.А.Пінчуку, В.Г.Сарбею, Я.Розумному, Я.Грицаку, Р.Г.Симоненку та ін.

Таким чином, історія КМТ завжди привертала і продовжує привертати увагу дослідників. Особливо актуальною є історія КМТ в часи сучасного українського державотворення. Але історіографічний образ КМТ не повинен перетворюватися на "історичний міф", яким би можна було підкріпити певні політичні постулати (наприклад, міфологізацію образу Т.Г.Шевченка простежила у своїй роботі О.С.Забужко [140]). Принаймні, не треба змішувати науку і політику. А як ми можемо побачити з цього невеличкого екскурсу, саме це і відбувалося майже постійно з образом КМТ в літературі XX ст.

Дослідження історії КМТ являється актуальною проблемою сучасної історичної науки в Україні. Історіографія КМТ містить багато спірних питань, які потребують уважного вивчення. Розглядаючи кирило-мефодіївців, не треба дивитись на них крізь призму ореолу мучеників України й народних героїв. Кирило-мефодіївці були дітьми свого часу, хоча, звичайно, в їх діяльності є багато такого, що викликає щирий подив і захоплення. Видатний український письменник і суспільно-політичний діяч І.Я.Франко писав, що "кожна нова деталь, яку дізнаємося про Кирило-Мефодіївське братство і про його тодішніх членів, побільшує нашу симпатію до них" [335]. Але їх не можна вивчати у відриві від історичного підгрунтя. В протилежному разі ми знову будемо говорити лише про історичний міф, яких і так вже багато в історичній науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1. ІР НБУВ. Ф.І. [Архів Куліша] №30004. Лист В.М.Білозерського до О.М.Куліш 17 липня 1858р.

2. ІР НБУВ. Ф.1. №30005. Лист В.М.Білозерського до О.М.Куліш 3 серпня 1867р.

3. ІР НБУВ. Ф.1. [Архів Куліша] №28649. Спогади про П.О.Куліша В.М.Білозерського та О.М.Куліш. Арк.4.

4. ІР НБУВ. Ф.Х. №14764. Машинопис. Автобіографія М.І.Костомарова надіслана К.М.Бестужеву-Рюміну (1868). Арк.6.

5. ІР НБУВ. Ф.Х. №4942-4943, 6421. Виноградов Н. Материалы об Г.Л.Андрузском.

6. ІР НБУВ. Ф.Х. №17128-17131. Граховецький Д. Матеріали про Г.Л.Андрузького.

7. ІР НБУВ. Ф.Х. №14710. Граховецький Д. “Формуляр” (колишнього кирило – методієвця) І.Я.Посяди за рр. 1849-1887.

8. ІР НБУВ. Ф.Х. №17931. Машинопис. 36 арк. Петров В. Куліш та Кирило – Методіївське Товариство.

9. ІР НБУВ. Ф.Х. №14 764. Савченко Ф. Ненадрукована автобіографія М.І.Костомарова й листи його до шефів жандармів та Олександра ІІ.

10. ІР НБУВ. Ф.ХХІІ. [Архів Костомарова] №73. Лист В.М.Білозерського до М.І.Костомарова 7/19 січня 1877р. Арк.2.

11. ІР НБУВ. Ф.ХХІІ. [Архів Костомарова] №110. Лист М.І.Гулака до М.І.Костомарова 6 жовтня 1871р.

12. ІР НБУВ. Ф.ХХІІ. [Архів Костомарова] №111. Лист М.І.Гулака до М.І.Костомарова 2 лютого 1873р.

13. ІР НБУВ. Ф.ХХІІ. [Архів Костомарова] №224. Лист О.О.Навроцького до М.І.Костомарова 25 березня 1861р.

14. ІР НБУВ. Ф.XXII. [Архів Костомарова] № 225. Лист О.О.Навроцького до М.І.Костомарова 28 жовтня 1864р.

15. ІР НБУВ. Ф.209. [Архів О.О.Тулуба] №1. До біографії Кирило – Мефодіївського братчика О.Д.Тулуба (Родинні споминки). Доповідь на засіданні Комісії для дослідів громадських течій на Україні. ВУАН. 15 травня 1924р. Арк.5.

16. ЦДІАУ. Ф.274. Оп.1. Спр.582. Справа про знайдення у Києві під час обшуку у квартирі І.Є.Щербака 2 серпня 1901р. брошури В.Старосольського "Кирило-Мефодієвське Братство". Арк.176.

17. ЦДІАУ. Ф.442. Оп.797. Спр.177. Справа про притягнення до відповідальності чиновника Коломійцева за розповсюдження чуток про змову на Україні. Арк.1, 6, 33.

18. ЦДІАУ. Ф.442. Оп.798. Спр.477. Запит секретаря канцелярії генерал-губернатора Шульгіна від 3 липня 1848р. про причетність Мокрицького до "справи Шевченка". Арк.85,86.

19. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського. А-4580 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 3.ІУ.1893р. Санкт-Петербург.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

20. Абрамович Д. З листування М.І.Костомарова з графинею А.Д.Блудовою // Україна. – 1926. - Кн.5. – С.81.

21. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Т.12. – М., 1956. - С.440-441.

22. Беліна-Кенджицький Ю. У Шевченка в Києві. 1846р. // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.153-159.

23. Візир М.П. Т.Г.Шевченко в епістолярії відділу рукописів центральної наукової бібліотеки АН УРСР// З досліджень про Т.Г.Шевченка. – К.,1968. – С.83.

24. Ганна Барвінок. Збірник до 170-річчя від дня народження.-К., 2001.-С.235-292.

25. ДОДАТОК до Ч.14. “ПРАВДИ” ответ “Бояну” Стебельскому на “Письмо до Кулиша” // Література та культура Полісся. Вип.15. Спадщина П.Куліша в сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2001. – С.24.

26. Житецький Г.П. П.О.Куліш про Кирило – Методіївське Товариство [Лист П.О.Куліша до О.О.Гатцука] // Україна: науковий журнал українознавства. – 1929. – Кн.33. – березень-квітень. – С.70.

27. Записка Юзефовича “О так называемом украинофильском движении”// Савченко Федір. Заборона українства 1876 р. – Х., К., 1930. – С.376.

28. Кирило – Мефодіївське товариство. В 3 томах. – К., 1990.

29. Костомаров М.І. Лист до видавця-редактора “Русской старины” М.І.Семевського (1879) // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.139-140.

30. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989.

31. Костомаров Н.И. П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность // КС. Т.5. – февраль 1883. – С.221-234.

32. Костомарова А.Л. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Вестник Европы. – 1910. - №6. – С.195-209 ; №7. – С.43-66; №8. – С.45-75; №9. – С.94-125.

33. Кулиш П. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Новь. – 1885. – Т.IУ. - №13. – С.61-75.

34. Куліш П.О. Жизнь Куліша // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982 – С.120-121.

35. Куліш П.О. Історичне оповідання // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.122-130.

36. Кулиш П.А. Украинофилам // Записки Українського Наукового Товариства в Київі. Кн.УIII. 1911. – С.69-70.

37. Момбеллі М.О. Записки // Спогади про Тараса Шевченка.-К., 1982.-С.174-176.

38. Никитенко А.В. Дневник: В трех томах. Т.1. – М., 1955. – С.304.

39. Петров А.М. Из далекого прошлого. (Воспоминания о Кирилло – Мефодиевском обществе) // Звенья. – 1935. - №5. – С.310-311.

40. Письмо П.А.Кулиша к О.М.Бодянскому от 17 ноября 1848 г. // КС. – 1883. - №11. – С.244.

41. Речь Белозерского на полугодовой тризне по П.А.Кулише, в день Пантелеймона, 27 июля 1897г. // Земский Сборник Ченигoвской губернии. 1900. Январь. №1. – Чернигов, 1900. – С.23-24.

42. Твори Пантелеймона Куліша. Т.1. – Лв., 1908. – С.269-271.

43. Украйна". (Письмо к издателю "Колокола") // Колокол.-1861.-№61.-15 января.

44. Шигарін М.Д. Спогади киян про Шевченка та його часи // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.170.

ЛІТЕРАТУРА

45. Альтман П.І. Т.Г.Шевченко (Біографічний нарис). – К., 1939. – С.31-32.

46. Антонович М. Г.Я.Сергієнко. Т.Г.Шевченко і Кирило – Мефодіївське товариство // Український історик. – Р.XXII (85-88). – 1985. – С.235-237.

47. Антонович М. Г.Я.Сергієнко. Шевченко і Київ // Український історик. – Р.XXV (97-100). – 1988. – С.203-204.

48. Антонович М. Історія України. – Прага, 1942.

49. Антонович Марко. Коли постали громади?// Олександрові Оглоблинові. Українська вільна Академія наук у США. Науковий збірник III. – Нью Йорк, 1977. – С.128-129.

50. Антонович Марко. Національно-політичні наслідки постання Кирило – Методіївського братства // Генеза. – 1995. - №1(3). – С.135-140.

51. Арешт напередодні весілля [Інтерв'ю з В.Ф. Янкевичем] // Хрещатик. – 2002. – 17 квітня. – С.6.

52. Аркас М.М.Історія України-Русі. – К.,1990. – С.375-377.

53. Багалій Д.І. Т.Г.Шевченко і Кирило – Методіївці. Історично – літературна розвідка. – Х., 1925.

54. Барвінський О. Історія України-Руси. – Вінніпег, 1920. – С.101.

55. Бар-вский Н.Я. Из школьных воспоминаний о Киеве // КС.-1884.-Т.8.-№3.-С.505.

56. Барка В. Правда Кобзаря. – Нью Йорк, 1961. – С.64.

57. Белодед В.Д. Роль Кирилло – Мефодиевского общества в утверждении освободительных идей в России и на Украине // Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX-XX вв.-К., 1990.-С.53-87.

58. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). - К., 1996. - С.107-108.

59. Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С.203-206.

60. Бойко Петро. Не нами забуте ім'я // Книжник. – 1992. - №4. – С.14-16.

61. Божко О. Кирило – Мефодіївське товариство // Сіверщина. – 1996. – 20 квітня. – С.6.

62. Болебрух А.Г. Кирилло – Мефодиевское общество и его место в истории русской и украинской общественной мысли // Вісник Дніпропетровського державного університету. Історія та археологія. – 1997. – Вип.2. – С.37-58.

63. Большая советская энциклопедия. Т.21. – М., 1953. – С.109.

64. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998. – С.426-428.

65. Бородін В.С. Твори Шевченка в архіві кирило – мефодіївців // Збірник праць 14-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1965. – С.114-126.

66. Бородін В.С. Твори Шевченка в політичному процесі Кирило – Мефодіївського товариства та заборона й вилучення "Кобзаря"// Збірник праць 17-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1970. – С.52-91.

67. Бортников А.И. Кирилло – Мефодиевское общество и польское национально-освободительное движение // Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах. – М., 1970. – С.183-190.

68. Бортников А.И. Кирилло – Мефодиевское общество. (Главные идеи и цели.) // Труды исторического факультета Киевского государственного университета. – Т.1. – К., 1940. – С.221-271.

69. Бортніков А.І. Шевченко і організація Кирило – Мефодіївського товариства // Пам'яті Т.Г.Шевченка. Наукові записки Київського університету. Збірник філологічного факультету. №1. – К., 1939. – С.276-297.

70. Буцик А.К. Суспільно-політичний рух в Росії 30-50-х років XIX ст. – К., 1964. – С.191-204.

71. Буцик А.К., Сарбей В.Г. Г.Я.Сергієнко. Суспільно-політичні рухи на Україні після декабристів. 1826-1850рр. // УІЖ. – 1972. - №2. – С.145-147.

72. Васин Н. Талантливый горемыка. Очерк жизни Т.Г.Шевченко.-М., 1911.-С.30.

73. Верига Василь. Нариси з історії України (кінець ХУІІІ-початок ХХ ст.). – Лв., 1996. – С.120-124.

74. Відоняк Надія. З когорти кирило – мефодіївців. До сотої річниці з дня смерті Василя Білозерського // Народна армія. – 1999. – 3 березня. – С.4-5.

75. Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета Св. Владимира. Т.1. – К., 1884. – С.366-368, 530-532.

76. Возняк М. Кирило – Методіївське Братство. – Лв., 1921.

77. Волконский А.М. Историческая правда и украинофильская пропаганда // Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С.97, 101, 120.

78. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Полтавские ведомости.-1895.-7 апреля.-С.2.

79. Выдрин Р.И. Национальный вопрос в русском общественном движении // Голос минувшего. – 1915. - №1. – январь. – С.116-119.

80. Гайдуков Л.Ф., Крушинський В.Ю. Історія України. Посібник для старшокласників та абітурієнтів. – К., 1999. – С.97-98.

81. Ган Я. Революціонер-демократ // Комуніст.-1937.-10 березня.-№57 (5332).-С.3.

82. Гермайзе О.Ю. П.Куліш і М.Костомаров, як члени Кирило – Методіївського Брацтва // Шевченко та його доба. Збірник перший. – Х., 1925. – С.38-56.

83. Гермайзе О.Ю. Нові непорозуміння з Шевченком // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.173.

84. Глизь І.І. Передмова // Костомаров М.І. Закон Божий. – К., 1991. – С.9.

85. Гончарук П.С. Історичні погляди П.О.Куліша під час перебування в Кирило – Мефодіївському братстві // УІЖ. – 1969. - №8. – С.78-85.

86. Гончарук П.С. Питання історії в програмних документах Кирило – Мефодіївського товариства // УІЖ. – 1970. - №5. – С.52-63.

87. Гончарук П.С. Питання культури та освіти в творчій спадщині кирило – мефодіївців // УІЖ. – 1971. – №12. – С.90-98.

88. Гончарук П.С. Участь кирило – мефодіївців у діяльності київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів // Київська старовина. – 1993. - №4. – С.71-77.

89. Гончарук П.С. Історичні погляди кирило-мефодіївців. – К., 2002.

90. Гончарук П.С. Провісник дружби і співробітництва народів. (До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М.І.Гулака). – К., 2002.

91. Горбатюк В.Т. Т.Г.Шевченко і Кирило – Мефодіївське товариство // Труди історичного факультету Одеського державного університету. Т.1. – Одеса, 1939.

92. Грабович Григорій. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність.-1996.-№12.-С.94.

93. Грабовський П.А. Пам’яті Т.Г.Шевченка // Т.Г.Шевченко в критиці. – К., 1953. – С.98.

94. Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С.263.

95. Гресько М. Французи про Шевченка // Всесвіт. – 1965. - №3(81). – С.11.

96. Гринченко Б. П.А.Кулиш, биографический очерк. – Чернигов, 1899.

97. Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К., 1996.

98. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.

99. Грушевський М.С. Історія України. – К., 1993. – С.222-223, 226.

100. Грушевський М.С. Матеріяли до історії Кирило – Методіївського брацтва. – К., 1915. – С.5.

101. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. - С.317.

102. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. – К., 1917. – С.135. Ця ж думка проводиться і в статті: Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило – Методіївської справи // Літературно-науковий вісник. – 1917. – Т.67. – Кн.1. – С.8-13.

103. Грушевський О. З настроїв та думок Кирило – Мефодіївського братства // Україна. - 1914. – Кн.1. – С.71-72.

104. Грязнова Наталія. Олександр Навроцький // Дивослово.-2000.-№5. – С.28-31.

105. Гуревич З. "Молода Україна". До восьмидесятих роковин Кирило – Методіївського братства. – Х., 1928.

106. Гурский Д. Шевченко и Кирилло – Мефодиевское Братство // Русское слово. – 1911. – 26 февраля. - №46. – С.2.

107. Дашкевич Н. Отзыв о сочинении г.Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX столетия"// Отчет о двадцать девятом присуждении наград гр.Уварова. – СПб.,1888. – С.232-238.

108. Дмитерко Я.Д. Общественно-политические и философские взгляды Т.Г.Шевченко. – М., 1951. – С.37-38.

109. Довідник з історії України. Т.2. – К., 1995. – С.37.

110. Довідник з історії України. – К., 2001. – С.306-307.

111. Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Лв., 1991. – С.11-27.

112. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С.21-22.

113. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. – Відень, 1916. – С.10.

114. Дорошенко Д.Історія України. – Краків-Львів, 1942. – С.201-202.

115. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.ІІ. – К., 1992. – С.280-282.

116. Дорошенко Д. М.І.Костомаров. Його громадська й літературно-наукова діяльність. – К., 1920. – С.23-43.

117. Дорошенко Д. П.О.Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. – К.,1918. – С.16-19.

118. Дорошкевич О. Етюди з шевченкознавства. Збірка статтів. – Х., К., 1930.

119. Дорошкевич О.К. Українська культура в двох столицях Росії. (Історично-літературний нарис.). – К., 1945. – С.10.

120. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах.-К., 1969.

121. Дудченко Г.М. Кирило-Мефодіївське товариство: народження міфу (1847-1870-ті рр.) // Наукові записки. Історичні науки. Збірник наукових статтей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – К., 2001. – Вип. 38. – С.102-108.

122. Дудченко Г.М. Кирило-Мефодіївське товариство та М.Драгоманов (історіографічний аспект) // Наукові записки. Історичні науки. Збірник наукових статтей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 47. – С.238-242.

123. Дудченко Г.М. Роль ігрового фактору у створенні та діяльності Кирило-Мефодіївського товариства // Наукові записки. Історичні науки. Збірник наукових статтей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – К., 2001. – Вип. 39. – С.3-11.

124. Дьяков В.А. Освободительное движение в России. 1825-1861гг. – М., 1979. – С.175.

125. Дядиченко В.А., Лось Ф.Є. История Украинской ССР. Учебник для 7-8 классов. – К., 1974. – С.120-121.

126. Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Спицький В.Є. Історія Української РСР. – К., 1965. – С.135-136.

127. Енциклопедія українознавства. Т.2. – К., 1995. – С.470.

128. Енциклопедія українознавства. – Лв., 1994. – С.1031-1032.

129. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.388-389.

130. Єгіазаров С. Пам’яті моїх учителів і керівників М.І.Гулака, Л.Загурського та О.О.Навроцького // Наше минуле. – 1918. - №1. – С.44-53.

131. Єкельчик Сергій. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994.

132. Єневич Ф. Проти формалізму в літературознавстві і літературній критиці. З приводу “Історико-літературних нарисів” І.Стебуна // Більшовик України. – 1948. - №6. – С.57.

133. Єнзен Альфред. Тарас Шевченко. Життя українського поета. – Перемишль, 1921. – С.11-15.

134. Єфремов С.О. Біля початків українства. Генезис ідей Кирило – Методіївського брацтва // Україна. – 1924. - Кн.1-2. – С.88-96.

135. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С.362-363.

136. Єфремов С. Просвітні заходи Кирило – Мефодіївського братства // Письмо з “Просвіти”. – Лв., 1914. - №3. – С.65-69.

137. Житецький І.П. Куліш і Костомаров // Україна. – 1927. – Кн.1-2. – С.42.

138. Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України. – Лв., 1993. – С.61-62.

139. Жур П.В. Труды и дни Кобзаря. Люберцы, 1996.

140. Забужко Оксана. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К., 1997.

141. Задеснянський Р. Апостол української національної революції. – Мюнхен, 1969. – С.178-202.

142. Зайончковський П.А. Кирилло – Мефодиевское общество (1846-1847). – М., 1959.

143. Зайончковский П.А. Кирилло – Мефодиевское общество // Труды Историко-архивного института Главного управления МВД СССР. Т.3. Кафедра истории СССР. – 1947. – С.171-216.

144. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К., 1994. – 149-196.

145. Зайцев П. “Книги битія”, як документ і твір // Наше минуле. – 1918. – №1. – С.22-34.

146. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Лв., 2002. – С.323.

147. Зеленська Л.І. Кирило – Мефодіївське товариство. (До 150-річчя від дня заснування) // Чернігівські відомості. – 1996. – 15 березня. – С.6.

148. Зеров М.К. Твори: В двох томах. – Т.2. – К., 1990. – С.135-145.

149. Іваничук Р.І. Четвертий вимір. – К., 1984.

150. Іванова Р.П. М.І.Костомаров у суспільно-політичному русі XIX ст.// УІЖ. – 1967. - №5. – С.33.

151. Іванченко Раїса. Історія без міфів. – К., 1996. – С.186-190.

152. Иконников В.С. Киев в 1654-1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – С.226-228.

153. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – С.146-153.

154. История СССР. Т.4. – М., 1967. – С.416-419.

155. История Украинской ССР. Т.1. – К., 1953. – С.458-459.

156. История Украинской ССР. Т.1. – К., 1969. – С.405-408.

157. Історія України / Керівник авторського колективу Ю.Зайцев. – Лв., 1996. – 183-185.

158. Історія України / Під заг.ред. В.А.Смолія. – К., 1997. – С.148-150.

159. Історія України. Курс лекцій у двох книгах. Кн.1. – К., 1991. – С.407-409.

160. Історія України в особах XIX-XX ст. – К., 1995. – С.63-79.

161. Історія України. Для дітей шкільного віку. - К., 1992. - С.190-191.

162. Історія української літератури: В 2-х томах. Т.1. – К., 1955. – С.245-246.

163. Історія Української РСР. Короткий нарис. – К., 1981. – С.148-149.

164. Історія Української РСР. (Науково-популярний нарис).-К., 1967.-С.116,117.

165. Історія Української РСР. – Т.3. – К., 1978. – С.126-127.

166. Казьмирчук Г.Д. “...Все, що посіяне, зійде...” (Нариси суспільно-політичного руху Росії першої половини XIX ст.). – К., 1988. – С.94-95.

167. Казьмирчук Г.Д. Історіографія Кирило – Мефодіївського товариства // Кирило – Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. До 150-річчя створення та діяльності. Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції. – К., 1996. – С.52-54.

168. Казьмирчук Г.Д. Кирило – Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918-1934 рр.) // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1978. - №20. – С.72-78.

169. Каплуновская Е.И. История Украины. Общественно-политическое и национально-освободительное движение в Украине. (XIX В.) Конспект лекций. – Х., 1993. – С.6-7.

170. Каппелер Андреас. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. – М., 2000. – С.166; Каппелер Андреас. Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на міжнародному конгресі україністів. – Лв., 1994. – С.208-214.

171. Касименко А.К. История Украинской ССР. Популярный очерк. – К., 1965. – С.134-135.

172. Киевские славянисты сороковых годов // КС.- 1897. - Т.56. – февраль. – С.177-187.

173. Кирило – Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції в Переяславі-Хмельницькому. - К., 1996.

174. Кирилюк Є.П. Шевченко і Кирило – Мефодіївське братство // Вісті АН УРСР. – 1944. - №3-4. – С.39-53.

175. Кирилюк Є.П., Шабліовський Є.С., Шубравський В.Є. Т.Г.Шевченко. Біографія. – К., 1964. – С.196, 199.

176. Кислий Ф.С. Т.Г.Шевченко і М.І.Костомаров у Кирило – Мефодіївському братстві // Рідна школа. – 1992. - №7-8. – С.87-91.

177. Клим'юк М.М. Кирило-Мефодіївське товариство // УІЖ. – 1992. - №4. – С.46-48.

178. Книга для читання з історії Української РСР. – К., 1970. – С.149-153.

179. Коваленко Г.А. Українська історія. Оповідання з історії України. – К., 1993. – С.160.

180. Ковмір Ю.О. Т.Г.Шевченко в Кирило – Мефодіївському товаристві // Наукові записки Житомирського державного пед. інституту. Т.1.-1950. - С.69-86.

181. Ковмір Ю.О. Т.Г.Шевченко і Кирило – Мефодіївське товариство // УІЖ. – 1966. - №3. – С.75-78.

182. Козак Степан. Універсальна ідея історіософії кирило – мефодіївців // Слово і час. – 1997. - №7. – С.22-26.

183. Колесник І.І. Українська історіографія (ХУІІІ-початок ХХ століття). – К., 2000.

184. Кондрацький А.А. Поляки на Україні в Х-ХІХ ст.// УІЖ. – 1991. – №12. – С.91-92.

185. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К., 1991. – С.196-203.

186. Конта Ростислав. Державотворчі ідеї в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства // Наукові записки. Історичні науки. Збірник наукових статтей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 47. – С.231-237.

187. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. – Х., 2000. – С.296-297.

188. Король В.Ю. Історія України. – К., 1999. – С.148-150.

189. Короткий довідник з історії України. – К., 1994. – С.120.

190. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. – К., 1993. – С.100-101.

191. Кошовий І.Т. Т.Г.Шевченко в Києві. – К., 1941. – С.40, 42.

192. Кранихфельд В.П.Т. Г.Шевченко – певец Украины. – С-Пб., 1901.

193. Краніхфельд В. Тарас Шевченко. Співак України. – Скрентон, 1919. – С.10-11.

194. Крашенінніков Сергій. Київ Шевченкових часів. – Нью Йорк – Париж – Сідней - Торонто, 1987. – С.1, 9, 10, 13, 18-21.

195. Крижанівська Оксана. “Масонство в Україні в другій половині ХУІІІ-ХІХ ст.”// Історія в школах України. – 1997. - №1. – С.4.

196. Крип’якевич І.П. Історія України. – Лв.,1990. – С.265-266.

197. Кудрицька Л.Є. Матеріали до біографії кирило-мефодіївця І.Я.Посяди // УІЖ. – 1971. - №9. – С.84-89.

198. Кузьміна З.М. Шевченко і Андрузький // Збірник праць 5-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1950. – С.150.

199. Куклин Г.А. Материалы к изучению истории революционного движения в России. – Т.I.(1800-1854). – Женева, 1905. – С.281-289.

200. Кулик В. В когорті перших. До 150-річчя Кирило – Мефодіївського братства // Ніжинський вісник. – 1996. – 14 лютого. – С.4.

201. Кучерук О. Оповідання з історії України. 5 клас. – К., 1993. – С.149-150.

202. Левенець Ю.А. Василь Білозерський // УІЖ. – 1994. - №2-3. – С.84-93.

203. Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос. - Женева, 1917. – С.65.

204. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. Ч.1. – Лв., 1926. – С.5-6.

205. Лемке М.Н. Николаевские жандармы и литература 1826-1855 годов. – СПб., 1908. – С.172.

206. Ленін В.І. До питання про національну політику // Т.Г.Шевченко в критиці. – К., 1953. – С.7.

207. Лепкий Б. Про життя і твори Тараса Шевченка. – К.,1994. – С.69-83.

208. Линниченко И.А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М.С.Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С.266.

209. Лисяк-Рудницький Іван. Нариси з історії нової України.-Лв.,1991.-С.20, 34.

210. Луначарський А.В. Великий народний поет // Т.Г.Шевченко в критиці. – К., 1953. – с.109.

211. Луняк Є.М. Роль П.Куліша в Кирило – Мефодіївському товаристві // Література та культура Полісся. Вип.15. Спадщина П.Куліша в сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2001. – С.55-63; Луняк Є.М. Місце України у колі слов’янських народів в ідеях кирило – мефодіївців: сучасний погляд // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. - №3 (7). – С.44-46; Луняк Є.М. Актуальні проблеми сучасної історіографії Кирило – Мефодіївського товариства // Грані. – 2002. - №2. – С.24-28; Луняк Є.М. Кирило-Мефодіївське товариство в зарубіжних дослідженнях // Бористен. – 2002. - №4 (130). – квітень. – С.7-12; Луняк Є.М.

Робота Є.А.Рихлика “Слов’янофільство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)” в контексті радянської історіографії Кирило-Мефодіївського товариства 20-х років XIX ст. // Література та культура Полісся. – Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С.96-100; Луняк Є.М. Кирило-Мефодіївське товариство: історіографічний образ // Література та культура Полісся. – Вип. 19. – Ніжин, 2002. – С.67-70.

212. М.К. К сведениям об Украино-Славянском обществе // Русский архив. – 1893. – Кн.2. – С.399-405.

213. М[атушевський] Ф. Шевченко, славянофильство й западничество // Рада. – 1912. – 14 березня. - №61. – С.2-3, 15 березня. - №62. – С.2-3.

214. Маврін О.О. Англомовна історіографія про розвиток політичної думки в Україні у середині-другій половині XIX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1994. – С.16.

215. Магочий Павло. Українське Національне Відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. – №3. – С.97-107.

216. Мазепа Ісак. Підстави нашого відродження // Хроніка 2000. – К., 1999. - №31-32. – С.156-164.

217. Маковей О. Панько Олелькович Куліш, огляд його діяльности. - Лв., 1900.

218. Малий словник історії України. – К., 1997. – С.194-195.

219. Марахов Г.И. Киевский университет в революционно-демократическом движении. – К., 1984.

220. Марахов Г.И. С верой в будущее. Революционный демократ Н.И.Гулак. – К., 1989.

221. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е гг. XIX века. – К., 1979.

222. Маркевич Олексій. Микола Савич. Біографічна замітка // Записки НТШ. Р.1901. Кн.УІ. Т.XLIY. – Львів. – С.5-9.

223. Марковський М.М. Шевченко в Кирило – Мефодіївському братстві // Записки іст.-філ.від. ВУАН. – 1923. - Кн.ІУ. – С.49-57.

224. Марченко Валерій. Гулак // Слово і час. – 1991. – №1. – С.26-37.

225. Мациевич Л.С. Николай Иванович Савич // КС.-1904.-февраль - С.229-238.

226. Методичні розробки з українознавства. Вип.4. Виникнення промислового капіталізму на Україні та громадські рухи в першій половині XIX ст. – Х., 1930. – С.15-16.

227. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIXв.). СПб., 2000.

228. Миллер А.И. Украинофильство // Славяноведение. – М., 1998. - №5. – С.28-37.

229. Міхновський М.І. Самостійна Україна // Вивід прав України. – Лв., 1991. – С.83.

230. Міяковський В.В. З нових матеріялів до історії Кирило-Методіївського брацтва // Україна – 1924. - Кн.1-2. – С.121-125.

231. Міяковський В. Книга про Кирило – Методіївське Братство // Сучасність. – – Мюнхен,1963. - №3(27). – Березень.– С.85-96.

232. Міяковський В. Люди сорокових років. (Кирило – методіївці в їх листуванні) // За сто літ. – 1928. – Кн.2. - С.33-98.

233. Міяковський В. Микола Гулак // Шевченко та його доба. Збірник другий. – К., 1926. – С.114-127.

234. Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. – Нью Йорк, 1984. – С.83-89, 90-92, 93-105, 132-155.

235. Міяковський В. Опанас Маркович у Кирило – Методіївському братстві // За сто літ. – 1927. – Кн.1. – С.25-28.

236. Млиновецький Р. Історія українського народу. (Нариси з політичної історії). – Мюнхен, 1953. – С.363-365.

237. Мотренко В.Г., Когонашвили К.К. Краткий справочник по истории. – К., 1983. – С.115.

238. Назаренко І.Д. Світогляд Т.Г.Шевченка. – К., 1957. – С.103-112.

239. Назаренко І.Д. Співець свободи слов'янських народів.-М., 1943. - С.5-27.

240. Назаренко І.Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С.184-213; Нарис історії філософії на Україні. – К., 1966. – С.149-157.

241. Нарис історії України. – Уфа, 1942. – С.107-109.

242. Нарис історії України. – Берлін, 1943. – С.96-97.

243. Неврлий М. Словацька рецепція Кирило – Методієвського Братства й слов'янська проблема словаків // Український історик. – Рік XXXI. – (120-123). – 1994. – С.201-214.

244. Нестерцов В.Д. Украина в первой половине XIX века // Курс лекций по истории Украины. – Донецк, 1993. – С.118-120.

245. Новиков М.И. Т.Г.Шевченко – великий украинский революционер – демократ // Украинские революционные демократы. – М., 1954. – С.14-71.

246. Новицький М.М. Шевченко в процесі 1847р. і його папери // Україна. – 1925. – Кн.1-2. – С.62-64.

247. Новітня історія України. 1900-2000. – К., 2000.

248. Овдієнко П.П., Страшко Є.М. Нариси історії України XIX-початку XX ст. – Ніжин, 2001. – С.109-110.

249. Оглоблин О.П. Шевченко і його епоха // Пам'яті Т.Г.Шевченка. Збірник статтей до 125-ліття з дня народження. 1814-1939. – К., 1939. – С.31-51.

250. Огоновский О. История литературы русской. Ч.II. - Лв., 1889. – С.157-159.

251. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій. – К., 1999. – С.286.

252. Одарченко П. Видатні українські діячі. Статті. – К.,1999. – С. 253-257.

253. Охримович Ю.Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. Ч.1. – К., 1918.

254. Павловский И.Ф. К истории Кирилло – Мефодиевского общества в Киеве // Русская старина. – 1911. – декабрь. – С.692-696.

255. Пам'яті Т.Г.Шевченка . Стаття у більшовицькій газеті "Путь правды"// Т.Г.Шевченко в критиці. – К., 1953. – С.11-12.

256. Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С.79-80.

257. Петров В. Різдво р.1846 // Шевченко. Річник перший. – Полтава, 1928. – С.139-154.

258. Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX ст. – К., 1884. – С.234-235.

259. Пиджаренко Александр. История и тайны уголовного и политического сыска. – К., 1994. – С.107-119.

260. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова. (Критический очерк). – К., 1984.

261. Пінчук Ю.А. До оцінки наукової і громадської діяльності М.І.Костомарова // УІЖ. – 1992. - №3. – С.3-11.

262. Пінчук Ю.А. Ідеолог Кирило – Мефодіївського братства // КС. – 1992. - №5. – С.15-18.

263. Пінчук Ю.А. М.І.Костомаров у Києві (1844-1847рр.) // УІЖ. – 1992. - №5. – С.3-15.

264. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992.

265. Пільгук І. Вплив Шевченка на культурно-громадське життя Західної України // Пам’яті Т.Г.Шевченка. Збірник доповідей читаних на ювілейній шевченківській сесії АН УРСР 9 і 10 березня 1943р. – М., 1944. – С.17.

266. Пільгук І.І. “Кирило – Мефодіївське братство” і літературний процес 40-60-х років. (До 100-х роковин заснування “Кирило – Мефодіївського братства”) // Вітчизна. – 1946. - №1. – С.189-200.

267. Плеханов Г.В. Сочинения. Т.Х. – М.-Петроград, 1924. – С.346; Т.XXIII. – М.-Л., 1926. – С.199-200.

268. Полевой П. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Живописное обозрение. – 1885. - №17. – С.271.

269. Поліщук М.С. Кирило – мефодіївець Іван Якович Посяда (До 150-річчя від дня народження) // УІЖ. – 1973. - №4. – С.143.

270. Поліщук М. Апостол народної свободи: До 150-ліття Кирило – Мефодіївського товариства // Молодь України. – 1996. – 26 січня. – С.3.

271. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2.- К., 1992.-С.306-308.

272. Правденко К. Міжнародна наукова конференція про Кирило – Методієвське братство, улаштована в Києві 22-23 травня 1994р. // Український історик. – Рік XXXI. (120-123). – 1994. – С.276-279.

273. Прийма Ф.Я. Шевченко и русское освободительное движение 1840-1860-х годов // Тарас Шевченко. – М., 1962. – С.165-167.

274. Пыпин А.Н. Панславизм в прошлом и настоящем (1878)-С-Пб.,1913.- С.94.

275. Пыпин А.Н., Спасович В.Д. История славянских литератур.Т.1. - С-Пб., 1879. – С.375-377.

276. Пыпин А.Н. История русской этнографии. – С-Пб., 1891. – С.153, 157.

277. Радянська енциклопедія історії України. Т.2. – К., 1970. – С.375-376.

278. Річицький А.Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка.). – Берлін, 1923.

279. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2. – Х., 1997. – С.103-111.

280. Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С.303-307.

281. Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило – Методіївців. (З ідеології Кирило – Методіївського братства.) // Записки Ніжинського І.Н.О.-1926. - Кн.6. - С.197-222.

282. Розумний Максим. Книга буття, віри і сподівань // Наука і суспільство. – 1991. - №11. – С.24.

283. Розумний Ярослав. "Чи ми ще зійдемося знову?" Кирило – Методіївське Братство з перспективи 150 років // Сучасність. – 1998. - №12. – С.121-133.

284. Рябчук Микола. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000. – С.77-90.

285. Сакулин П.Н. Русская литература и социализм. Часть первая. Ранний русский социализм. – М., 1924. – С.288-293.

286. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХУІІІ –початок ХХ ст.) // Історія України. – 1997. - №3,4,5.

287. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Україна крізь віки. – Т.9. – К., 1999. – С.106-118.

288. Сарбей В.Г. Історія України. 9 клас. – К., 1996. – С.60-66.

289. Сарбей В.Г, Сергієнко Г.Я., Смолій В.А. Історія УРСР. 8-9 клас. – К., 1990. – С.207-209.

290. Сватиков С.Г. Общественное движение в России. – Ростов-на-Дону, 1905. – С.200-202.

291. Семевский В.И. Кирилло – Мефодиевское общество // Голос минувшего. – 1918. - №10-12. – октябрь-декабрь. – С.101-158.

292. Семевский В.И. Николай Иванович Гулак // Галлерея Шлиссельбургских узников. Ч.1. – С-Пб., 1907. – С.37-55.

293. Семевский В.И. Николай Иванович Костомаров. 1817-1885 // Русская старина. – 1886. - №1. – С.188-191, 195.

294. Семененко В.І., Радченко Л.О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення. – Х., 2000.

295. Сергієнко Г.Я. І зіллються в одне море слов'янськії ріки. До 150-річчя заснування в Києві Кирило – Мефодіївського товариства // Голос України. – 1996. – 17 січня. – С.7.

296. Сергієнко Г.Я. Історіографія Кирило – Мефодіївського товариства // Історіографічні дослідження в УРСР. Вип.ІУ. – К., 1971. – С.150-172.

297. Сергієнко Г.Я. Кирило – Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі // УІЖ.-1996.-№1.-С.26.

298. Сергієнко Г.Я. "Книга буття українського народу". (До 125-річчя виникнення Кирило – Мефодіївського товариства) // Наука і суспільство. – 1971. - №1. – С.46-48.

299. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичні рухи на Україні після декабристів. 1826-1850рр. – К., 1971.

300. Сергієнко Г.Я. Тарас Григорович Шевченко – революціонер, демократ, мислитель, борець // УІЖ. – 1989. - №3. – С.18.

301. Сергієнко Г.Я. Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство.- К., 1983.

302. Сергієнко Г.Я. Шевченко і Київ. – К., 1987. - С.92-95.

303. Сергієнко Г.Я. Шевченкові тоді сповнилось 32... До 150-ліття Кирило – Мефодіївського товариства // Молодь України. – 1996. – 5 січня. – С.3.

304. Сергієнко Г.Я. Яскрава сторінка визвольного руху. (до 125-річчя Кирило – Мефодіївського товариства). – К., 1971.

305. Симоненко Рем. «Кирило - Мефодіївське» чи «Украйно-Слов'янське»?! // Київ. – 1996. - №3-4. – С.119-128.

306. Симонова И.А. О взаимосвязи славянофильства с идеологией Кирилло-Мефодиевского общества. Ф.В.Чижов и кирилло-мефодиевцы // Советское славяноведение. – М., 1988. - №1. – С.42-54.

307. С[ірк]о (Ф.К.Вовк). Т.Г.Шевченко і його думки про громадське життя // Громада. - №4. – 1879. – С.39-95; С[ірк]о. Передмова // Кобзарь Тараса Шевченка. Частина 1. – Женева, 1878. – С.VII-XXI.

308. Скуратівський Вадим. Микола Костомаров (1817-1885) // Сучасність. – 1992. - №9. – С.152-156.

309. Скуратівський Вадим. Чотири виміри Миколи Гулака // Українська культура. – 1997. - №6. – С.34-35.

310. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціяльної історії України XIX століття. – Т.1. – Одеса, 1925. – С.178-184.

311. Смілянська В.Л. Біограф та його “Хроніка” // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К., 1991. – С.18.

312. Смолій В.А. Етапна віха вітчизняної і загальної історії. 150-річний ювілей Кирило – Мефодіївського товариства // Кирило – Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. – С.2.

313. Советская историческая энциклопедия. – Т.7. – М., 1965. – С.287.

314. Советский энциклопедический словарь. – М., 1985. – С.578.

315. Спицький В.Є. Тарас Григорьевич Шевченко – великий революционер-демократ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - К., 1951. – С.11-12.

316. Стебун І.І. Тарас Шевченко. (Біографічний нарис.) // Пам’яті Т.Г.Шевченка. Збірник статтей до 125-ліття з дня народження. 1814-1939. – К., 1939.– С.7-30.

317. 100 навідоміших українців. – К., 2001. – С.227-253.

318. Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1912.

319. Стороженко Н.И. Новые материалы для биографии Шевченко // КС. – 1893. - №3. – С.460-469; 1900 - №9. – С.297-326.

320. Стороженко Н.И. Памяти Николая Ивановича Гулака // КС. – 1900. – Т.68. – февраль. – С.261-272.

321. Стороженко Н.И. Кирилло – Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак // КС. – 1906. – Т.92. – февраль. – С.135-152.

322. Субтельний Орест. Україна. Історія. – К., 1994. – С.302-305.

323. Ткаченко І. П.О.Куліш. Критико-біографічний нарис. – Х., 1927. – С.16.

324. Українська літературна енциклопедія Т.2. – К., 1990. – С.465.

325. Український радянський енциклопедичний словник. Т.2.- К., 1967. – С.100.

326. Украинофильство [автор Н.И.Коробка] // Энциклопедический словарь. – Т.XXXIVa. – С-Пб., 1902. – С.636-637.

327. Украинский сепаратизм в России . – М., 1998.

328. Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. – М., 1996. – С.171-173.

329. Уткін О.І. Різними шляхами // Людина і світ. – 1971. - №6. – С.60-61.

330. Федосов И.А. Революционное движение в России во второй четверти XIX в. – М., 1958. – С.208-210.

331. Федьченко П.М. Шевченко, Куліш і Костомаров у Кирило – Мефодіївському товаристві // Радянське літературознавство.-1989.-№7.-С.30.

332. Филипович П.П. До студіювання Шевченка та його доби // Шевченко та його доба. Збірник перший. – Х.,1925.– С.7-37.

333. Флоринский Т.Д. Славянофильство Т.Г.Шевченка // Eranos. Сборник статтей по литературе и истории. – К., 1906. – С.348-361.

334. Франко І.Я. Тарас Шевченко // Україна. – 1925. - Кн.1-2 . – С.8.

335. Франко І.Я.Твори: В 50 томах. – К.,1982. – Т.37. – С.69.

336. Франко І. Шевченко героєм польської революційної лєгенди. – Лв., 1901. – С.11.

337. Франко І..Я. “Ukraina irredenta”// Вивід прав України.-Лв.,1991.-С.64-65.

338. [Франко Ив.]. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь [Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон]. Т.XLI. – СПб., 1904. – С.309.

339. Хинкулов Л.Ф. Шевченко. – М., 1957. – С.120-123; Хінкулов Л.Ф. Тарас Шевченко і його сучасники. – К., 1962. – С.162.

340. Хрох Мирослав. От национальных движений к процессу строительства наций в Европе // Нации и национализм. – М., 2002. – С.121-145.

341. Царинный А. Украинское движение // Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С.150-151.

342. Чалый М.К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко. (Свод материалов для его биографии). – К., 1882. – С.58-62.

343. Чалый М.К. К биографии А.В.Марковича // КС. - 1894. - Т.45. - С.342.

344. Челак М. Т.Г.Шевченко – борец за дружбу украинского и русского народов // Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русским. – К., 1955. – С.40-42.

345. Чернец Л.Н. Т.Г.Шевченко и революционная демократия // Труды узбекского государственного университета. Филология. Вып.2. – Самарканд, 1940. – С.8.

346. Чернов Є.А. Кирило – Мефодіївське товариство // Пам’ятки суспільної думки України (ХУІІІ-перша половина ХІХ ст.). Хрестоматія / Під ред. проф. А.Г.Болебруха. – Дніпропетровськ, 1995. – С.467-468.

347. Черняхівський Г. Тарас Шевченко і славянофільство. – Катеринослав, 1915. – С.12.

348. Чижевський Д. Історія української літератури.-Тернопіль, 1994.-С.398-399.

349. Шагинян М. Собр.соч.: В 9-ти томах. Т.7. – М., 1974. – С.594, 596.

350. Шаповал Ю. Україна. ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С.193-199.

351. Шевченківський словник: В 2 т. – К., 1976.

352. Шевченкознавство. Підсумки і проблеми. – К.,1975. – С.241-316.

353. Шип Н.А. Русско-украинское сотрудничество в ХУІІІ - первой половине ХІХ в. – К., 1988. – С.80.

354. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К., 1991. – С.139.

355. Шпорлюк Роман. Україна. Коротка історія. – К., 1992. – С.23-24.

356. Шрамченко А. А.А.Навроцкий // КС. – 1902 - декабрь. – С.351-381.

357. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К., 1913. – С.22-27.

358. Щеголев С.Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912.

359. Щепотьєв В.О. Розмови про українських письменників. – Ч.І. – Полтава, 1918. – С.38-42.

360. Щурат В.Г. Вибрані праці. – К., 1963. – С.186-194.

361. Щурат В. Основи Шевченкових зв'язків з Поляками // Записки НТШ. – Лв., 1917. – Т.CXIX-CXX. – С.284-304.

362. Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817-1885). – К.-Донецк, 2001. – С.198-203.

363. Якименко М.А. З Кобзарем будив він волю. (До 150-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М.І.Гулака.) // УІЖ. – 1972. - №8. – С.125-127.

364. Яковенко В.И. Т.Г.Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность. – С-Пб., 1894. – С.46-47.

365. Ястребов Ф.О. Кирило – Мефодіївське братство. (1846-1946) // Літературна газета. – 1946. – 7 березня.

366. Ястребов Ф.О. Разложение феодально-крепостного строя и возникновение капитализма на Украине. (Украина в первой половине XIX века.). – К., 1936. – С.96-97.

367. Ястребов Ф.О. Україна в першій половині XIX століття // Нариси історії України. Вип.8. – К., 1939. – С.172-173.

368. Ястребов Ф.О. Шевченко в революційному русі 30-х – 50-х років XIX ст. // Пам'яті Т.Г.Шевченка. Збірник статтей до 125-ліття з дня народження. 1814-1939. – К., 1939. – С.53-89.

369. Allen W.E.D. The Ukraine: A History. – N.Y., 1963. – P.240-243.

370. Battaglia G. Taras Szewczenko. Życie i pisma jego. Lwow, 1865.

371. Barwinskyj A. Österreich-Ungarn und das ukrainische Problem. Beiträge zur politischen Lage. München-Leipzig, 1915. S.14, 16, 37.

372. Borschak É. Le mouvement national ukrainien au XIX siècle. Paris, 1930. P.34-49.

373. Chamberlin W.H. The Ukraine: a submerged nation. New York, 1944. P.29-30.

374. Chirovsky N. An Introduction to Ukrainian History. Vol.3. New York, 1986. P.23-25.

375. Courriere C. Histoire de la litterature contemporaine chez les Slaves. – Paris, 1879. – P. XVI, 305, 499, 522, 529.

376. Dragomanow Michel. La literature Oukrainienne proscrite par la gouvernement russe. – Geneve, 1878. – P.29-32.

377. Encyclopedia of Ukraine. Vol.1.A-F. Toronto, 1985. P.635.

378. From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation. Cambridge, Massachusetts, 1984.

379. Geschichte der Ukraine / Hrg. von F.Golczewski. Göttingen, 1993.

380. Goląbek J. Bractwo sw. Cyryla i Metodego w Kijowie. Warszawa, 1935.

381. Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine. Paris, 1994. P.59.

382. Kappeler A. Klein Geschichte der Ukraine. München, 1994.

383. Kessler O. Die Ukraine. Beiträge zur Geschichte, Kultur und Volkswirtschaft. München, 1916. S.20, 23.

384. Kozak S. Ukraińscy spiskowcy i mesjanisci. Bractwo Cyryla i Metodego. Warszawa, 1990.

385. Luciani G. Le livre de la genèse du peuple ukrainien. Paris, 1956.

386. Luckyj G. The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius, 1845-1847. Ottawa, 1991.

387. Manning Clarence A. The Life of Shevchenko // Shevchenko Taras. The Poet of Ukraine. Selected poems. – Jersey City, New Jersey: Ukrainian National Association, 1945. – P.20-23.

388. Manning Clarence A. Outline of Ukrainian history. – Winnipeg, Manitoba, Canada. – 1949. – P.39-40.

389. Manning Clarence A. Ukrainian Literature. Studies of the Leading Authors. – N.J., Ukrainian National Association Jersey City, 1944. – P.44.

390. Obrist J.G. Taras Grigoriewicz Szewczenko, ein kleinerussischer Dichter. Czernowitz, 1870.

391. Papazian D. N.I.Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology // Russian Review. Vol.29. No 1. (January 1970). P.59-73.

392. Prymak Thomas M. Mykola Kostomarov: A biography. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press. – 1996.

393. Saunders D. The Ukrainian impact on Russian culture 1750-1850. Edmonton, 1985.

394. Serczyk Wladyslaw A. Historia Ukrainy. – Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk: Zaklad narodowy imienia Ossolinskich wydawnictwo, 1979. – S.226-228.

395. Sliwowska W. Bractwo Sw. Cyryla i Metodego i problemy ukraińskiego odrodzenia narodowego // Kwartalnik Historyczny. Warszawa, 1991. R.98. №4. S.83-90.

396. Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto, Buffalo, London, 1988.

397. Sydoruk J.P. Ideology of Cyrillo-Methodians and its origin. Winnipeg, Chicago, 1954.

398. Szporluk R. Ukraine: A Brief History. Detroit, 1982.

399. Ukraine: A concise encyclopaedia. Toronto, 1963. P.675-676.

400. Wasilewski L. Ukraina i ukraińska sprawa. Krakow, 1912. – S.77.

401. Wilczyński W. Leksykon kultury ukraińskiej. Zielona Góra, 2000.